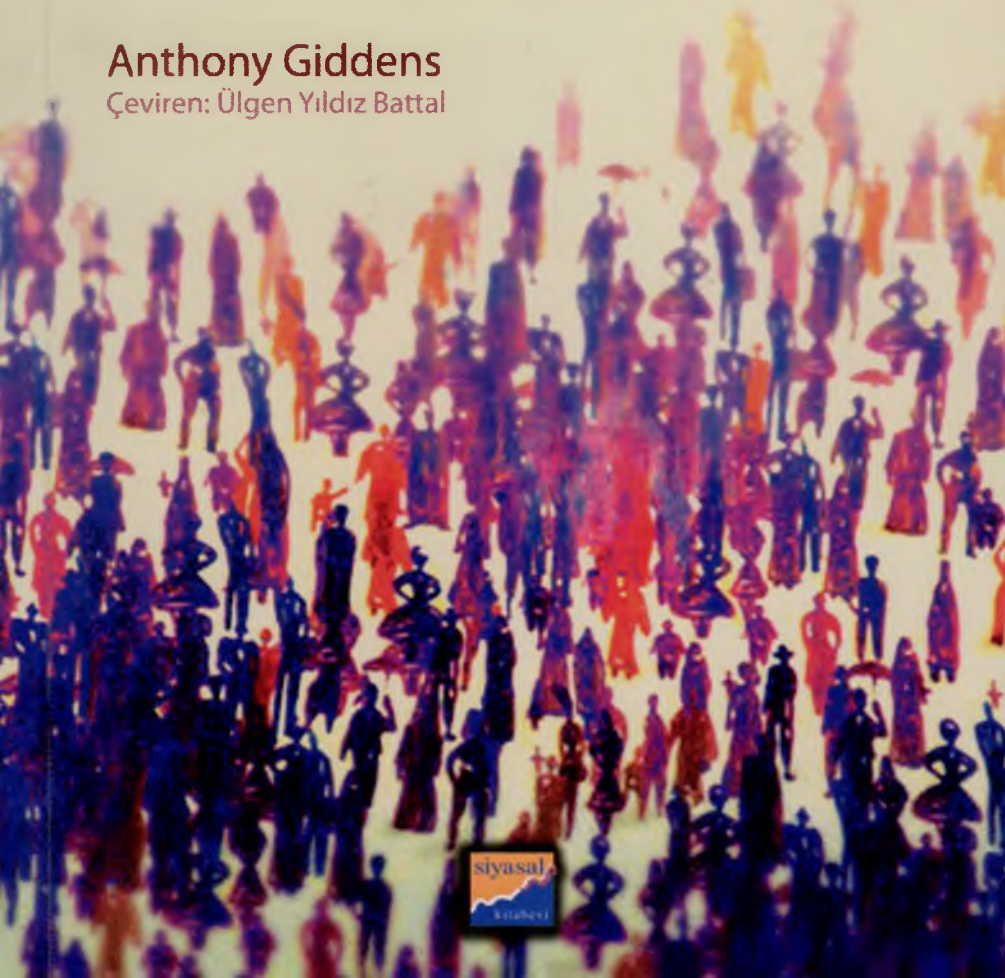
4. BASKI

Sosyoloji

Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş

Anthony Giddens
Çeviren: Ülgen Yıldız Battal

siyasal kitabevi

Sosyoloji

Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş

Anthony Giddens

Sosyoloji

Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş

Anthony Giddens

Orijinal künye: *Sociology: A Brief but Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, 1986

Çeviren: Ülgen Yıldız Battal

©Siyasal Kitabevi Tüm Hakları Saklıdır.

1.Baskı: 2005, Phoenix Yayınevi

2. Baskı: 2005, Phoenix Yayınevi

3. Baskı: Ekim 2010, Siyasal Kitabevi Ankara

4. Baskı: Haziran 2012, Siyasal Kitabevi Ankara

ISBN No: 978-605-5782-46-7

Siyasal Kitabevi

Yayıncı Sertifika No: 14016

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

Parakende Satış:

Zafer Çarşısı 26-27-28

Tel: 0(312) 433 99 43

e-posta: info@siyasalkitap.com

http://www.siyasalkitap.com

Baskı

Erek Ofset Matbaacılık

Sertifika No: 16098

Büyük Sanayi 1. Cad. Çim Sok. 17/1

İskitler/ANKARA Tel: 0312 342 31 01

Dağıtım:

Ekinoks Yayın Dağıtım

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

Sosyoloji

Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş

Anthony Giddens

3. BASKI

Anthony Giddens 1938'de Londra'da doğdu. Hull Üniversitesi'nde sosyoloji ve psikoloji öğrenimi gördü. London School of Economics'te yüksek lisans, Cambridge Üniversitesi'nde doktora yaptı. 1961 yılından itibaren dünyanın birçok ülkesindeki üniversitelerde ders veren Giddens, 1986'da Cambridge Üniversitesi'nde profesör oldu. Özellikle *Beyond Left and Right* kitabı (Polity Press, 1994), sosyal demokrasinin geleceği konusundaki tartışmaları derinlemesine etkiledi.

Yaşayan en etkili toplumsal kuramcılardan olan Giddens'ın Türkçeye çevrilmiş bazı kitapları şunlardır: *Mahremiyetin Dönüşümü* (Ayrıntı, 1994); *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji* (Vadi, 1996); *Modernliğin Sonuçları* (Ayrıntı, 1998); *İleri Toplumların Sınıf Yapısı* (Birey, 1999); *Toplumun Kuruluşu* (Bilim ve Sanat, 1999); *Üçüncü Yol ve Eleştirileri* (Phoenix, 2000); *Elimizden Kaçıp Giden Dünya* (Alfa, 2000); *Sosyoloji* (Kırmızı, 2008); *Modernliği Anlamlandırmak* (Alfa, 2001); *Sağ ve Solun Ötesinde* (Metis, 2002); *Sosyal Teorinin Temel Problemleri* (Paradigma, 2005): *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori* (İletişim, 2009).

İçindekiler

Önsöz 7
Teşekkür 9

I. Bölüm
Sosyoloji:
Konular ve Sorunlar 11
Sosyoloji Bağlamı 13
Sosyoloji: Tanımı ve Bazı Ön Düşünceler 16
Sosyolojik İmgelem: Eleştiri Alanı Olarak Sosyoloji 21

II. Bölüm
Rakip Yorumlar:
Sanayi Toplumu mu Kapitalizm mi? 31
Sanayi Toplumu Kuramı 32
Marx: Kapitalizm ve Sosyalizm 40

III. Bölüm
Sınıf Ayrımı ve Sosyal Dönüşüm 49
19. Yüzyıldan Bugüne Değişimler: Şirketin Gücü 50
"Sınıf Çatışmasının Kurumsallaşması" 54
Yeni Sınıflar, Yeni Teknolojiler 60
İşçi Sınıfının Sonu mu? 64

IV. Bölüm
Modern Devlet 73
Devlet ve Sınıflar: En Son Görüşler 74
Devlet ve Bürokrasi 80
Eleştirel Yorumlar 83
Devletler, Toplumsal Hareketler, Devrimler 86

V. Bölüm
Kent: Kentsellik ve Gündelik Hayat 91
Kapitalizm Öncesi Kentler ve Modern Kentler 91
"Chicago Okulu"nun Görüşleri 93
Kentsellik ve Kapitalizm 98
Kentsellik ve Gündelik Hayat 107

VI. Bölüm
Aile ve Cinsiyet 111
Aile Yapısındaki Değişimler 112
Cinsiyet, Ataerkillik ve Kapitalist Gelişim 115
Aile, Evlilik, Cinsellik 119
Aile Yaşamı ve Yeni Sosyal Modeller 124

VII. Bölüm
Kapitalizm ve Dünya Sistemi 129
Modernleşme Kuramı ve Eleştirisi 130
Çağımız Dünyasının Eşitsizlikleri 138
Ulus-Devlet, Milliyetçilik, Askerî Güç 143

Sonuç:
Eleştirel Bir Kuram Olarak Sosyoloji 147

Dizin 157

Önsöz

Yaklaşık son on yıldır, sosyolojide ve daha genel olarak sosyal bilimlerde büyük değişimler meydana gelmiştir. Ancak bu gelişmelerin çoğu yalnızca, hayli karmaşık kaynaklarda tartışılmıştır ve bu konulara aşina olmayanların söz konusu gelişmelerden haberdar olması kolay değildir. Bu nedenle, son gelişmeleri, yeni başlayan okuyuculara uygun hale getirerek ele alan bir sosyolojiye giriş sunma düşüncesi beni bu kitabı yazmaya teşvik etti. Kitabı iki nedenden ötürü "eleştirel bir giriş" olarak adlandırıyorum. Kitap, uzun süredir sosyolojinin geleneksel doğruları olan çeşitli fikirleri eleştiriyor. Fakat aynı zamanda, burada sunulduğu haliyle anlaşılan sosyolojinin, kaçınılmaz bir biçimde toplumsal eleştiriyle doğrudan ilişkili olduğunu da iddia ediyorum. Sosyoloji, yaptığı analizlerin, davranışlarıyla sosyolojinin çalışma konusunu oluşturan kişiler açısmdan pratik sonuçlarına kayıtsız kalan yansız bir entelektüel çaba olamaz.

Bu kitap, sosyoloji alanındaki diğer birçok giriş kitabından çeşitli yönleriyle ayrılır. Kitap, toplumsal kuramın temel sorunlarının -sosyolojinin tüm sosyal bilimlerle paylaştığı kuramsal endişelerin çekirdeği- tartışılmasını kapsar. Bu konuların, sosyolojiyle ilgili temel başlangıç bilgileri elde etmeye çalışanlar için önemsiz olduğu şeklindeki alışıldık fikre katılmıyorum. Aynı şekilde, yine bu derecede yaygm olan, bu konuların, okuyucunun konunun daha görgül içeriği konusunda uzman olmadan kavrayamayacağı kadar karmaşık olduğu fikrini de kabul etmiyorum. Bu görgül içeriği analiz ederken, giriş niteliğindeki çalışmalarda genellikle bulunanlardan ayrılan bazı belirli noktaları vurguluyorum. Sosyoloji üzerine yazı-

lan yazıların birçoğu, öncelikle yazarın veya kitabın hitap ettiği kişilerin yaşadığı belirli bir topluma göre yazılır. Ben, bu tür bir dar görüşlülükten, sosyolojik düşüncenin temel görevlerinden birinin, bilinen şeylerin sınırlarından kurtulmak olduğu inancıyla kaçınmaya çalışıyorum. Fakat belki de, bu kitabın başlıca ayırt edici özelliği, güçlü tarihî vurgusudur. "Sosyoloji" ve "tarih" genellikle farklı çalışma alanları olarak düşünülebilir fakat ben, böyle bir görüşün hatalı olacağı kanısındayım.

Kitabın kısa ve öz çalışmasına çalıştım; fakat bu, kapsamlılıktan biraz fedakârlık etmek anlamına geliyor. Sosyolojinin ilgili alanına giren konuların tamamının ansiklopedik bir içeriğini sunma girişiminde bulunmuyorum. Bu tür bir içerik isteyen okuyucular başka bir yere bakmalıdırlar.

Anthony Giddens

Teşekkür

Yazar ve yayıncılar, telif hakkına tâbi materyallerin kullanımı için izin veren aşağıdaki kişi ve kuruluşlara teşekkürü borç bilirler: *Social Trends*'den alınan şekil için Majestelerinin Kırtasiye Ofisi (HMSO) Kontrolörü'ne, *United Nations Statistical Yearbook* (1981) ©1983 için Birleşmiş Milletler'e. Kitapta kullanılan materyaller için telif sahiplerine ulaşma konusunda her türlü çaba sarf edilmiştir ancak, istemeyerek gözden kaçırılan herhangi biri varsa, yayıncılar ilk fırsatta gereğini memnuniyetle yerine getireceklerdir.

I. BÖLÜM
Sosyoloji: Konular ve Sorunlar

Sosyoloji, şaşırtıcı derecede karışık üne sahip bir konudur. Bir yandan isyanı körükleyen ve başkaldırıya kışkırtan bir uyarıcıyla bağdaştırılır. Çalışılan konular üzerine belli belirsiz de olsa bir fikir sahibi olunmasına rağmen sosyoloji, her nasılsa yıkıcılıkla, uyumsuz militan öğrencilerin yakınma dolu talepleriyle ilişkilendirilir. Diğer yandan, konuyla oldukça farklı bir bakış açısı -belki de ilkinden daha yaygın olarak- okullarda ve üniversitelerde sosyoloji hakkında doğrudan bilgi sahibi olmuş bazı bireyler tarafından ortaya konmuştur. Aslında bu, sosyoloji öğrencilerini engellere yöneltmekten çok, onları klişelerle dayanılmaz bir biçimde sıkması son derece muhtemel olan, öğreticilikten ve yapıcılıktan uzak bir girişimdir. Sosyoloji, bu haliyle bir bilim olmanın sorumluluğunu üstlenir, ancak uygulayıcılarının model olarak almayı arzuladığı doğa bilimleri kadar aydınlatıcı bilgiler sunan bir bilim olamaz.

Sosyolojiye yönelik olarak bu ikinci tavrı takınanların kendileri açısından oldukça haklı olduklarını düşünüyorum. Sosyoloji, savunucularının birçoğu -hatta çoğunluğu- tarafından genel savların yapay-bilimsel bir dilde gizlenmesi olarak düşünülür. Sosyolojinin doğa bilimleri grubuna ait olduğu ve dolayısıyla doğa bilimlerinin esaslarını ve hedeflerini körü körüne, aynen almaya çalışması gerektiği düşüncesi hatalı bir düşüncedir. Meslekten olmayan eleştirmenler, en azından önemli ölçüde, sosyolojinin bu şekilde sunulan kazanımları hakkında şüpheci olma konusunda oldukça haklılar.

Bu kitabı yazma amacım, sosyolojiyi ikinciden çok birinci bakış açısıyla ilişkilendirmek olacaktır. Bunu söylerken, sosyoloji ile insanların çoğunun iyi ya da uygun davranış biçimleri olduğuna inandıkları her şeye bir çeşit akıl dışı serzenişte bulunmaları arasında bir bağ kurmayı kastetmiyorum. Yapmak istediğim şey, tanımlayacağım biçimde anlaşılan sosyolojinin, ister istemez yıkıcı bir niteliği olduğu görüşünü savunmaktır. Ancak, ele alacak olduğum sosyolojinin yıkıcı veya eleştirel olma özelliği, sosyolojinin mantıksal olarak kötü üne sahip bir girişim olduğu görüşüyle bağdaşmaz (ya da bağdaşmamalıdır). Tam tersine, sosyoloji hepimizin üzerindeki bu tür bir baskıcı ilgiden doğan sorunlarla, toplumun kendi içerisindeki başlıca ihtilâfların ve çatışmaların unsurları olan sorunlarla uğraştığı için (ya da uğraşması gerektiği için) bu özelliğe sahiptir. Radikal öğrenciler ya da diğer radikaller, ne kadar uyumlu ya da başıboş olurlarsa olsunlar, onları harekete geçiren etkenlerle sosyolojik farkındalık arasında geniş bağlantılar vardır. Bu, sosyologların doğrudan başkaldırıyı övmelerinden kaynaklanmaz ya da pek azının bundan kaynaklandığını söyleyebilirim; bunun sebebi, sosyolojinin uygun bir biçimde anlaşılması kaydıyla, bugünün dünyasında karşılaşılmak durumunda kalınan toplumsal sorunların ne denli temel sorunlar olduğunu kaçınılmaz bir şekilde göstermesidir. Herkes bir ölçüde bu sorunların farkındadır, ancak sosyoloji sorunların üzerine daha iyi odaklanılmasına yardımcı olur. Eğer "akademi" yalnızca üniversitenin kapalı duvarları ardında izlenen, nesnel ve uzaktan bilgece araştırma yapma anlamına geliyorsa, sosyoloji, salt akademik bir çalışma sahası olarak kalamaz.

Sosyoloji, içindekilerin ortaya konulmasından başka bir talebi olmayan, özenle paketlenmiş hediye gibi sunulan bir konu değildir. Diğer tüm sosyal bilimler gibi -diğer bilim dallarının yanı sıra antropoloji, ekonomi ve tarih de buna dâhil edilebilir- sosyoloji de doğası gereği ihtilafları olan bir çalışma sahasıdır. Yani, sosyoloji kendine özgü doğasıyla ilgili süregelen tartışmalarla karakterize edilir. Ancak, kendilerini profesyonel "sosyolog" olarak adlandıranlarla sosyolojinin konularına nasıl yaklaşılacağı ve bu konuların nasıl çözümleneceğine dair birbiriyle yarışan çok sayıda düşüncenin varlığından rahatsızlık duyan bu alanın dışındaki birçokla-

rı tarafından öyle görülse de bu, bir zayıflık değildir. Sosyolojik tartışmaların bir türlü sonunun gelmemesinden ve çoğunlukla bunların nasıl çözüleceği hususunda bir uzlaşmaya varılamamasından rahatsız olanlar, genellikle bu durumu konunun yeterince olgunlaşmamış oluşunun bir işareti sayarlar. Bu kişiler sosyolojinin bir doğa bilimi gibi olmasını ve keşfedilmiş ve geçerli olduğu düşünülen doğa bilimlerinin kanunlarına benzer bir evrensel kanunlar düzeni üretmesini isterler. Ancak bu kitapta ana hatlarını sunacağım görüşe göre, sosyolojinin doğa bilimlerini çok yakından örnek alması gerektiğini düşünmek veya doğa bilimlerine benzer bir toplum biliminin uygun ya da arzulanabilir olmasını düşünmek hatadır. Bununla, doğa bilimlerinin yöntemlerinin ve hedeflerinin, insanların toplumsal davranışlarını incelenmesiyle tamamen ilgisiz olduğunu kastetmediğimi vurgulamak zorundayım. Sosyoloji, fiilî olarak gözlemlenebilir konularla ilgilenir, görgül (ampirik) araştırmaya dayalıdır ve olgulara anlam kazandıracak kuramları ve genellemeleri formüle etme girişimlerini içerir. Fakat insanlar doğadaki maddî nesnelerle aynı değildir; kendi davranışlarımızı incelemek, birçok önemli açıdan, doğal bir fenomeni incelemekten kaçınılmaz bir şekilde tamamen farklıdır.

Sosyoloji Bağlamı

Sosyolojinin gelişimi ve mevcut ilgi alanları, modern dünyayı yaratan değişiklikler bağlamında algılanmalıdır. Yoğun bir toplumsal dönüşüm çağında yaşıyoruz. Yalnızca iki yüzyıl gibi bir süre zarfında, bugün hızını azaltmaktan çok artıran, sınırsız bir toplumsal değişimler dizisi ortaya çıkmıştır. Köken olarak Batı Avrupa'dan yayılan bu değişimler, etki alanları itibariyle artık küreseldirler. Tarihte binlerce yıl boyunca insanoğlunun yaşadığı tüm toplumsal örgütlenme biçimlerini tamamen ortadan kaldırmışlardır. Değişimlerin özü, bazılarının 18. ve 19. yüzyıl Avrupa'sının "iki büyük devrimi" olarak tanımladıkları olaylarda yatmaktadır. Bunların ilki, hem belirli bir olaylar dizisi hem de çağımızda siyasî dönüşümlerin simgesi olan 1789 Fransız Devrimi'dir. Çünkü Fransız Devrimi önceki dönemlerde görülen isyanlardan oldukça farklıdır.

Örneğin, köylüler ara sıra feodal idarecilere karşı ayaklanmışlardı, ama bu ayaklanmalar genellikle, belli bazı idarecileri iktidardan uzaklaştırmak veya fiyatlarda ve vergilerde kesintiler yapılmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilmişti. 1776'da Kuzey Amerika'da yapılan sömürge karşıtı devrim gibi bazı istisnalar dışında, tarihte ilk defa, Fransız Devrimi'nde bir toplumsal düzen, evrensel özgürlük ve eşitlik gibi salt dünyevî ideallerin kılavuzluğundaki bir hareket tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır. İdealleri bugün bile pek az anlaşılmış olsa da, bu devrimciler modern tarihin dinamik inançlarından birinin doğruluğunu kanıtlayan siyasî bir değişim iklimi yarattılar. Gerçek siyasî nitelikleri ne olursa olsun, bugün dünyada yöneticileri tarafından "demokrasi" olduğu ilân edilmemiş çok az devlet vardır. Bu insanlık tarihinde tamamen alışılmamış bir şeydir. Özellikle Eski Yunan ve Roma cumhuriyetleri gibi başka cumhuriyetlerin var olduğu doğrudur. Ancak, bunlar nadir örneklerdir ve her iki durumda da "vatandaşları" oluşturanlar nüfusta azınlıktadır, çoğu köledir ya da vatandaşlar arasındaki seçkin grupların ayrıcalıklarından yoksundurlar.

İkinci "büyük devrim" 18. yüzyılın sonlarında Britanya'da ortaya çıkan ve 19. yüzyılda tüm Batı Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yayılan "sanayi devrimi"dir. Sanayi devrimi bazen yalnızca, özellikle buhar gücünün imalâtta kullanılması ve bu tür güç kaynaklarıyla çalıştırılan yeni makine türlerinin ortaya çıkması gibi teknik yenilikler dizisi olarak sunulur. Ancak bu teknik buluşlar daha geniş toplumsal ve ekonomik değişikliklerin sadece bir parçasıydı. Bunların en önemlisi, işgücünün büyük bir kısmının, tarımdan, sürekli büyüyen sanayi sektörlerine göçüydü; bu, sonuçta tarımsal üretimin yaygm olarak makineleşmesine de neden olan bir süreçti. Aynı süreç, kentlerin yine tarihte benzeri görülmemiş ölçüde genişlemesine sebep olmuştur. 19. yüzyıl öncesinde en kentleşmiş toplumlarda bile, nüfusun yüzde onundan fazlasının kasabalarda ya da kentlerde yaşamadığı ve bu rakamın, tarımla geçinen ülkelerde ve imparatorluklarda önemli oranda daha düşük olduğu hesaplanmıştır. Günümüz standartlarına göre, sanayi öncesi toplumlardaki tüm kentler, en ünlü kozmopolit merkezler bile, aslında oldukça küçüktü. Örneğin, 14. yüzyılda Londra'nın nüfusunun 30.000 olduğu hesaplanmış, aynı dönemde

Floransa'nın nüfusunun ise 90.000 olduğu belirtilmiştir. 19. yüzyıla girildiğinde Londra'nın nüfusu, yaklaşık 900.000 kişiyle, tarih boyunca kurulan tüm kentlerin nüfusunu çoktan geçmişti. Fakat, 1800'de, böylesine büyük bir metropolitan merkeziyle bile, İngiltere ve Galler nüfusunun küçük bir kısmı büyüklü küçüklü kentlerde yaşıyordu. Bir yüzyıl sonra, nüfusun yaklaşık yüzde kırkı 100.000 ya da daha fazla, yaklaşık yüzde altmışı ise 20.000 ya da daha fazla nüfuslu kentlerde yaşıyordu.

Tablo 1.1, kentleşmenin tüm dünyada önemli ölçüde yayıldığını ve yayılmaya devam edeceğini gösteriyor. "Kasaba" ya da "kent"i daha küçük nüfus yığınlarından ayırmak için kullanılan ölçüte göre, tüm sanayileşmiş ülkeler büyük ölçüde kentleşmiştir. Fakat Üçüncü Dünya ülkelerinde de hızla büyüyen kentsel alanlar vardır. Günümüz dünyasındaki en büyük kentsel alanlar 19. yüzyıldan önceki toplumlardaki kentlere kıyasla gerçekten çok büyüktür.

TABLO 1.1 Kentlerde yaşayan dünya nüfusunun yüzdeleri

	20.000 ya da daha fazla nüfuslu kentler	100.000 ya da daha fazla nüfuslu kentler
1800	2,4	1,7
1850	4,3	2,3
1900	9,2	5,5
1950	20,9	13,1
1970	31,2	16,7
1982	34,6	18,1

Kaynak: Kingsley Davis, "The Origin and Growth of Urbanisation in the World" ["Dünyada Kentleşmenin Kökeni ve Gelişmesi"], *American Journal of Sociology*, cilt 61, 1955 (güncelleştirilmiş).

Sanayileşme ve kentleşme toplumun en geleneksel formlarını geri dönülmez bir biçimde ortadan kaldıran dönüşümlerin merkezindeyse, bunlarla ilişkili olan ve üzerinde durulması gereken üçüncü bir fenomen daha vardır. Bu da, bugünün dünyasındaki insan sayısında, geçmiş yıllarla karşılaştırıldığında görülen oldukça şaşır-

tıcı artıştır. İsa doğduğu zaman, dünyada muhtemelen üç yüz milyondan daha az insanın yaşadığı tahmin edilmektedir. 18. yüzyıla kadar, toplam nüfusun oldukça kararlı fakat ağır bir şekilde artmış olduğu görülmektedir; dünya nüfusu bu dönem içerisinde muhtemelen yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bu dönemden sonra, herkesin duyduğu, ancak ayrıntılarıyla ilgili çok az şey bildiği "nüfus patlaması" ortaya çıkmıştır. Bugün dünyada yaklaşık dört milyar sekiz yüz milyon insan yaşamaktadır, bu sayı öyle bir hızla artmaktadır ki, eğer artış aynı şekilde devam ederse, dünya nüfusu her kırk yılda bir iki katına çıkacaktır. Böylesi bir nüfus artışının sonuçları insanoğlunun geleceği açısından korkutucuyken ve önemli tartışmalara konu olabilecekken, son yıllarda görülen nüfus artışının esaslarının arkasındaki etkenler, sanayileşme ve kentleşmenin arkasındaki etkenlerden daha az tartışmalıdır. Çünkü, insanlık tarihinin büyük bir kısmında doğum ve ölüm oranları arasında genel bir denge olmuştur. Bu, bazı açılardan karmaşık bir konu olsa da, diğerlerine baskın gelen iki ana fenomen vardır. Birincisi, son iki yüzyıldan önceki dönemde, ortalama insan ömrü nadiren 35 yılın üzerine çıkmıştır, çoğu zaman bundan da azdır. İkinci etken, çocuk ölümleri oranıdır; Ortaçağ'da Avrupa ve diğer bölgelerde her yıl doğan çocukların yarısının ergenlik çağına girmeden ölmeleri ender rastlanan bir durum değildir. Sağlık ve genel hijyen koşullarının iyileşmesi ve bazı belli başlı bulaşıcı hastalıkların tıbben kontrol altına alınmasıyla sağlanan ortalama insan ömründeki artış ve çocuk ölümü oranlarındaki ciddi düşüşler bu şaşırtıcı nüfus artışının nedenlerinden biridir.

Sosyoloji: Tanımı ve Bazı Ön Düşünceler

Sosyoloji, Avrupa'daki "iki büyük devrim"in sebep olduğu değişimlerin başlangıç dizisi üzerine yoğunlaşan kişiler, bu değişimlerin oluşum şartlarını ve olası sonuçlarını anlamaya çalıştıkça varlık kazanmıştır. Şüphesiz, hiçbir bilim dalı kökenleri bakımından tam olarak tanımlanamaz. Toplumsal düşüncedeki sürekliliği 18. yüzyılın ortalarından başlayarak, toplumsal düşüncenin daha sonraki dönemlerine kadar çeşitli yazarlardan takip edebiliriz. Sosyolojinin

oluşumuna katkısı olan düşünceler iklimi, aslında, kısmen bu ikili devrim sürecinin *ortaya çıkışına* da yardımcı olmuştur.

"Sosyoloji" nasıl tanımlanmalıdır? Basmakalıp bir ifadeyle başlayayım. Sosyoloji insan toplumlarının incelenmesiyle ilgilenir. Artık, toplum kavramı yalnızca çok genel bir şekilde formüle edilebilir. Çünkü, "toplumlar" gibi genel bir kategorinin içine, sadece sanayileşmiş ülkeleri değil, aynı zamanda büyük, tarımla uğraşan imparatorlukları (Roma İmparatorluğu veya Geleneksel Çin gibi) ve terazinin diğer kefesine de oldukça az sayıda bireyden oluşabilen küçük kabile topluluklarını dâhil etmek istiyoruz.

Toplum, *kurumsallaştırılmış* davranış biçimleri bütünü ya da sistemidir. Toplumsal davranışın "kurumsallaştırılmış" biçimlerinden söz etmek, uzun zaman ve mekân dilimlerinde sürekli olarak tekrarlanan -veya modern toplumsal kuram terminolojisinde olduğu gibi toplumsal olarak yeniden üretilen- inanç ve davranış biçimlerinden bahsetmektir. Toplumsal yaşamın temellerinden biri olduğu için dil, bu tür kurumsallaştırılmış bir etkinlik ya da kurum için mükemmel bir örnek teşkil eder. Hepimiz, yaratıcı bir şekilde kullansak da bireyler olarak hiçbirimizin yaratmadığı bir dil konuşuyoruz. Ancak, toplumsal yaşamın diğer birçok yönü de kurumsallaştırılabilir: yani, nesiller boyunca fark edilebilir derecede benzer bir biçimde varlığını sürdüren, yaygın olarak benimsenmiş uygulamalar haline gelebilir. Dolayısıyla, burada ekonomi kurumlarından, siyasî kurumlardan ve benzer kurumlardan söz edebiliriz. Burada, "kurum" kavramının bu kullanımının, bu terimin günlük dilde "grup" veya "kolektiflik" terimlerinin zayıf bir eşanlamlısı olarak kullanımından -örneğin bir hapishaneden veya hastaneden "kurum" olarak söz edilmesi- farklı olduğunu belirtmek gerekir.

Yukarıda bahsettiğim düşünceler "toplum"un nasıl anlaşılması gerektiğini göstermeye yardımcı olur, ancak iş bununla bitmez. Bir araştırma konusu olarak "toplum" sosyoloji ve diğer sosyal bilimler tarafından paylaşılır. Sosyolojinin ayırt edici özelliği, sosyolojinin "iki büyük devrim"in öncesinde ortaya çıkan toplum biçimlerine olan aşırı ilgisinden kaynaklanır. Toplumun bu biçimleri, sanayi açısından gelişmiş toplumları -Batı'nın, Japonya'nın ve Doğu Avrupa'nın ekonomik olarak gelişmiş ülkelerini- kapsadığı gibi, 20.

yüzyılda, tüm dünyaya yayılan başka toplumları da kapsar. Çünkü modern dönemde, bu "iki büyük devrim"in sebep olduğu güçlerin müdahale etmediği hiçbir toplumsal düzen yoktur. "İleri" toplumlara sanki dünyanın geri kalan kısmından veya kendilerinden önceki toplumlardan soyutlanmışlar gibi bakılamayacağını -bunun tersini savunan çok sayıda sosyolojik araştırma yapılmış olmasına rağmen- özellikle vurgulamak istiyorum.

Bu görüşlerin ışığında, sosyolojinin tanımı aşağıdaki gibi verilebilir: *Sosyoloji, odak noktası, son iki veya üç yüzyıldaki endüstriyel dönüşümlerin etkisiyle ortaya çıkan sosyal kurumların incelenmesi olan bir sosyal bilimdir.* Sosyoloji ile sosyal bilimlerdeki entelektüel çalışma sahaları arasında açıkça tanımlanmış ayrımlar olmadığını vurgulamak önemlidir. İnsan davranışının ve kurumlarının nasıl kavramsallaştırılması gerektiği ile ilgili toplum kuramının sorunları bir bütün olarak sosyal bilimlerin ortak ilgi alanıdır. İnsan davranışının çeşitli sosyal bilimlerin kapsamına giren farklı "alanları", yalnızca çok genel bir şekilde açıklanabilen entelektüel işbölümünü ortaya çıkarır. Örneğin, antropoloji görünüşte daha "basit" toplumlarla -kabile toplumları, şeflikler ve tarım devletleri- ilgilenir. Fakat bu toplumlar ya tüm dünyaya yayılan sarsıcı sosyal değişiklikler tarafından tümüyle ortadan kaldırılmışlardır ya da modern sanayi devletleriyle birleşme sürecindedirler. Başka bir örnek vermek gerekirse, ekonominin konusu malların üretimi ve dağıtımıdır. Ancak, ekonomi kurumları toplumsal sistemlerdeki diğer kurumlarla her zaman açık bir şekilde ilişkilidir ve hem bunlardan etkilenir hem de bunları etkilerler. Son olarak şunu belirtmek gerekir ki, geçmişle bugün arasındaki sürekli mesafeyi inceleyen bilim olan tarih, tüm sosyal bilimlerin kaynak malzemesidir.

Sosyolojinin gelişimi ile ilgilenen seçkin düşünürlerin çoğu, yaşadıkları değişimlere bilim ve teknolojinin yaptığı önemli katkılardan çok etkilenmişlerdi. Bu nedenle, sosyolojinin amaçlarını belirlerken, doğa bilimlerinin, insanların toplumsal ilişkileriyle ilgili çalışmalarda maddî dünyayı açıklarken gösterdiği başarının çok daha fazlasını elde etme arayışındaydılar. Sosyoloji "toplumu konu alan bir doğa bilimi" olmalıydı. 1798'den 1857'ye kadar yaşayan ve "sosyoloji" terimini bulan Auguste Comte, bu görüşe en açık ve

en etraflı anlatımı kazandırmıştır. Sosyoloji dâhil bütün bilimlerin mantık ve yöntemin genel çerçevesini paylaştığını, hepsinin ilgili oldukları belirli fenomeni yönlendiren evrensel kanunları ortaya çıkarmaya çalıştıklarını iddia etmiştir. Comte, insan toplumunu yönlendiren kanunları keşfedersek -aynen bilimin doğadaki olayları kontrol altına almamıza olanak sağlaması gibi- kendi kaderimizi şekillendirebileceğimize inanmıştır. Ünlü sözü, *Prevoir pour pouvoir* [öngörebilmek kontrol edebilmektir] bu görüşü ifade etmektedir.

Comte'tan bu yana, sosyolojinin doğa bilimleri üzerinde şekillendirilmesi gerektiği düşüncesi, kesinlikle karşı çıkılmış ve çok farklı şekillerde ifade edilmiş olsa da sosyolojideki baskın görüş olmuştur. 20. yüzyılda sosyolojide sağlanan gelişmelerde en etkili isimlerden biri olan Emile Durkheim (1858-1917), Comte'un bazı fikirlerini devam ettirdi. Doğa bilimlerinin olgularla ilgilendiği gibi, sosyolojinin de aynı nesnellikle yaklaşılabilecek "sosyal olgularla" ilgilendiğini açıkladı. Kısa fakat çok etkili kitabı *The Rules of Sociological Method*'da* (1895) Durkheim, toplumsal fenomenlere *şeyler* gibi yaklaşılması gerektiğini öne sürmüştür: Yani kendimizi doğadaki nesnelermişiz gibi görmeliyiz. Böylece Comte, sosyoloji ile doğa bilimleri arasındaki benzerlikleri vurgulamıştır.

Daha önce belirttiğim gibi, bu bakış açısı sosyolojide yaygın olsa da benim reddettiğim bir görüştür. Sosyolojiden ve antropoloji veya ekonomi gibi diğer alanlardan "sosyal bilimler" olarak söz etmek, bu bilim dallarının görgül konuları sistematik bir biçimde ele alan çalışmaları içerdiğini vurgulamaktır. Sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden iki önemli noktada farklılık gösterdiğini gördüğümüz sürece, terminoloji o kadar da karmaşık değildir.

(1) Topluma veya "toplumsal olgular"a doğal dünyadaki nesnelere ve olaylara yaklaştığımız gibi *yaklaşamayız*; çünkü toplumlar, ancak insanlar olarak bizim kendi eylemlerimiz içinde yaratıldıkları ve yeniden yaratıldıkları sürece var olurlar. Toplumsal ku-

---

* Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, çev: Cenk Saraçoğlu, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2005

ramda, insan faaliyetlerinin, doğal olaylarda olduğu gibi, nedenler tarafından belirlendiğini düşünemeyiz. Benim, bireylerin ve kurumların "çifte etkileşimi" olarak adlandırdığım şeyi kavramalıyız: Biz toplumu yaratırız, toplum da bizi yaratır. Söylediğim gibi, kurumlar, zaman ve mekânda tekrar üretilen toplumsal faaliyet modelleridir. Bunun neleri içerdiği üzerinde biraz dikkatlice düşünmeye değer. Toplumsal davranışın veya toplumsal sistemlerin "yeniden üretilmesi"nden söz etmek, zaman ve mekân açısından birbirlerinden ayrılan failler tarafından benzer faaliyet modellerinin *tekrar edilmesinden* söz etmektir. Aslında bu noktayı vurgulamak çok önemlidir, çünkü Durkheim'ınki de dâhil toplumsal kuramların çoğu, zarar verici sonuçlar doğurabilecek olan fiziksel benzetme bağlamında düşünme eğilimiyle yoğrulmuştur. Toplumsal sistemler, bireyler ve gruplar arasındaki ilişki modellerini içerir. Birçok sosyolog bu örnekleri bir binanın duvarları veya bir vücut iskeleti gibi betimler. Bu yanıltıcıdır, çünkü toplumların neye benzediği ile ilgili çok durağan ve değişmeyen bir görüntü sergiler; yani, toplumsal sistemlerin, ancak bireylerin bir zamandan ve mekândan diğerine, belirli davranış biçimlerini faal olarak tekrarladıkları ölçüde şekillendiğini göstermez. Bu tür bir benzetmeyi mutlaka kullanmak zorundaysak, *toplumsal sistemler, kendilerini oluşturan tuğlalarla her an sürekli olarak yeniden inşa edilen binalar gibidir* demeliyiz.

(2) Sosyolojinin pratik uygulamaları bilimin teknolojik kullanımlarıyla doğrudan paralel değildir, olamaz da. Atomlar bilim adamlarının onlar hakkında neler söylediğini bilemezler, ya da o bilginin ışığında davranışlarını değiştiremezler. İnsanlar ise bunu yapabilir. Dolayısıyla, sosyoloji ile sosyolojinin konusu arasındaki ilişki, doğa bilimlerinde olduğundan kesinlikle farklıdır. Eğer toplumsal faaliyeti, doğa kanunları tarafından belirlenmiş mekanik bir olaylar dizisi olarak düşünürsek, hem geçmişi yanlış anlamış oluruz hem de sosyolojik analizin, geleceğimizi etkilemeye nasıl yardımcı olacağım kavrama konusunda başarısızlığa düşeriz. İnsanlar olarak yalnızca tarihte yaşamayız; tarih anlayışımız, o tarihin ne olduğunun ve neye dönüşebileceğinin bütünleyici bir parçasıdır. İşte bu yüzden Comte'un toplumsal teknoloji olarak görünen, *Prévoir pour pouvoir* fikrine katılamayız. Sosyal bilimlerde, eylemsiz nesneler

dünyasına değil, diğer insanlara hitap ediyoruz. Bu çoğu kez, ilgili kişilere bir doğa kanunu gibi kaçınılmaz, reddedilemez görünen şeyin aslında tarihin bir ürünü olduğunu ve sosyolojik analizin insan toplumlarında özgürleştirici bir rol oynayabileceğini tam anlamıyla göstererek yapılır. Sosyolojik analiz aynı zamanda ölçülü olmayı da öğretir. Çünkü, bilgi, gücün önemli bir parçası olmasına rağmen, güçle aynı şey değildir; tarih bilgimiz her zaman deneye ve tecrübeye dayalıdır ve eksiktir.

Sosyolojik İmgelem: Eleştiri Alanı Olarak Sosyoloji

Bu kitapta üzerinde duracağım sosyoloji pratiği C. Wright Mills'in, yerinde bir deyişle, "sosyolojik imgelem" olarak adlandırdığı kavramdan yararlanmayı gerektiriyor (C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, Harmonsworth, Penguin, 1970*). Bu terim çok sık kullanıldığından değerini yitirme tehlikesiyle karşı karşıyadır ve Mills'in kendisi de bu terimi biraz muğlâk bir şekilde kullanmıştır. Bu terimle, benim anladığım şekilde bir sosyolojik analiz için mutlaka gerekli olan birçok ilgili duyarlılık biçimlerini kastediyorum. Çağdaş sanayileşmiş toplumlar -ilk defa Batı'da oluşturulmuş haliyle bugünün toplumu- tarafından meydana getirilen toplumsal dünya anlayışı, ancak imgelemin üç aşamalı uygulanmasının sonucu olarak elde edilebilir. Bu sosyolojik imgelem biçimleri *tarihî, antropolojik* ve *eleştirel* bir duyarlılık içerir.

Genetik açıdan bizimle aynı olan insanoğlu büyük olasılıkla yaklaşık 500.000 yıldır varlığını sürdürmektedir. Arkeolojik kalıntılardan öğrendiğimiz kadarıyla, yerleşik tarıma dayalı "medeniyetler" en fazla 8.000 yıl öncesine dayanır. Fakat bu süre, sanayi kapitalizminin yükselişinin egemen olduğu yakın tarihin kısacık dönemiyle karşılaştırıldığında oldukça uzun bir zaman dilimi gibi görünebilir. Tarihçiler, ekonomik girişimin yaygın bir şekli olarak Batı kapitalizminin ortaya çıkış tarihi konusunda uzlaşamamışlardır, ancak bunun Avrupa'da 15. veya 16. yüzyıldan daha geriye gittiğini

* C. Wright Mills, *Toplumbilimsel Düşün*, çev. Ünsal Oskay, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 1979.

destekleyecek kanıtlar ileri sürmek zordur. Sanayi kapitalizminin, kapitalist girişimin fabrikada makine üretimiyle birleşmesinin kökenleri 18. yüzyılın sonlarından daha erken bir döneme uzanmaz ve bu yüzden yalnızca Britanya'nın bazı bölgelerinde ortaya çıkmış olmalıdır. Sanayi kapitalizminin dünya çapında genişlemesine tanıklık ederek geçen yüzyıllık zaman dilimi, sonuçları açısından tüm insanlık tarihinde hiçbir dönemde olmadığı kadar şaşırtıcı sosyal değişikliklere sebep olmuştur. Biz Batı'da yaşayanlar, bu değişikliklerin ilk etkilerini içlerinde eritmiş toplumlarda yaşıyoruz. Günümüz kuşakları, hızlı teknolojik yeniliklere açık, nüfusunun çoğu kasabalarda ya da kentlerde yaşayan, sanayi sektöründe çalışan ve ulus-devletlerin "vatandaşları" olan toplumlara aşinadırlar. Ancak bugün bizlere tanıdık gelen ve böylesine kısa bir zaman dilimi içinde çok hızlı ve çarpıcı bir şekilde yaratılan toplumsal dünya, insanlık tarihinde benzeri olmayan bir olgudur.

Bugün, sanayileşmiş toplumları analiz edecek bir kişi tarafından sosyolojik imgelemle ilgili olarak sarf edilmesi gereken ilk çaba, kendi yakın geçmişimizi, yani "kaybettiğimiz dünyayı" yeniden bulmaktır. Günümüzde sanayileşmiş toplumlarda yaşayan insanların, nispeten yakın bir geçmişte yaşayan insanlardan ne kadar farklı bir hayat sürdüklerini ancak tarih bilinci içerdiğine şüphe olmayan böyle bir imgelem çabasıyla kavrayabiliriz. Kentleşmeyle ilgili olarak sözünü ettiğim güçlü olgular bu anlamda yardımcı olur. Fakat asıl ihtiyaç duyulan, hâlihazırda büyük ölçüde ortadan kaldırılmış olan toplumsal yaşam biçimleri dokusunun özgün bir şekilde tekrar yapılandırılması yönünde bir girişimdir. Burada sosyologun zanaatı ile tarihçinin sanatı arasında bir ayrım yoktur. 18. yüzyıl Britanya'sı, sanayi devriminin etkilerini ilk kez tecrübe eden, hâlâ yerel topluluk geleneklerinin hüküm sürdüğü, dinin etraflı etkisiyle kaynaşmış bir toplumdu. Bu toplum, 20. yüzyıl Britanya'sında kayda değer bir devamlılık gösterse de, aradaki karşıtlıklar oldukça belirgindir. Bugün çok yaygın olan kurumlar o dönemde basit bir yapılanmanın ötesine geçememişlerdi: Yalnızca fabrikalar ve işyerleri değil, aynı zamanda okullar, kolejler, hastaneler ve hapishaneler de ancak 19. yüzyılda yaygın hale gelmiştir.

Toplumsal yaşamın dokusundaki bu değişimler elbette kısmen maddîydi. Sanayi devrimini açıklayan bir tarihçinin dediği gibi:

Modern teknoloji sadece daha hızlı üretmekle kalmaz, aynı zamanda dünün zanaat yöntemleriyle hiçbir şekilde üretilemeyecek ürünler ortaya koyar. En iyi Kızılderili örekesi bile günümüzdeki çıkrık kadar ince ve düzgün bir iplik eğiremezdi; 18. yüzyıl Hıristiyan dünyasındaki hiçbir demirci ocağı modern makinelerin yaptığı kadar büyük, düzgün ve homojen çelik levhalar üretemezdi. En önemlisi, modern teknoloji, sanayi çağı öncesinde tahayyül bile edilemeyen şeyler yaratmıştır: fotoğraf makinesi, motorlu araba, uçak, radyodan çok hızlı bilgisayarlara kadar tüm elektronik aletler, nükleer enerji santrali ve sonu gelmez bir liste... Sonuç olarak mal üretiminde ve çeşitliliğinde muazzam bir artış olmuştur ve hiçbir gelişme tek başına, insanın yaşam tarzını, ateşin bulunmasından bu yana bu kadar çok değiştirmemiştir: 1750'de yaşayan bir İngiliz, maddî şeyler konusunda, Sezar'ın lejyonerlerine, kendi torununun torununa olduğundan daha yakındı (David S. Landes, *The Unbound Prometheus* [*Zincirinden Boşanmış Prometeus*], Cambridge, Cambridge University Press, 1969, s. 5.).

Teknolojik yeniliklerin çapı ve yaygınlığı, inkâr edilemez bir şekilde bugünün sanayileşmiş toplumlarının ayırt edici özelliklerinden biridir. Kapitalizm öncesi çağda kent yaşamında dahi önemli olan, geleneğin zayıflaması ve köy topluluklarında günü gününe yaşamın ortaya çıkması olguları bununla yakından ilgilidir. Gelenek, geçmişin içinde bugünü barındırıyordu ve bugün modern Batı toplumlarında egemen olandan daha farklı bir zaman anlayışı ortaya koyuyordu. Bireyin günü, bugün olduğu gibi, "çalışma zamanı" ya da "boş zaman" olarak bölünmemişti ve "çalışma" ne zaman ne de mekân olarak diğer faaliyetlerden net bir şekilde ayrılmıştı.

Batı Avrupa toplumlarının yaşadığı dönüşümün kökenlerinde yatan iki büyük devrimin kesişmesinden daha önce söz etmiştim. Bu devrimlerden ikincisi, ulus-devletin yükselişi ile bağlantılı olan ve modern dünyanın yaratılmasında sanayileşmenin yükselişi kadar önemli bir fenomen olan siyasî devrimdir. Batı'da yaşayanlar belli bir ulusun "vatandaşları" olduklarını öylece kabul etmeye eğilimlidirler ve hiç kimse devletin (merkezî hükümet ve yerel yönetim),

yaşamlarında oynadığı büyük rolün farkına varmama gafletine düşmez. Ancak vatandaşlık haklarında, özellikle de evrensel oy kullanma hakkı konusunda yaşanan gelişmeler oldukça yenidir. Diğerlerinden farklı bir millî bir topluluğa ait olma duygusu olan milliyetçilik de böyledir. Bunlar ulus-devletlerin "iç" örgütlenmelerinin karakteristik özellikleri haline gelmiştir; ancak dikkatleri, modern çağın temel ayırt edici niteliği olan ulus-devletler *arasındaki* ilişkilere yöneltmek de aynı derecede önemlidir.

Bugün, önceki çağlarla hiçbir paralellik göstermeyen bir dünya sistemi içinde yaşıyoruz. Her "iki büyük devrim" de dünya çapında sonuçlar doğurmaktadır. Sanayi kapitalizmi, üretimin muazzam derecede karmaşık bir biçimde uzmanlaşmasına, mübadele ilişkilerinin dünya çapında olduğu bir işbölümüne dayanır. Giydiğiniz kıyafetleri bir düşünün, oturduğunuz evi ya da bir sonraki öğünde yiyeceğiniz yemeği. Kendi giyeceklerinizi kendiniz yapmanız, kendi evinizi inşa etmeniz veya tüketeceğiniz yiyeceği üretmeniz pek olası değildir. Sanayileşmiş ülkelerde biz bu duruma oldukça alışkınız, ancak sanayi kapitalizmi ortaya çıkmadan önce, işbölümü çok daha az karmaşıktı. Nüfusun çoğunluğu, ihtiyaçlarının büyük bir kısmını kendisi temin ediyordu, yapamadığı yerde kendi yerel topluluklarındaki kimselerin hizmetine başvuruyordu. Fakat bugün ürünler, gerçekten küresel bir iş bölümüyle tüm dünyada imâl edilip değiş tokuş ediliyor. Yalnızca Batı'da tüketilen malların çoğu, dünyanın diğer yarısında üretilmekle kalmıyor, bazen tam tersi de gerçekleşiyor; ancak aralarında büyük mesafeler olan bölgelerde sürdürülen üretim süreçleri arasında karmaşık bağlantılar da olabiliyor. Örneğin, bir televizyon setinin bazı parçaları bir ülkede, diğer parçaları başka bir ülkede yapılmış olabilir; bu parçalar üçüncü bir yerde monte edilmiş ve bu televizyon seti tamamen farklı bir yerde satışa sunulmuş olabilir.

Ancak yeni ve eşi görülmemiş bir dünya sisteminin doğmasına neden olan tek şey yalnızca ekonomik ilişkilerin artması değildir. Kapitalizmin yayılmasına ulus-devletin genel devamlılığı eşlik etmektedir. Ulus-devletlerin bazı "iç" özelliklerinden söz etmiştim (bunları 7. Bölüm'de daha etraflı olarak inceleyeceğim). Ancak, önemli olan şu ki, "belirli bir" ulus-devletten söz etmek hatalıdır,

çünkü Avrupa'da ilk ortaya çıkışlarından bu yana, birbirleriyle karmaşık uyum ve çatışma ilişkileri içinde olan ulus-*devletler* daima var olmuştur. Bugün bütün dünya yamalı bohça gibi ulus-devletlere bölünmüştür. Avrupa'da ulus-devletlerin ortaya çıkması ve özellikle de dünyanın diğer bölgelerinde ulus-devletlerin kurulması yine oldukça yeni bir olgudur. Çünkü, tarihinin büyük bir kısmında, insanoğlu dünyaya çok az yayılmış, çok küçük toplumlar halinde yaşayıp hayvan avlayarak ve yenebilir bitkiler toplayarak -"avcı-toplayıcı" toplumlar- hayatını sürdürmüştür. Geride kalan yaklaşık onbin yıllık dönem boyunca dünyanın nüfusu, günümüzle karşılaştırıldığında, son derece seyrek bir dağılım gösteriyordu, insanlar ya avcı-toplayıcı toplumlarda ya da küçük tarım topluluklarında, kent-devletlerinde veya imparatorluklarda yaşıyorlardı. Bazı imparatorluklar, özellikle de Çin İmparatorluğu çok büyüktü. Fakat bu imparatorluklar biçim olarak çağdaş ulus-devletlerden oldukça farklıydılar. Örneğin, Geleneksel Çin'deki merkezî Çin yönetimi çeşitli vilayetleri üzerinde, özellikle de daha uzaktaki vilayetleri üzerinde hiçbir zaman doğrudan hakimiyet kuramamıştır. Çin devletinin yönetimi altında yaşayanların çoğu, kültür ve dil açısından çok az ortak noktaları bulunan Çinli yöneticilerinin hayatlarından tamamen farklı bir hayat sürmüşlerdir.

Dahası, yukarıda sözünü ettiğimiz çeşitli toplum türleri birbirleriyle çeşitli ilişkiler kurarak var olsalar da, bu ilişkiler bugün olduğu biçimde bütün dünyaya yayılmamıştır. "Doğu Doğudur, Batı da Batı ve bu ikisi asla bir araya gelmeyecek" sözü, 20. yüzyıldan öncesi için fazlasıyla geçerli bir durumu ifade ediyordu. Çin ile Avrupa arasında 11. yüzyıldan bu yana, ara sıra temaslar kurulmuş ve aralıklarla belirli miktarda ticaret yapılmıştır; fakat sonraki yüzyıllarda Çin ve Batı, hemen hemen her açıdan birbirinden farklı evrenlerde yaşamışlardır. Bugün Doğu ve Batı'yı birbirinden hâlâ ayıran kültür farklılıkları ne olursa olsun, bütün bunlar değişmiştir. Hem toprakları, hem de nüfusu açısından muazzam bir büyüklüğe sahip olmasına rağmen, Çin artık bir imparatorluk değil ulus-devlettir. Tabiî ki aynı zamanda sosyalist bir devlet olduğunu iddia etmektedir; artık ulus-devletler tüm dünyaya yayılmış olsa da Çin,

Batı Avrupa'da sağlam bir biçimde kurulmuş olan "liberal-demokratik" modeli hiçbir şekilde takip etmemiştir.

Eğer sosyolojik imgelemin ilk boyutu bir tarihî duyarlılığın geliştirilmesini içeriyorsa, ikinci boyutu da antropolojik kavrayışın oluşturulmasını içerir. Bunu söylemek, çeşitli sosyal bilimler arasında, geleneksel olarak kabul edilmiş olan sınırların yüzeysel yapısını bir kez daha vurgulamaktır. Geçen iki yüzyıldaki toplumsal dönüşümlerin ne kadar yakın tarihli ve ne kadar çarpıcı olduğuna ilişkin tarihsel duyunun canlandırılması zordur. Fakat, Batı'da gelişen yaşam biçimlerinin bir şekilde diğer kültürlerin yaşam biçimlerinden üstün olduğuna dair açık ya da gizli inançtan uzaklaşmak belki çok daha zordur. Böylesi bir inanış, temasa geçmiş olduğu diğer kültürlerin çoğunu tahrip eden ya da yok eden olaylar dizisini harekete geçiren Batı kapitalizminin yayılmasıyla teşvik edilir. Dahası birçok sosyal bilimci, insanlık tarihini, "evrimin" çeşitli toplum türlerinin maddî çevrelerini kontrol altında tutabilme ya da bunlara hükmedebilme kapasitesi şeklinde anlaşıldığı sosyal evrim düzenleri içine sıkıştırmaya çalışarak, bu kavrama somut şeklini vermişlerdir. Batı sanayileşmesi kaçınılmaz bir biçimde bu şablonların en üstünde görülür, çünkü maddî verimliliğinin yolunu, tarihte bunu yapmış diğer toplumların hepsinden daha çok açmıştır.

Ancak, bu evrimsel düzenler, sosyolojik imgelemin yok etmesi gereken etnosantrizmi ifade eder. Etnosantrik anlayış, diğerlerini yargılamak için kendi toplumunun ya da kültürünün bakış açısını ölçü olarak alan düşüncedir. Bu tür bir tavrın Batı kültüründe iyice yerleştiği konusunda hiç şüphe yoktur. Aynı zamanda başka birçok toplumun da karakteristiği olmuştur. Ancak, Batı'da üstünlük inancı, diğer yaşam biçimlerinin sanayi kapitalizmi tarafından şiddetle alabora edilmesinin bir bakıma ifadesi ve gerekçesidir. Fakat, Batı toplumlarının dünyada üstün bir konumda olmalarını sağlayan ekonomik ve askerî güçlerini, evrimsel düzendeki yüksek konumlarıyla karıştırmamalıyız. Modern Batı'da telaffuz edildiği şekliyle maddî verimliliğe değer biçmenin kendisi, diğer kültürlerle karşılaştırıldığında belirgin bir biçimde anormal bir tutumdur.

Sosyolojik imgelemin antropolojik boyutu önemlidir, çünkü bu dünyada insanların birbirini takip eden varoluş biçimlerinin

farklılığını anlamamızı sağlar. İnsan kültürlerinin farklılığının sistematik olarak incelenmesinin -"alan-çalışması antropolojisi"-, sanayi kapitalizminin sınır tanımaz genişlemesi ve Batı'nın askerî gücünün, insan kültürlerinin yok oluşlarını hızlandırmasıyla aynı anda ortaya çıkması, modern çağın ironilerinden biridir. Ancak, sosyolojik imgelemin antropolojik yönü, etnosantrik niteliğin evrimci düşüncesiyle yarışarak, başlangıcından bugüne kadar sosyal bilimlerde önemli bir rol oynamıştır. Jean-Jacques Rousseau'nun *Discourse on the Origin and Foundation of Inequality (1955)*[*] adlı eserinde insan toplumlarının şaşırtıcı çeşitliliğinin bilincine vararak kendimizi anlamayı daha iyi öğrenebileceğimiz fikri üzerinde aydınlatıcı bir ısrarla durulduğunu görürüz. Rousseau "tüm dünyanın", sadece isimlerini bildiğimiz toplumlarla dolu olduğunu ve bizim hâlâ insan ırkını yargılamakla uğraştığımızı söyler. Sözlerine, "insanların tecrübelerinin çeşitliliğine duyarlı olan korkusuz bir gözlemciler grubunu, var olan, fakat haklarında çok az şey bildiğimiz çeşitli toplumları tasvir etmek üzere gönderebildiğimizi bir düşünün" diye devam eder. "Unutulmaz seferlerden geri dönen bu yeni Herküllerin, acele etmeksizin oturup görmüş oldukları şeylerin doğal, ahlâkî ve siyasî tarihini yazdıklarını varsayalım; o zaman bizler, onların kalemlerinden çıkan yeni bir dünyayı görmüş ve böylece kendimizi tanımayı öğrenmiş olurduk" diye yazar.

Rousseau'nun bu eserinin yayınlanmasını izleyen bir buçuk yüzyıl boyunca, gezginler, misyonerler, tacirler ve diğerleri gerçekten de bu tür birçok seyahate çıktılar. Ancak, sundukları raporlar çoğu zaman güvenilmezdi ya da yanlıştı, yahut Rousseau'nun şiddetle eleştirdiği etnosantrizmin ta kendisi bu eserlerde vücut buluyordu. Sistematik ve ayrıntılı bir antropolojik alan çalışması, ancak 20. yüzyılın ilk yıllarında başladı. O zamandan bu yana çalışmanın hızla küçülen evreni içerisinde, antropologlar farklı kültürler hakkında çok geniş bilgiler topladılar. Bu bilgiler, bir yandan insan ırkının birliğini doğrular; küçük "ilkel" toplumlarda yaşayan insanların, daha ileri olduğu varsayılan "medeniyetlerde" yaşayanlara

---

[*] Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*, çev.: Rasih Nuri İleri, İstanbul, Say Yayınları, 1982.

göre genetik olarak alt düzeyde veya onlardan farklı olduklarını düşünmek için hiçbir uygun zemin yoktur. Bilindiği kadarıyla gelişmiş dil biçimleri olmayan hiçbir toplum yoktur ve toplum türleriyle dilin gelişmişliği arasında karşılıklı bir ilişki de yok gibi görünmektedir. Diğer yandan modern antropolojik araştırmalar, insanların, sayesinde yaşamlarını düzene koyabilecekleri geniş bir kurumlar yelpazesinin altını çizer.

Çoğu zaman çağdaş antropolog, bir felaketi, bir askerî yıkımdan arta kalan, Batı'yla temas sonucu yakalanılan bir hastalığın tahrip ettiği veya geleneksel örf ve âdetlerin ortadan kalkmasıyla temeli aşınmış bir kültürü kayda geçiren kişidir. Antropolog, belki de günümüz dünyasında, bu bilim dalının en seçkin uygulayıcısı Claude Levi-Strauss'un dediği gibi yok olan bu insanların "öğrencisi ve şahidi"dir. Bu tür insanların haklarının ellerinden alınmasını engelleme ya da en azından çoktan harap olmuş hayatları yerine yeni yaşam biçimlerine alışmalarını kolaylaştırma mücadelesi ile ilgili acil ve çok eylemsel sorunlar vardır. Ancak bu mücadelelerin önemi, bizleri yaklaşık yarım yüzyıldır yapılan antropolojik çalışmaların önemine kayıtsız kalmaya sevk etmemelidir; bu tür çalışmalarla sonsuza dek yok olmanın eşiğinde bulunan toplumsal yaşam biçimlerine dair düşüncelerimizi canlı tutabiliriz.

Bu ikinci düşünceyi ilkiyle birleştirerek sosyolojik imgelemin uygulanması, şu anda bildiğimiz toplum türü bağlamı dışında düşünememenin bizi soktuğu dar kalıplardan kurtulmamızı mümkün kılar. Bu nedenle, bu düşüncelerin her biri, doğrudan benim değinmek istediğim sosyolojik imgelemin üçüncü biçimiyle ilgilidir. Bu üçüncü tür, gelecekteki olasılıkları ele alır. Sosyolojinin bir doğa bilimi gibi olduğu fikrini eleştirirken, hiçbir toplumsal sürecin değişmez kanunlarla yönlendirilmediğini ısrarla belirttim. İnsanlar olarak, doğa kanunlarının kaçınılmazlığına sahip güçler tarafından bir kenara atılmaya mahkûm değiliz. Ancak bu, potansiyel olarak bize açık olan *alternatif geleceklerin* bilincinde olmamız gerektiği anlamına gelir. Üçüncü biçimiyle sosyolojik imgelem, sosyolojinin *mevcut toplum biçimlerinin eleştirisine* katkıda bulunma göreviyle birleşir.

Eleştiri, analize dayanmalıdır. Bundan sonraki bölümlerde birbirine rakip yorumları kıyaslayıp, sanayileşmiş toplumların yapısı hakkındaki farklı görüşleri tartışarak konuya gireceğim. Ancak daha önce vurguladığım gibi, Batı'da başlayan değişimler, o toplumlarla dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkilere bakmaksızın kavranamaz. Bu nedenle, şimdi, insanların toplumsal örgütlenmelerine ilişkin gelecekteki potansiyellerini değerlendirmek için, temel bir fenomen olan çağdaş dünya sisteminin oluşturulmasının önemini biraz detaylı bir şekilde irdeleyeceğim.

göre genetik olarak alt düzeyde veya onlardan farklı olduklarını düşünmek için hiçbir uygun zemin yoktur. Bilindiği kadarıyla gelişmiş dil biçimleri olmayan hiçbir toplum yoktur ve toplum türleriyle dilin gelişmişliği arasında karşılıklı bir ilişki de yok gibi görünmektedir. Diğer yandan modern antropolojik araştırmalar, insanların, sayesinde yaşamlarını düzene koyabilecekleri geniş bir kurumlar yelpazesinin altını çizer.

Çoğu zaman çağdaş antropolog, bir felaketi, bir askerî yıkımdan arta kalan, Batı'yla temas sonucu yakalanılan bir hastalığın tahrip ettiği veya geleneksel örf ve âdetlerin ortadan kalkmasıyla temeli aşınmış bir kültürü kayda geçiren kişidir. Antropolog, belki de günümüz dünyasında, bu bilim dalının en seçkin uygulayıcısı Claude Levi-Strauss'un dediği gibi yok olan bu insanların "öğrencisi ve şahidi"dir. Bu tür insanların haklarının ellerinden alınmasını engelleme ya da en azından çoktan harap olmuş hayatları yerine yeni yaşam biçimlerine alışmalarını kolaylaştırma mücadelesi ile ilgili acil ve çok eylemsel sorunlar vardır. Ancak bu mücadelelerin önemi, bizleri yaklaşık yarım yüzyıldır yapılan antropolojik çalışmaların önemine kayıtsız kalmaya sevk etmemelidir; bu tür çalışmalarla sonsuza dek yok olmanın eşiğinde bulunan toplumsal yaşam biçimlerine dair düşüncelerimizi canlı tutabiliriz.

Bu ikinci düşünceyi ilkiyle birleştirerek sosyolojik imgelemin uygulanması, şu anda bildiğimiz toplum türü bağlamı dışmda düşünememenin bizi soktuğu dar kalıplardan kurtulmamızı mümkün kılar. Bu nedenle, bu düşüncelerin her biri, doğrudan benim değinmek istediğim sosyolojik imgelemin üçüncü biçimiyle ilgilidir. Bu üçüncü tür, gelecekteki olasılıkları ele alır. Sosyolojinin bir doğa bilimi gibi olduğu fikrini eleştirirken, hiçbir toplumsal sürecin değişmez kanunlarla yönlendirilmediğini ısrarla belirttim. İnsanlar olarak, doğa kanunlarının kaçınılmazlığına sahip güçler tarafından bir kenara atılmaya mahkûm değiliz. Ancak bu, potansiyel olarak bize açık olan *alternatif geleceklerin* bilincinde olmamız gerektiği anlamına gelir. Üçüncü biçimiyle sosyolojik imgelem, sosyolojinin *mevcut toplum biçimlerinin eleştirisine* katkıda bulunma göreviyle birleşir.

Eleştiri, analize dayanmalıdır. Bundan sonraki bölümlerde birbirine rakip yorumları kıyaslayıp, sanayileşmiş toplumların yapısı hakkındaki farklı görüşleri tartışarak konuya gireceğim. Ancak daha önce vurguladığım gibi, Batı'da başlayan değişimler, o toplumlarla dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkilere bakmaksızın kavranamaz. Bu nedenle, şimdi, insanların toplumsal örgütlenmelerine ilişkin gelecekteki potansiyellerini değerlendirmek için, temel bir fenomen olan çağdaş dünya sisteminin oluşturulmasının önemini biraz detaylı bir şekilde irdeleyeceğim.

II. BÖLÜM

Rakip Yorumlar: Sanayi Toplumu mu Kapitalizm mi?

Dünyanın sanayileşmiş bölgelerinin sonraki gelişimi açısından, "iki büyük devrim"in sonuçlarını nasıl yorumlamamız gerekir? Sanayileşmiş toplumların kökenleri ve karakteri hakkında sosyolojide bir dizi analiz yapılmışken, farklı görüşlerin etrafında toplanma eğiliminde olduğu büyük bir ayrım çizgisi vardır ve bu bölümde bu çizgi üzerine yoğunlaşacağım. Daha önce "sanayileşmiş toplumlar" veya "sanayi kapitalizmi" terimlerini Batı Avrupa'da 18. ve 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan toplum biçimini tanımlamak için kullanmıştım. Bu terimleri, kitabın geri kalan kısmında kullanmaya devam edeceğim, ancak bu aşamada irdeleyeceğim sorunlar ve ortaya koyacağım konular için çok önemli olan bazı terminolojik karşıtlıklara işaret etmek gerekir.

Bir yanda, *sanayi toplumu* kuramı, diğer yanda *kapitalist toplum* kuramı olarak adlandıracağım şeyleri birbirinden ayırmak istiyorum. Bu iki terim, masum sözcükler değildir, aksine sosyal bilimcilerin modern dünyayı dönüştürmüş olan değişikliklerin doğasını anlamaya çalışırken izledikleri iki karşıt yola dikkatimizi çekmektedirler. "Sanayi toplumu" terimi 19. yüzyılın ilk yıllarında yazan Comte Henri de Saint-Simon tarafından bulunmuştur. Saint Simon aynı zamanda daha sonra başkalarının ilgilendiği bazı genel kuramsal ilkeleri de ortaya koymuştur. Bunlarla ilgilenen yazarlar arasında, sosyoloji üzerindeki etkisi asla sadece metodolojik düzeyde kalmayan Durkheim da vardır. Durkheim esasında "sanayi top-

lumu" terimini desteklememiştir, fakat zihnimi kurcalayan bakış açısının etraflı bir açıklamasını yapmıştır. Sanayi toplumu kuramı, 1950'lerde ve 1960'larda, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki birçok seçkin yazarın elinde yeni bir ivme kazanmıştır. Aslına bakılırsa, o dönemde herkes tarafından genel olarak onaylanan bir kuram haline gelmiştir.

Karl Marx temel fikirlerinin bazılarını kendisinden önce gelen toplum kuramı, felsefe ve ekonomi alanlarındaki çeşitli düşünce ekollerinden almış olmasına rağmen, kapitalist toplum düşüncesi, her şeyden önce Marx'la ilişkilendirilir. Marx, en önemli eserlerinin çoğunu 1840 ile 1870 yılları arasında üretmiştir. Yaşadığı süre boyunca (1818-1883) bu yazılar, yalnızca sayıları oldukça az olan meslektaşları ve yandaşları tarafından biliniyordu. Fakat Marksist siyasî hareketler ve daha genel olarak işçi hareketleri 19. yüzyılın son çeyreğinde daha güçlü bir hale gelince, Marx'ın fikirleri sayısız tartışmaların ve ihtilâfların konusu haline gelmiştir ve o zamandan beri de böyle kalmıştır. Ne var ki bu düşünceler, Marx'ın zamanından beri sürekli bir gelişim göstermiştir; bugünkü Marksizm, özünde farklı bir düşünce yapısını temsil eder. Bu kitabın dar sınırları içinde, konu hakkında bugün gayet bol olan kaynaklar arasından, yalnızca birkaç belli başlı temayı irdeleyebileceğim. Belki bu noktada şimdiden görüşümü bildirmeliyim. Marx'ın yazılarının sosyoloji için hâlâ önemli olduğunu ve bu yazıların sanayi toplumu kuramıyla ilgili bazı varsayımların eleştirilmesi için ana temeller olduklarını belirtmek istiyorum. Ancak, aynı zamanda, Marx'ın çalışmasında görmezlikten gelinemeyecek bariz zayıflıklar da vardır.

Sanayi Toplumu Kuramı

Sanayi toplumu kuramını ortaya koyarken ve Marx tarafından ifade edilen ya da ondan alınan görüşlerle bu kuramın farklılıklarını karşılaştırırken, bazı ön bilgiler vermeliyim. Ortaya koyacağım karşıtlıklar ve izleyeceğim tartışmanın seyri, sosyolojik fikirlerin sınıflandırılma biçimlerini hiçbir şekilde her yönü ile kapsamaz. Marksizm çok çeşitli bir yaklaşımlar dizisi oluştursa bile, Marksist olmayan toplumsal düşünce biçimlerinin çeşitliliği belirgin bir bi-

çimde daha da fazladır. Çoğunlukla gayet karmaşık sorunların biraz basitleştirilmesi bu nedenden ötürü kaçınılmazdır; aynı şekilde, ben de daha uzun bir çalışmada doğrudan ilgiyi hak edecek bazı sorunları ve fikirleri göz ardı etmek zorunda kalacağım.

Bu nedenle aşağıda bu iki perspektif arasında yaptığım karşılaştırmalar, konunun zeminini hazırlayacak şekilde yapılmıştır. Bu "Marksist" bir kitap değildir; Marx'ın belli başlı bazı görüşlerine sempati duyduğunu açıklamak, Marx'ın ya da onun gibi düşündüğünü söyleyen yandaşlarının görüşlerini bir bütün olarak kabul etmek anlamına gelmez. Ancak sanayi toplumu kuramı uğruna, Marx'ı reddediyor da değilim. Her iki bakış açısından da öğreneceğimiz şeyler vardır. Her biri, tanımlamaya çalışmamız ve sonra da geliştirmemiz gereken sınırları ortaya koymuştur. Marksizm'le "burjuva sosyolojisi"nin birbiriyle bağdaşmayacağı ve dolayısıyla birinin diğerine tercih edilmesi gerektiği konusunda ısrar edecek yazarlarla sık sık karşılaşacaksınız. Fakat benim görüşüm bu değil.

Belirttiğim gibi "sanayi toplumu" kavramının izleri Saint-Simon'a kadar sürülebilir. Saint-Simon ile daha sonraki düşünürlerin fikirleri arasında devamlılık olduğunu düşünüyorum. Ancak "sanayi toplumu kuramı" derken belirli düşünce ekolleri tarafından paylaşılan kesin aksiyomlar dizisini kastetmiyorum. Daha çok, genel olarak bir araya gelme eğiliminde olan birçok kavramdan ve yorumdan söz ediyorum. Farklı yazarlar bu kavramlardan ve yorumlardan bazılarını diğerleri pahasına vurgulamış ve farklı işlenmişlik ve anlaşılırlık düzeylerine sahip fikirleri ifade etmişlerdir. (Bu fikirler üzerine yardımcı bir araştırma şu kitapta bulunabilir: Krishan Kumar, *Prophecy and Progress* [*Kehânet ve İlerleme*], Londra, Allen Lane, 1978).

Sanayi toplumu kuramıyla ilişkilendireceğim bu düşünürler aşağıdaki kavramların en azından birkaçını savunmuşlardır:

(1) Çağdaş dünyada görülebilecek en önemli değişim dizisi, esas olarak tarıma dayalı "geleneksel" toplumlardan makineleşmiş üretime ve malların mübadelesine dayalı "sanayi toplumları"na geçişle ilgilidir. Yazarlar bu iki farklı toplum türünden bahsederken çeşitli etiketler kullanmışlar ve geleneksel toplumla sanayi toplumunu farklı şekillerde karakterize etmişlerdir. Aynı zamanda "ge-

leneğin" ve "modernliğin" değişik ülkelerde çeşitli şekillerde bir araya gelebileceğini de fark etmişlerdir.

(2) Geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçiş, tarihte ilerlemeye yönelik bir hareketi temsil eder. Şüphesiz, hiç kimse sanayi toplumunda çatışma ve gerilim yokmuş gibi davranamaz. Fakat bu çatışmaların ve gerginliklerin, sanayi düzeninin hem maddî zenginlik yaratan, hem de geleneksel sınırlamaların ortadan kaldırmasıyla ilişkili olan faydalı özellikleriyle dengelenmeye eğilimli oldukları ileri sürülmektedir. Bir sanayi toplumu, toplumsal ayrımın aristokratlar veya "yüksek sınıftan insanlar" ile sıradan insanlar arasındaki ayrımlar gibi katı biçimlerinin ortadan kalktığı toplumdur. Sanayi toplumu, fırsat eşitliğinin hâkim olma eğiliminde olduğu bir toplumdur.

(3) Batı Avrupa'da 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında görülen sınıf çatışmaları, tarımsal düzenden sanayi toplumuna geçişte var olan gerginliklerin sonucu olarak açıklanmaktadır. Burada en etkili kavram olarak çoğunlukla "sınıf çatışmasının kurumsallaşması" kullanılır. Yeni yeni ortaya çıkan sanayi toplumunun ilk aşamalarında sınıfsal ayrımlar çok derindi ve sınıf ilişkileri büyük gerilimlerin odağı durumundaydı. Ancak bu gerilimler sanayi sektöründe kabul edilmiş toplu sözleşme biçimlerinin oluşturulmasıyla ve "siyasî vatandaşlık hakları"nın -oy kullanma ve siyasî parti kurma hakkı- nüfusun çoğunu kapsayacak şekilde yayılmasıyla büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. (Bu çizgide olan ve bugün hâlâ dikkate değer bir ilgi gören etkili bir analiz, Seymour Martin Lipset'in *Political Man*[*], NY, Doubleday, 1960 adlı kitabıdır.)

(4) Liberal-demokratik devletlerin yükselişi gelenekten modernliğe geçişle aynı zamanda ortaya çıkan hayatî bir unsurdur. Liberal demokrasi, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bilinen türde, parlamenter hükümetlerin var olduğu ve iki ya da daha fazla partinin seçmenleri kazanmak için birbiriyle yarıştığı siyasî bir sistemdir. Birçok yazar, bu devlet düzeninin sanayi toplumlarının yayılmasının doğal bir refakatçisi olduğunu düşünme

---

[*] Seymour Martin Lipset, *Siyasal İnsan*, çev. Mete Tuncay, Ankara, V Yayınları, 1986.

eğilimindedir. Bazıları da, bunun ayırt edici özelliklerinin ciddi bir biçimde farkındadır ve modern devletin, kendisinden kaynaklanan bir hakla, toplumsal değişimde temel bir rol oynadığını öne sürerek, bu bakış açısını eleştirmektedirler (bkz. Reinhardt Bendix, *Nation-Building and Citizenship* [*Ulus İnşası ve Vatandaşlık*], New York, Wiley, 1964).

(5) Sanayi toplumu kuramını destekleyenler, nerede ortaya çıkarsa çıksın, sanayi düzeninin temel bir birliğinin bulunduğunu varsayma ya da öne sürme eğiliminde olmuşlardır. Bu fikir bazen gayet açık bir biçimde ifade edilmiştir ve bunu yapanların başında Kerr ve meslektaşları gelir (Clark Kerr *vd.*, *Industrialism and Industrial Man* [*Sanayileşme ve Sanayi İnsanı*], Harmondsworth, Penguin, 1973). Kerr'in "yöneşme kuramı"na göre, sanayi toplumlarının, esasen ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, temel kurumları açısından giderek daha fazla birbirlerine benzemelerine kaçınılmaz bir biçimde sebep olan "sanayileşme mantığı" adını verdiği bir kavram vardır. Gelenekten arta kalanlar tümüyle ortadan kaldırıldığında, toplumlar ne kadar sanayileşirlerse o kadar birbirlerine benzeme eğilimi içerisinde olurlar. Kerr, iki toplumun siyasî ideolojilerindeki farklılığa rağmen, ortak bir gelişim yolunda yakınlaşmaya doğru gittiğini öne sürerek dikkatini özellikle Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu düşüncenin hâlâ bazı taraftarları vardır. Ancak, modern toplumlarda gelenek ve modernliğin birbirine karışmasının değişik yollarını vurgulayan Bendix gibi bazı düşünürler tarafından sert eleştiriler almıştır.

Ancak bu eleştirmenler, hâlâ çoğunlukla sanayi toplumlarının ve "modernleşmiş" toplumların, aralarında hangi farklılıklar gözlenirse gözlensin, belirli genel benzerliklere sahip olduklarını düşünürler. Ayrıca, sanayi toplumlarının bu genel özelliklerinin, onların muhtemel radikal dönüşümlerini engelleyen gerekli özellikleri olduğunu da düşünürler. Bu görüşler Kerr ve diğerlerinin durumunda olduğu gibi, teknolojik belirlenimcilik içermeyebilir. Örneğin birçok yazar, *büyük ölçekli örgütlenmenin* modern toplumların gerekli bir özelliği olduğunu ve belirli evrensel özelliklere sahip bulunduğunu iddia ederek, Max Weber'in (1864-1920) yazılarını örnek almıştır. Max Weber gibi, sadece genellikle doğrudan Marksizmi

eleştiri süzgecinden geçirmekle kalmamışlar, aynı zamanda daha genel olarak sosyalizmin ideallerini de eleştirmişlerdir. Bu bölümün ileriki kısımlarında bu tür bir bakış açısına sahip olma nedenlerini açıklayacağım, çünkü bu nedenler toplumsal düşünce açısından oldukça önemlidir (Ayrıca bkz. s. 73-90).

(6) Sanayi toplumu kavramı çoğunlukla, dünyadaki sanayileşmemiş toplumlar açısından, modernleşme kuramıyla yakından ilişkilendirilir. Modernleşme fikri yukarıda belirttiğim diğer varsayımlarla ve temalarla kolayca bağdaşmaya eğilimlidir. Modernleşme kuramındaki kilit fikir, "az gelişmiş" toplumların Batı'da ulaşılan ekonomik refaha sahip olmak için kurtulmak zorunda oldukları geleneksel kurumlar içinde sıkışıp kaldıklarıdır. Bu bakış açısı daha az ya da daha çok sofistike bir biçimde tekrar formüle edilmiştir. Bazen "modernleşme" sadece "Batılılaşma" anlamına gelir ki bu da, tüm sanayi toplumlarının temel olarak aynı oldukları varsayıldığında, ulaşılması çok kolay bir çıkarım olur. Ancak çoğu yazar, "sanayi toplumu"nun köken olarak Batı kültürü içerisinde oluşturulan kurumları içerdiğini ve sanayileşme yolundaki diğer toplumların bazı açılardan Batı'dan farklı olacağını düşünür. Aynı zamanda, "az gelişmişlik"in ancak mevcut sanayileşmiş toplumlarda bulunan davranış biçimlerinin benimsenmesiyle aşılabileceği fikrindedirler. Bu bakış açısının ortaya çıkardığı sorunları 7. bölümde tartışacağım.

Buraya kadar belirttiğim görüşlerin tümü oldukça soyut bir düzlemde ifade edilmiştir ve bu da, konuların somutlaşmasına yardımcı olacaktır. Bunu yaparken izlenebilecek faydalı yollardan biri, sanayi toplumu kuramının belirli bir versiyonunun ana hatlarını belirlemek ve ardından bunu Marksist yorumla karşılaştırmaktır. Bu amaca tamamıyla uyan, etkili bir açıklama Ralf Dahrendorf tarafından *Class and Class Conflict in Industrial Society* [*Sanayi Toplumunda Sınıf ve Sınıf Çatışması*] adlı kitabında sunulmuştur (Stanford, Stanford University Press, 1959 Almanca orijinali, 1957). Eser, ilk olarak yıllar önce basılmış olmasına ve yazarının kitapta ortaya koyduğu fikirlerden bazılarını sonradan bizzat değiştirmiş olmasına rağmen, halen büyük ölçüde geçerliliğe sahip fikirler içerir. Dahası eser, Marx'ın açıkça eleştirel bir tartışması olarak

kaleme alınmıştır ve bundan dolayı daha açık bir Marksist bakış açısıyla karşılaştırmaya elverişlidir.

Dahrendorf, sözlerine doğrudan "sanayi" toplumu ve "kapitalist" toplum kavramlarının göreceli yararlılığını karşılaştırmakla başlar. "Kapitalist" terimi, Marx tarafından kullanılmışken, Dahrendorf Batılı toplumları anlamak için daha kapsamlı bir terim olan "sanayi" teriminin tercih edilmesi gerektiğini öne süren kanıtlar ortaya koyar. "Sanayi üretimi" tarihte sadece gelip geçici bir misafir değildir, muhtemelen şu ya da bu şekilde sonsuza dek bizimle olacaktır" (Dahrendorf, s. 40) görüşünün altını çizer. Dahrendorf'un kullandığı şekliyle "sanayileşme" fabrikalarda veya diğer işletmelerde malların makineleşmiş üretimi ile ilişkilidir; sanayi toplumu, sanayileşmenin, hâkim ekonomik örgütlenme biçimi olduğu toplumdur.

Dahrendorf sanayileşmenin, çağdaş toplumların kalkınmasını etkileyen başlıca fenomen olduğu konusunda şüphelerimizi ortadan kaldırır. Kapitalizmin, sanayi toplumunun örgütlenmesinin yalnızca bir yolu, 19. ve 20. yüzyılın başlarında Batı Avrupa toplumlarıyla sınırlı olan geçici bir şekli olduğunu söyler. Onun görüşüne göre kapitalist bir toplum, sanayi üretiminin öncelikle özel teşebbüsün elinde olduğu bir toplumdur: yani, girişimci hem fabrikanın ya da fabrikaların sahibi, hem de işçiler üzerindeki en yetkili kişidir. Ancak sanayi mülkiyeti ve sanayi mülkiyetinin kontrolünün tek elde toplanmasının kısa ömürlü bir fenomen olduğu ortaya çıkmıştır. Marx'm yaşadığı dönemden beri sanayinin giderek büyüyen ölçeğiyle birlikte, sermaye sahibi artık işletmenin yetki sistemi üzerinde kontrol uygulamamaktadır (Bu görüşün klasik anlatımı A. A. Berle and G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Property* [*Modern Şirket ve Özel Mülkiyet*], New York, Collier-Macmillan, 1968 adlı kitapta bulunabilir [orijinali 1932'de yayımlanmıştır]). Bugün, özellikle ekonomiye gittikçe daha fazla hâkim olan büyük şirketlerde, sanayi üretiminin kontrolü idarî yöneticilerin elindedir. Marx sermayenin özel mülkiyetini kapitalizmin ilk özelliği olarak görmüştür (bunu aşağıda tartışacağım). Ancak, Dahrendorf bu konuda Marx'ın yanıldığını iddia eder. Kapitalizmin, sanayileşmenin aksine, "tarihte gelip geçici bir misafir" olduğu ortaya çıkmıştır.

Kapitalist toplum, sadece sanayi toplumunun bir alt türüdür, esasında sanayi toplumunun gelişiminde bir evreden biraz fazlasıdır.

Dahrendorf ve Marx bu konuda bir bakıma hemfikirdirler; her ikisi de kapitalizmin, yerini başka bir toplum türüne bırakmaya mahkûm bir toplum düzeni olduğu fikrindedir. Ancak bu süreci yorumlama şekilleri çok farklıdır. Dahrendorf'a göre kapitalizm, kaçınılmaz bir şekilde çağımıza egemen olması beklenen bir toplum düzeni olan sanayi toplumunun yalnızca ilk biçiminden başka bir şey değildir. Kapitalizmin ortadan kalkması esas olarak sanayileşmenin yayılmasında görülen ekonomik değişimlerin yönlendirdiği oldukça düzgün bir toplumsal kalkınma süreciyle olur. Diğer yandan Marx'a göre, kapitalizmin aşılması ancak çok farklı bir toplum türünü, yani sosyalizmi ortaya çıkaran devrimci bir değişim süreciyle mümkün olabilir. Bugün Dahrendorf, diğer sanayi toplumu kuramcılarıyla ortak olarak, sınıflar arası mücadelenin yakın tarihte belirli bir öneme sahip bir fenomen olduğunu kabul etmektedir. Bu konudaki görüşleri karmaşıktır ve burada bu görüşleri özetlemeye çalışmayacağım, çünkü "sınıf" kavramının tekrar biçimlendirilmesi yolunda, onunla yakın bir bakış açısına sahip kişiler arasında bile fazla destek görmeyen bazı önermeleri içerirler. Ancak, Marx'la karşılaştıracak olursak, Dahrendorf'un Marx'ın anladığı şekildeki sınıf çatışmasını -özel mülkiyetle ilişkili olarak- 19. yüzyıldaki çok kısa bir zaman dilimiyle sınırladığını söylemek yeterlidir. Sınıf çatışması, yeni oluşan kurumları tam anlamıyla oturmadığından sanayi toplumunun ilk gelişim evrelerinde maruz kaldığı büyük gerilimleri ifade eder. Dahrendorf burada yukarıdaki 3. ve 4. maddelerde söz ettiğim konulara özel bir önem verir: liberal demokratik devletlerin doğuşu; sanayi alanında çatışmaların düzenli veya kontrollü hale getirilmesine imkân veren grev hakkının kanunen tanınması da dâhil olmak üzere, endüstriyel tahkim biçimlerinin oluşturulması. Bunlardan ilki olan liberal demokratik devletlerin ortaya çıkması, siyasî arenada farklı sınıf çıkarlarının gelişmesine yardım eden partilerin örgütlenmesini mümkün kılarken, ikincisi sanayi sektöründe çıkar farklılıklarının benzer bir şekilde tanınmasına izin verir. Sonuç, sınıf çatışmasının saatli bombasının "etkisiz hale getirilmesidir"; 19. yüzyılın çok şiddetli sınıf

mücadeleleri, yerini barışçı siyasî rekabete ve işçi-işveren müzakerelerine bırakmıştır.

Dahrendorf'un yaptığı analize göre, bir sanayi toplumu farklılaşmış bir toplumdur: çok sayıda çatışmanın ve ittifakın bir arada olduğu bir toplum. Sunduğu genel tablo iyimser bir tablodur. Bu tür çatışmalar az önce açıklandığı gibi, siyasî yapının ve ekonominin kurumsal düzeninin dokusuna tam olarak işlemiştir. Buraya eklenmesi gereken özellikle önemli bir nokta, toplumsal hareketliliğin artması sonucunda fırsat eşitliğinde görülen yaygınlaşmadır. Dahrendorf'un tasvir ettiği şekilde, bünyelerindeki çeşitli gruplar arasında zenginlik ve güç farklılıkları olması bakımından, sanayi toplumları eşitlikçi değildir. Ancak bunun potansiyel yıkıcı etkileri, sosyal düzen içinde daha yukarı seviyelere geçilmesi için bireylere açık olan, sayısı giderek artan imkânlarla karşılıklı olarak dengelenmiştir. Eğitim burada çok büyük bir rol oynar. Dahrendorf'a göre, bir sanayi toplumunda, eğitim sistemindeki başarı ya da başarısızlık, bireylerin o toplumdaki yerini etkileyen başlıca faktör haline gelir. Eğitim yoluyla mümkün olan toplumsal hareketliliğin liberalleştirici etkileri sanayi toplumlarının istikrarlı bir şekilde olgunlaşmaları için hayatî önem taşır. Dahrendorf'un dediği gibi, "toplumsal hareketlilik" sanayi toplumlarının yapısının hayatî unsurlarından biri haline gelmiştir ve toplumsal hareketlilik süreci ciddi bir biçimde engellenebilse, bu yapının "çöküşünü" tahmin etmek hiç de güç olmaz (Dahrendorf, s.57).

Bu hususta Dahrendorf'un fikirleri, yaklaşık yarım yüzyıl önce kaleme alınan, Durkheim'in fikirlerine çok yaklaşır. Durkheim "iç" ve "dış" eşitsizlikler olarak adlandırdığı kavramları birbirinden ayırmıştır. İç eşitsizlikler, yeteneklerin ve yatkınlıkların genetik farklılıklarından kaynaklananlar; dış eşitsizlikler ise toplumsal kökenli olanlardır. Durkheim, çağımız toplumlarında, genel kalkınma eğiliminin, dış eşitsizliklerin kademeli olarak ortadan kaldırılmasına yönelik olduğunu öne sürmüştür. Bu, göründüğü gibi, toplumda genel bir eşitlikçiliğin var olması anlamına değil de, toplumsal hareketlilik aracılığıyla fırsat eşitliğinin artması anlamına gelir. Bu tür bir süreç, refah ve gücün yalnızca iç eşitsizliklere göre tahsis edildiği toplumsal bir düzene daha da çok uyum sağlamak olarak

yorumlanabilir. Bireyler, dost bir devletin yol gösteren kılavuzluğunun yardımıyla yeteneklerine uygun olan toplumsal konumlara ulaşacaklardır.

Marx: Kapitalizm ve Sosyalizm

Belirttiğim gibi Marx'ın yazıları, bazıları sosyal bilimlerdeki çağdaş tartışmalarda merkezî bir yere sahip olan bir dizi çeşitli entelektüel geleneği tetiklemiştir. Daha yalın olmak amacıyla, sosyolojiyi Dahrendorf'un kitabı kadar güçlü bir şekilde etkilemiş bir çalışmayı, sanayi toplumu kuramıyla karşılaştırmak için temel olarak kullanacağım. Ancak, Ralph Miliband'ın *The State in Capitalist Society*[*] (Londra, Weidenfeld & Nicolsan, 1969) adlı eserinin Marksist bir eser olduğu açıkça belirtildiğinden, bu kitapta bahsedilen görüşler Dahrendorf'un görüşleriyle önemli ölçüde karşıttır. Miliband'ın hedefleri, Dahrendorf'un hedefleriyle neredeyse aynıdır: sanayileşmiş ülkelerde son bir buçuk yüzyıldır görülen değişimleri analiz etmeye çalışmak ve bu değişimleri incelemek için Marx'ın yazılarının etkilerini ele almak. Ancak Dahrendorf, Marx'ın en temel fikirlerinden bazılarının bu yolla geçersiz kılınacağını ileri sürerken, Miliband, bu fikirlerin esasen doğru olduğu ve geçen zamanla birlikte açıklayıcı güçlerinden çok az şey kaybettikleri görüşündedir. Şüphesiz, Miliband, Marx'ın ölümünden beri geçen sürenin, etkileri çok sonralara uzanan toplumsal, ekonomik ve siyasî değişimlere şahit olduğunu kabul eder. Ancak bu değişiklikler, Marx'ın düşüncelerini radikal bir biçimde değiştirmek veya onlardan tamamen vazgeçmek yerine, onlara bir şeyler ekleyerek anlaşılabilir.

Miliband, "sanayi toplumu"ndan çok, "kapitalist toplum" hakkında yazar. Böyle yapmakla Marx'ın bakış açısını kabul ettiğini açıkça gösterir. Bu bakış açısının neleri içerdiğini genel hatlarıyla açıklayayım. Marx, kapitalizmi hem ekonomik bir girişim biçimi olarak, hem de diğer kurumların bu tür bir ekonomik örgütlenmeyle

---

[*] Ralph Miliband, *Kapitalist Devlet,* çev. Osman Akınhay. İstanbul, Belge Yayınları, 1983.

yakından ilgili olacağına inandığı için bir toplum biçimi olarak görmüştür. Marx'ın görüşünün temeli, ekonomik bir girişim olarak kapitalizmin kökenlerinin sanayi devriminin çok öncesinde oluştuğu ve aslında, sanayileşmenin ortaya çıkmasını harekete geçiren unsuru sağladığı varsayımıdır. Marx'a göre kapitalist ekonomik girişim iki temel yapılandırıcı öğe içerir. Biri elbette sermayedir. "Sermaye", temel olarak gelecekteki varlıkları güvence altına almak için yatırım yapılabilen her türlü varlıktır; dolayısıyla sermaye, parayı, yani sermayenin en akışkan biçimini ve üretimi mümkün kılan araçları içerir: atölyeler, aletler ve benzeri; sanayileşme aşamasından sonra da fabrikalar ve makineler.

İlk sermaye birikimi, 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış ve büyük bir toplumsal ve siyasal dönüşümler sürecini başlatmıştır. Marx'a göre, böylesi bir dönüşümün önemi, kapitalist girişimin oluşumunda var olan ikinci öğeyle bağlantısı kurulmadan kavranamaz. Sermaye birikimi "ücretli işgücü"nün oluşturulmasını gerektirir ve Marx'ın deyişiyle ücretli işgücü, "üretim araçları ellerinden alınmış işçiler" anlamına gelir. Feodal toplumda nüfusun çoğu yaşamlarını küçük toprakları ekerek kazanan köylülerdi. Kapitalizmin gelişimi hızlandıkça, çok sayıda köylü, teşvik ve zorlama yoluyla kırsal bölgelerden, büyüyen kentsel alanlara taşındı. Bu işçiler, yaşamlarını devam ettirecek bir iş sahibi olmak için sermaye sahiplerine bağımlı bir işçi havuzu oluşturdular. Marx'a göre, kapitalist ekonomik örgütlenme bu nedenden ötürü sermaye ve ücretli işgücü arasındaki ilişkiye dayalı bir sınıf sisteminin *varlığını gerektirir*. Makine üretiminin artması ve fabrikaların yayılması, diğer bir deyişle sanayileşme süreci, kırsal bölgelerde çalışanların kent esaslı endüstriyel işçi sınıfına dönüşümlerini hızlandırmıştır.

Marx'a göre kapitalizm, bu nedenle özünde bir sınıf toplumudur ve temelinde bulunan sınıf ilişkileri de özünde çatışma veya mücadele ilişkileridir. İşverenler ve işçiler, önemli bir açıdan birbirlerine bağımlıdır. İşverenler ekonomik üretimle uğraşacak işgücüne ihtiyaç duyarlar; işçiler ise mülkiyete sahip olmadıklarından işverenlerin onlara ödedikleri ücretlere ihtiyaç duyarlar. Fakat, bu bağımlılık, Marx'a göre son derece dengesizdir. İşçilerin yaptıkları işin yönetimi üzerindeki kontrolleri ya çok azdır ya da hiç yoktur;

işverenler ise kâr elde edip söz konusu kârı kendi amaçları için kullanmak üzere ayırabilirler. Kapitalizmin sınıf ilişkileri sömürücüdür ve kronik çatışma biçimlerini teşvik eder. Marx, sınıf çatışmasının kapitalist gelişimin ilk aşamalarıyla sınırlı kalmayıp, giderek daha da derinleşeceğine inanmıştır.

Marx'ın kuramında, sınıf ilişkileri kapitalizmin ekonomik örgütlenmesini doğrudan, toplumun geri kalanını oluşturan kurumlarla ilişkilendirir. Aslına bakılırsa, modern dünyayı oluşturan ikiz devrimlerin önemini kavramak ve onun gelişiminin gelecekteki yörüngesini göstermek için gerekli olan esas temeli, sanayileşmenin bu şekilde incelenmesi değil, sınıf yapısının analizi sağlar. Marx'a göre rahatsız edici bir şekilde genişleyen bir sistem olan kapitalist üretimin giderek artan egemenliği, sanayi devrimiyle bağlantılı teknik yeniliklerin itici gücü olmuştur. 1789 Fransız Devrimi ve diğer "burjuva" devrimleri, Marx'a göre, kapitalist sınıfın *siyasî* gücünün doğuşunun işaretiydi. Parlamenter yönetim de dâhil demokratik politikaların ortaya çıkışı, Marx'a göre, sermaye girişiminin yayılmasının getirdiği ekonomik değişimlerle yakından bağlantılıdır. Feodal toplumda, feodal esaret ve vasallık, sınıf sisteminin temelini oluşturuyordu; nüfusun büyük çoğunluğu açıkça yönetime katılımdan dışlanmıştı. Siyasî iktidar elde etme mücadelesinde, kapitalist sınıf feodal ayrıcalıkları yıkmaya çalıştı; siyasete katılım ilke olarak herkese açık olacaktı, çünkü bundan böyle herkes devlette eşit bir "vatandaş" *olarak kabul edilecekti.*

Ancak, Marx'ın görüşündeki kapitalist devlet, görünüşte örneği olduğu demokratik idealleri yakalamanın çok uzağında kalmıştır. Yükselen girişimci sınıfın ve müttefiklerinin, uğruna mücadele verdikleri özgürlükler, aslında bu sınıfın işçi sınıfı üzerindeki egemenliğini desteklemeye hizmet etmiştir. Devlet, sanayi toplumu kuramında resmedilen hayırsever liberal bir kurum değil, sınıf iktidarının ifadesidir. Bu, biri diğerinden daha derin olan iki açıdan böyledir. Kapitalist devlette herkes, herkese aynı şekilde açık olan siyasî katılım hakkıyla görünüşte eşit vatandaştır. Ne var ki 20. yüzyıldan önceki kapitalist toplumların çoğunda, oy kullanma hakkı mülkiyet sahibi olmaya dayandırılarak nüfusun çoğunluğuna fiilen böyle bir hak tanınmamıştır ve işçi partilerinin kurulması

çoğunlukla ya engellenmiş ya da doğrudan kanunla yasaklanmıştır. Ancak bu fenomenler, kapitalist devletin sınıf karakterinin esasını oluşturmaz. Çünkü "siyaset"in faaliyet alanı, günlük yaşamın büyük kısmının üzerine yoğunlaştığı alanı, yani işi kapsamayarak, bir insanın yaşam faaliyetlerinin yalnızca çok sınırlı bir kısmına hitap eder. Feodal toplumda lordlarla serfler veya iş sahipleriyle yevmiyeli işçiler arasındaki ilişkiler karşılıklı hakların ve yükümlülüklerin olduğu ilişkilerdi, ne var ki bu ilişkilerin çoğunda terazinin kefesi genellikle bir tarafın lehine ağır basmıştır. Bunun tam tersine, kapitalist işçi akdinin, ayırt edici bir özelliği salt ekonomik ve parasal bir ilişki olmasıdır. İşçilere, işin doğasını veya iş ortamının diğer boyutlarını düzenleyen politikalara katılım hakkı tanınmamıştır. Marx'a göre sınıf çatışmasının başlıca unsurlarından biri olan sendikaların kurulması, işçilerin kendi iş koşulları üzerinde belirli bir oranda kontrol elde etme girişimlerini temsil eder.

Bu fikirler, Miliband'ın çağımız Batı toplumları hakkında yaptığı analizin arka planını oluştururken, Dahrendorf tarafından ortaya konan tablonun doğruluğuna da sistematik bir şekilde karşı çıkmış olur. Miliband'a göre, büyük şirketlerin daha da büyümesine ve devletin ekonomiye giderek daha fazla karışmasına rağmen, sermayenin özel mülkiyeti, hâlâ bu toplumların ayırt edici kilit bir özelliğidir. Milliband'm sözleriyle:

[Kapitalist toplumların] iki çok önemli ortak özelliği vardır: birincisi, bu toplumlar son derece sanayileşmiş toplumlardır; ikincisi ekonomik faaliyet araçlarının büyük bir kısmı özel mülkiyetin elinde ve kontrolündedir. Bu toplumları, ilk aşamada ileri kapitalist ülkeler yapan ve onları Hindistan, Brezilya veya Nijerya gibi ekonomik faaliyet araçları büyük ölçüde özel mülkiyetin elinde ve kontrolünde bulunmasına rağmen sanayileşmemiş olan ve Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Demokratik Alman Cumhuriyeti gibi bazıları son derece sanayileşmiş olan, fakat devlet mülkiyetinin halen hâkim olduğu ülkelerden köklü bir biçimde ayıran şey bu birleşik özelliklerdir. Yani, başka bir deyişle, bu iki grubu birbirinden ayırma ölçütü, ekonomik örgütlenme şekliyle birleşen ekonomik faaliyet seviyesidir. (Miliband, s. 9.)

Büyük şirketlerin artan önemi, kapitalizmi zayıflatmaktan çok, 19. yüzyılın girişimci kapitalizminden farklı bir şekilde de olsa, sermayenin gücünü arttırmıştır. Miliband, mülkiyet sahipliğiyle mülkiyetin kontrolünü birbirinden ayırmanın, Dahrendorf'un ileri sürdüğü radikal sonuçlarla bağlantısı olduğu fikrini reddeder. Bu ayrılık, bir bakıma, sık sık iddia edildiği kadar ileri bir düzeye varmamıştır; bir şirketin azınlık hisse sahipleri, şirketin geri kalan hisselerinin dağıtılması halinde şirketin kontrolünü elinde tutabilir. Daha da önemlisi, sermaye sahipleri ve yöneticiler, kapitalist üretim çerçevesinin sürdürülmesi konusunda benzer ekonomik çıkarlara sahiplerdir, ayrıcalıklar konusunda benzer bir geçmişten gelme eğilimindedirler ve dolayısıyla nispeten birleşik bir egemen sınıf oluştururlar.

Ayrıca toplumsal hareketlilik, gerek boyutları gerekse sonuçları bakımından toplumun büyük kesimi için Dahrendorf'un ileri sürdüğünden çok daha sınırlıdır. Miliband, hareketliliğin çoğunlukla "kısa menzilli" olduğunu iddia eder. Yani hareketlilik, sınıf sisteminde birbirine yakın pozisyonlar arasındadır; işçi sınıfına mensup olanların seçkin gruplara geçişine izin veren "uzun menzilli" hareketlilik çok azdır. Dahrendorf'un çok önemli gördüğü fırsat eşitliği gerçek olmaktan çok, bir mittir. Miliband, konuyla ilgili gerçekler Dahrendorf'un açıkladığı gibi olsaydı bile, hareketliliğin sınıf ayrımlarını değiştirmek için çok az şey yapabileceğini ileri sürer. Çünkü, toplumsal hareketlilik gerçekte olduğundan çok daha fazla olsaydı dahi, genel sınıf sistemi temel olarak aynı kalacaktı: "Mevcut ekonomik sisteme aşılanmış, meritokrasiye* daha fazla dayalı bir yükselme biçimi bile, sadece *mevcut* sistemin üst kademelerinde daha fazla işçi sınıfı kökenli insanın bulunmasını sağlayacaktır. Bunun arzulanabilir bir şey olduğu düşünülebilir, ancak mevcut sistemin *değişik* bir sisteme dönüşmesine neden olmayacaktır" (Miliband, s. 41).

---

* *Meritokrasi:* Meritokrasi, kamu yönetimine daha bilgili ve yetenekli kimselerin seçilmesi ve ilerleme ve yükselmelerde bilgi, beceri, yetenek, başarı gibi kriterlerin ön plana alınmasını öngören, liyakâta dayalı bir yönetim anlayışıdır (ç.n.).

Miliband'ın evrensel oy kullanma hakkının kazanılmasının ve sanayide kabul edilen tahkim usullerinin sonuçlarına ilişkin analizi, Dahrendorf tarafından sunulanlarla benzer şekilde tezat oluşturur. Dahrendorf'un analizleri, bu gelişmeleri, hayırsever bir devlet tarafından tutarlı bir hedefte birleştirilip desteklenen sanayileşmedeki ilerlemenin doğrudan sonucu olarak sunma eğilimindedir. Ancak Miliband için bunlar sınıf mücadelesi *sürecinde ve aracılığıyla* ortaya çıkmıştır ve bu tür bir mücadelenin odağı olmaya devam etmektedir. Ne oy kullanma hakkı ne de endüstriyel tahkim hakları egemen sınıf tarafından kolayca teslim edilmiştir. Peki bomba başarılı bir şekilde etkisiz hale getirildi mi? Burada farklı çıkış noktaları olmasına rağmen, Miliband ve Dahrendorf arasında belirli ölçüde bir fikir birliği vardır. Çünkü Miliband, Marx tarafından öngörülen senaryonun, en azından şimdiye kadar, gerçekleşmediğini kabul eder. Doğu Avrupa'da resmî ideolojinin pratikte, Marx'ın doktrinlerini içerdiğini iddia ettiği toplumlar vardır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa toplumları ve Çin'in yam sıra, dünyadaki diğer birçok ülke, kendi iddialarınca Marksist öğretilere göre yönetilmektedir.

Yukarıda Miliband'dan alman paragrafın gösterdiği gibi Miliband, ekonomileri esasen özel sermaye yerine devletin kontrolünde olduğu için, bu toplumların yapısal olarak Batı toplumlarından farklı olduğunu kabul eder. Ancak, bunun Marx'ın öngördüğü biçimde bir sosyalizm doğurduğunu kabul etmez, en iyi ihtimalle onun yalnızca eksik ve bozulmuş bir hâli olduğunu ileri sürer.

Miliband'a göre Batı'da, kapitalizmin başlangıcındaki zorlu ekonomik şartlarda önemli ilerlemeler kaydedilirken, işçi sınıfının buna karşı çıkışı kısmen engellenmiştir. Ekonomik düzeyde, "sanayi ilişkileri" olarak adlandırılagelmiş ilişkileri siyasî ilişkilerle karşı karşıya getirmemek için, sınıf çatışması, karakteristik olarak iş çevreleri ve devlet tarafından yapılan güçlü baskılara maruz kalır. Sendikaların "örgütlü işgücü" olarak seferber olma konusundaki büyük başarısı, mevcut düzene katılmalarında büyük pay sahibi olmuştur. Büyük bürokratik kurumlar haline gelen ve kendi bünyele-

rinde çalışan memurları bulunan sendikalar, temsil etmeleri beklenen işçi sınıfı kimliğinden uzaklaşabilirler.

Miliband, çeşitli faktörlerin siyasette paralel gelişmelere katkıda bulunduğunu ekler. Marx'ın döneminden bu yana tüm gelişmiş kapitalist toplumlarda sosyalist partiler veya işçi partileri belirli bir iktidar pozisyonu elde etmişlerdir; bu konuda kayda değer ve çok tartışılan bir istisna ABD'dir -ancak bu ülkedeki Demokrat Parti'nin bir bütün olarak işçi çıkarlarını temsil etme eğiliminde olduğu biraz şüphelidir. Bu partilerin hiçbiri başarılı bir sosyalist devrim gerçekleştirememişlerdir. Peki bu neden böyle olmuştur? Sosyalist partiler hükümette etkili bir konuma ulaştıklarında içinde bulundukları koşullar, bu durumun ortaya çıkmasında rolü olan bir dizi faktörden biridir. Sosyalist partiler bu konuma ulaşmayı çoğu kez ancak muhafazakâr rakipleriyle, onların sayısal üstünlüğe sahip oldukları koalisyonlar kurarak başarmışlardır; sonuç, mevcut düzeni zayıflatmaktan çok desteklemek olmuştur. Sosyalist partilerin çoğunluk olarak iktidara geldikleri yerlerde, diğer faktörler etkilerini sınırlamıştır. Büyük seçim başarısı elde etmek için genellikle sosyal değişim programlarını hafifletmek zorunda kalmışlardır. İktidara gelince fiilî politikaları kampanya vaatlerinden bile daha az radikal hale gelmiştir çünkü bunu, elde ettikleri mevkilere ve imtiyazlara yönelik bir tehdit olarak algılayan çıkar çevreleri tarafından gösterilen güçlü bir dirençle karşılaşmışlardır. Marksistler, bu konuda bölünmüşlerdir, ancak Miliband "parlamenter sosyalizm"in muhtemelen *fiilen* etkisiz olacağı, radikal toplumsal değişimin parlamento dışı hareketlerin ek desteğine ihtiyaç duyduğu fikrine yatkındır.

Artık Marx'ın 19. yüzyılın sonlarında gelişmiş kapitalist ülkelerde sosyalist devrimin eli kulağında olduğuna inandığına şüphe yoktur. Bir şeyler kesinlikle yanlış gitmişti. Ancak Miliband, cevabı Marx'm kendi yazılarında arar. Batı sosyalist partilerinin yenilikçi eğilimleri sürekli olarak *ideoloji*'nin etkisiyle şekillendirilmiştir. Marx'a göre üretim araçlarını ve siyasî araçları kontrolü altında tutan sınıf, toplumda egemen olan inanç imgelerini ve seçimlerini de kontrol altmda tutar. Kapitalist toplumlarda Miliband'm "rızanın yönlendirilmesi" diye adlandırdığı durum vardır ve bu sayede halk

arasında statükoyla genel uyumluluk teşvik edilir. Bir kurumlar yelpazesi, özellikle eğitim kurumları, kapitalizmin sürmesi lehinde ideolojik bir ortam yaratmaya çalışır. Dahrendorf, eğitimi, eşitliğin ana aracı ve akışkan "meritokratik" toplumsal düzenin teşvik edilmesi olarak görürken, Miliband için eğitim, toplumsal değişimi dizginleyen başlıca fenomendir. Çünkü eğitim sistemi her nesilde egemen sınıfın çıkarlarını destekleyen genel değerleri yeniden yaratmaya uygun olacak şekilde düzenlenir.

Sanayi toplumu kuramı, daha önce belirttiğim gibi, "ileri toplumlar"da radikal dönüşüm potansiyelleri açısından Marx'ın görüşleriyle açık bir tezat oluşturur. Sanayileşmenin temelini oluşturan birlik fikri, bu bakış açısında önemli bir rol oynar. Eğer sanayi toplumları kaçınılmaz bir şekilde ortak niteliklere sahiplerse, geleceğe ilişkin muhtemel modeller açık bir şekilde sınırlıdır; gelecek, diğer bir deyişle, mevcut durumdan çok fazla değişiklik göstermeyecektir. Bu kitabın açılış bölümlerinde ifade ettiğim savların, okuyucuları, kaçınılmazlıklar açısından çerçevesi çizilen her bir kuramdan şüphe etme konusunda heveslendireceğini umuyorum. Bu, benzer şekilde formüle edilen Marksist görüşler için de geçerlidir. Kapitalizmin ortadan kalkmasının ve sosyalizmin kapitalizmin yerini almasının kaçınılmaz olduğunu ileri süren Marksistler olduğu gibi, Marx'ın kendi yazılarında da bu tür ifadelerin bulunduğu pasajlar vardır. Bu görüşlerin hiçbiri ne mantıksal olarak savunulabilir, ne de görgül olarak akla yatkındır. Bizler, açık bir olasılıklar dünyasıyla karşı karşıyayız ve bu dünya hakkındaki bilgilerimiz, söz konusu olasılıkları şekillendirmemize yardımcı olacaktır. Fakat ana hatları az önce verilen iki perspektiften hangisinin daha doğru olduğunu değerlendirmek kesinlikle çok önemlidir, çünkü bu, dünyada hangi gelişim eğilimlerinin görülebileceğine ve toplumsal değişimin yönlerini etkilemek için en gerçekçi seçeneklerin ne olduğuna ilişkin düşüncelerimizi güçlü bir biçimde etkileyecektir.

III. BÖLÜM

Sınıf Ayrımı ve Sosyal Dönüşüm

Bir önceki bölüm, bu kitapta bazılarının okuyucuların ilgisini çekeceğini ummama rağmen ayrıntılı bir biçimde tartışamayacağım bir dizi farklı konuyu ortaya koyar. Ancak, üzerinde özellikle odaklanmak istediğim üç konu var: Birisi, ileri sanayi toplumlarının incelenmesinde sınıf analizinin önemidir. Gelişmeler Marx'ın beklediği çizgide olmamıştır. Fakat bu nedenle Marx'ın fikirlerinin, sanayi toplumu kuramcılarının iddia etme eğiliminde oldukları gibi, çağdaş toplumların analizinde artık önemli olmadığını ilân etmemiz mi gerekir? Bu bölümde, asıl ilgi alanım bu soru olacak. İkinci konu devletin doğası ile ilgilidir. Sanayi toplumu kuramına ve daha genel olarak, liberal siyaset kuramına göre, devlet genel olarak topluluğun çıkarları konusunda hakemlik yapar. Bunun aksine Marx'ın görüşünde, Miliband'ın açıklığa kavuşturduğu gibi, devlet "kapitalist devlet"tir; yani, devlet bir anlamda (göreceğimiz gibi, açıklanması gereken bir anlamda) smıf çıkarlarının asimetrikliğini yansıtan, sınıf egemenliğinin bir ifadesidir. Devlet sorununu bir sonraki bölümde ele alacağım. Ancak bunlardan daha derine inen ve önceki bölümlerdeki kuramsal tartışma ile yakından ilgili olan üçüncü bir konu daha vardır: bugünün dünyasındaki toplumsal dönüşüm potansiyelleri. Bu bir ölçüde Marx'ın projesinin uygulanabilirliği ile ilgilidir. Mevcut sanayi kapitalizmi biçimlerinden radikal bir şekilde farklı olacak sosyalist toplumların ortaya çıkma olasılığını gerçekçi olarak hâlâ hayal edebilir miyiz? Daha soyut,

fakat aynı derecede önemli olan üçüncü konu, eleştirel bir girişim olarak sosyolojinin doğası ile ilgilidir. Sosyolojinin kendi "konu"suyla -insanların toplumdaki yaşamları- içsel eleştirel bir ilişki içinde olduğunu ileri sürmüştüm. Ancak bu eleştirel girişim tam olarak hangi şekli almalıdır? Bir anlamda, bütün kitap bu konuyla ilgilidir; fakat eserin sonuç kısmında bu konu üzerinde daha açık bir şekilde duracağım.

19. Yüzyıldan Bugüne Değişimler: Şirketlerin Gücü

Dahrendorf ve Miliband -her ikisi de diğer birçoklarının temsilcisidir- tarafından ayrı ayrı yapılan analizler karşılaştırılırsa, onların 19. yüzyıl Avrupa'sı hakkındaki görüşleri arasında büyük bir farklılık olmadığı görülür. Konuyu daha kabaca ifade etmek gerekirse, her ikisi de Marx'ın 19. yüzyıl sanayi kapitalizmi tanımının gerçekten doğru olduğu konusunda hemfikirdirler. Dahrendorf, o dönemde, özel mülkiyet ve sınıf ayrımının aynı anda ortaya çıktığını ve sınıf mücadelesinin sıkça gözlemlenen bir fenomen olduğunu kabul eder. İki yazar arasındaki farklılık en çok, yüz yıldan fazladır Batı toplumlarında meydana gelen değişimler konusunda belirginleşir. Dahrendorf'a göre bu değişimler derin değişimlerdir ve devrimsel olmaktan çok, evrimsel bir şekilde, Marx'ın da analiz ettiği gibi kapitalizmin sınıf karakterini ortadan kaldırmıştır. Miliband bu yorumu reddeder: Batı toplumları halen kapitalist toplumlardır ve onların kurumsal biçimlerinin anlaşılmasında sınıf analizi öncelikli öneme sahiptir.

Bir değişim yüzyılının etraflı bir şekilde incelenmesi tabii ki bu bölümün kapsamını -aslında her kitabın kapsamını- oldukça aşar. Ancak, meydana gelmiş daha geniş kapsamlı büyük değişimlerin önemiyle ilgili, görgül açıklamayla ortaya konan geniş bir saptama yapmak mümkündür. Son yüzyıldan beri Batı toplumlarının belirgin bir özelliği, devletin diğer toplumsal faaliyet alanlarına olduğu gibi, ekonomik yaşama da gittikçe daha fazla karışmasıdır. Ancak, bu bir sonraki bölümde daha doğrudan inceleyeceğim bir fenomendir. Bu noktada, daha önemlisi, *ekonominin artan yo-*

ğunlaşmasıdır, yani çok büyük şirketlerin ekonomik yaşama egemen olması. Hiç kimse, tüm Batı toplumlarında, değişen ölçülerde, büyük şirketlerin gittikçe artan önemli bir rol oynamaya başladıkları fikrine karşı çıkamaz. Kesin rakamlar, özellikle de ülkeler arasında karşılaştırılabilen veriler elde etmek zordur. Amerika Birleşik Devletleri'nde, en büyük iki yüz imalatçı firma yüzyılın başından beri toplam aktiflerdeki paylarını her yıl yüzde 0,5 oranında artırmışlardır. Bu iki yüz şirket, bugün tüm imalatın yaklaşık beşte üçünü kontrol etmektedir. Benzer şekilde, en büyük iki yüz finans şirketi şu an finansal işlemlerin yarıdan fazlasından sorumludur (Micheal Useem, *The Inner Circle* [*İç Daire*], New York, Oxford University Press, 1984, Bölüm 2). Bunlardan en üst konumda bulunan bir avuç şirket, gerçekten çok büyüktür ve tüm dünyada iştirakleri vardır.

Britanya'da sanayi yoğunlaşması düzeyi, birçok endeksin gösterdiği gibi, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğundan bile yüksektir. Diğer Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya, sanayi yoğunlaşması düzeyleri bakımından açıkça farklılık gösterirken, bunların hepsinde büyük şirketler ekonomik faaliyet alanlarında başlıca rolü oynarlar. Çok büyük şirketlerin büyük çoğunluğu halka açık şirketlerdir: yani, satılabilen veya alınabilen hisseler çıkartırlar. Şirketlere hissedarlar "sahiptirler".

Fakat bütün bunların etkileri nelerdir? Dahrendorf genel olarak "yönetimselci düşünce" diye adlandırılmaya başlanan kavramı benimseyenler ile aynı yolu izler. Büyük şirketlerin yükselişi 19. yüzyılda olduğu gibi kapitalist sınıfın bölünmesini gerektirmiştir. Bu görüşe göre, çok büyük firmalarda hisse bölünmesinin, birkaç önemli sonucu vardır. Bundan böyle bu tür firmalardan "mega şirketler" olarak söz edeceğim. Mega şirketlerin, girişimci kapitalizmin altın çağındaki firmalardan "daha az kapitalist" oldukları ileri sürülmektedir. 19. yüzyıl kapitalizmi oldukça rekabetçiydi ve dolayısıyla her şirketin esas zorunluluğu, kârın en yüksek düzeye çıkarılmasıydı. Ancak mega şirketler, şu anda ekonominin belli sektörlerinde o kadar hâkim bir pozisyona sahiptirler ki, büyük piyasalarca hükmedilmekten çok, bu piyasalara hükmedebiliyorlar. Ayrıca, bu savın devamı olarak, bu şirketler, kârların ivedilikle en üst düze-

ye çıkarılmasından çok, istikrarlı ve uzun vadeli büyümeyle ilgileniyorlar. Bu yüzden IBM, genel gelişimini sürdürmeye muhtemelen, en az yüksek kâr oranlarının arttırılması kadar önem vermektedir. Modern ekonomide, bu tür firmalar makul bir tatmini hedef alma eğilimindedirler. Önemli olan, tatminkâr bir genel kârlılık düzeyini yakalamaktır, kârların her şeyin üstüne çıkarılması değil.

Bu yorum, mega şirketlerin resmî sahiplerinin -hissedarlarınartık şirket işleri üzerinde, önemli ölçüde kontrol sahibi olmaya çalışmadıkları teziyle bir hayli örtüşür. İktidar yöneticilere geçmiştir. Yöneticiler, "kapitalist" olmadıklarından -çalıştıkları firmanın sahibi değillerdir- firmanın iç yönetimsel istikrarıyla, elde ettiği kâr oranından daha çok ilgilenirler. Bazı yönetimselci [*managerialist*] yazarlar, bununla oldukça fazla ilgilenmişlerdir. Söz ettikleri mega şirket, 19. yüzyılın agresif, sadece kendi çıkarlarının peşinden giden girişimci firmalarından oldukça uzak, toplumsal açıdan sorumlu olan, "duygu dolu bir şirket" haline gelmiştir.

Berle gibi yönetimselci yazarlara göre, çağımız Batı ekonomilerinde şirket faaliyetlerinin oldukça belirgin bir şekilde yoğunlaşması, yeni bir üst sınıf biçiminin ortaya çıkması anlamına gelmez. Şirket faaliyetlerinin yoğunlaşması önceden var olan smıf dayanışması biçimlerinin ortadan kalkmasıyla birlikte yürür. Dahrendorf, bu kaynaklardan yararlanarak "egemen sınıfın bozulmasından" söz eder. 19. yüzyılda, birleşik bir kapitalist egemen smıf vardı, ancak mega şirketlerin artmasıyla birlikte mülkiyetin kontrolden ayrılması, bu sınıfın bölünmesine sebep olmuştur. Hisse sahibi olmak toplumda oldukça yaygın hale geldiğinden, sermaye "sahipleri" ayrı bir kategori oluştururlar. Sermaye sahipleri, şirketlerde gerçek iktidarı elinde bulunduran üst düzey yöneticilerden ayrılırlar. Fakat yöneticiler de kendi aralarında bölünürler, çünkü asıl bağlılıkları, sorumlulukları altında olan özel şirketlere yöneliktir.

Ancak, yukarıdaki bu yorumun içerdiği hususların her birine karşı çıkmak için uygun gerekçeler vardır. Mega şirketlerin modern ekonomiler üzerindeki egemenliği çağdaş ekonomik yaşam için açıkça önemli sonuçlar doğurmuştur. Fakat bu sonuçlar yönetimselciliğin ortaya koyduğu tatminkâr modele uygun gibi gö-

rünmüyor. Öncelikle, yönetimselciler, kârların en yüksek düzeye çıkarılmasına yönelik denetimsiz rekabetin 19. yüzyıl kapitalizminin karakteristiği olma derecesini abartmaya eğilimlidirler. İlk girişimcilerin çoğu, sadece mümkün olduğu kadar çok kazanç elde etmek yerine, şirketlerini uzun vadede yapılandırmayla ilgiliydiler. Belki de bundan daha önemli bir nokta, geniş çaplı reklamlar ve diğer araçlar vasıtasıyla talebi doğrudan etkileyebilecekleri konusunda hiç şüphe olmamasına rağmen, mega şirketler bugün hâlâ rekabetçi bir kapitalist çerçevede çalışıyorlar. Dev şirketlerin, tam olarak "tekel", yani, ekonominin belirli bir sektöründe, bir malın tek üreticisi oldukları durumlar oldukça nadirdir. Genellikle mega şirketler hem ulusal ekonomiler çerçevesinde, hem de özellikle içinde bulunduğumuz çağda, uluslararası düzeyde birbirleriyle rekabet halindedirler. Bu tür bir rekabetin yarattığı baskılar ve yüksek kârlılık marjını koruma çabaları gerçekten çok yoğun olabilir. Bu arada, yönetimselci yaklaşımın en çok 1950'lerde ve 1960'larda Batı sanayisi açıkça istikrarlı ve gayet sorunsuz bir genişleme aşamasındayken, popüler olduğu da parantez içinde belirtilmelidir. Sonraki yıllarda ekonomik krizin tekrar ortaya çıkışı, kısmen sanayileşmiş ülkelerdeki düşük ücretli yerli üreticilerin artan önemiyle birlikte, bugün bazı ekonomik sektörlerdeki mega şirketler için büyük kârlılık sorunları yaratmıştır. Bu şirketlerin pek azı kârdan fedakârlık yapmaktan memnuniyet duyabilir.

Bu düşünceler, mülkiyet ile mülkiyet üzerindeki kontrol arasındaki ayrımın doğasını ve sonuçlarını dikkate almakla ilgilidir. Son zamanlarda elde edilen kanıtlar, hem yönetimselcilerin mega şirketlerde hisselerin çok sayıda hissedar arasında bölünmesini savunmakla ne kadar doğru bir şey yaptıklarını, hem de meydana gelen bu bölünmenin sermaye üzerinde beklendiği kadar önemli bir kontrol kaybına sebep olup olmadığını sorgulamaktadır. Nispeten küçük sermaye sahibi olma, geri kalan hisselerin bölünmüş olması halinde, her durumda şirket politikasının etkili bir şekilde kontrol altında tutulmasını sağlamak için yeterli olabilir. Ancak bunlardan daha önemlisi, yöneticilerin çıkarlarının, hisse sahiplerinin çıkarlarına, yönetimselci yazarlar tarafından varsayıldığından çok daha yakın olduğu gerçeğidir. Üst düzey yöneticilerin çoğu sıklıkla, çok

büyük bir şirketin toplam servetine oranla fazla olmasa da, kesinlikle büyük hisselere sahiptir. Bu nedenle çıkarları, aslına bakılırsa iki bakımdan "kapitalist" niteliktedir. Diğer sermaye sahipleriyle ortak bir şekilde, borsanın yüksek olmasında genel bir çıkarları vardır ve mega şirketlerin bünyesindeki etkinlikleri kapitalist bir girişim çerçevesine oturtulmuştur. (Ayrıntılı bir inceleme için, *Bkz.* Edward, S. Herman, *Corporate Control, Corporate Power* [*Şirket Kontrolü, Şirket İktidarı*], Cambridge, Cambridge University Press, 1981).

Bu tür bir analiz, 19. yüzyılın birleşik kapitalist sınıfının yerini, "egemen sınıf" terimiyle karşılanamayacak bölünmüş bir insan grupları dizisine bıraktığı fikrine neredeyse hiç destek olamaz. Elbette, hem egemen sınıfların hem de alt sınıfların bir olma derecesini gerçekte olduğundan fazla görmek her zaman mümkündür. Örneğin 19. yüzyılda geleneksel toprak sahiplerinin, birçok Batı toplumunda hâlâ büyük ekonomik güçlere sahip olduklarını unutmamalıyız. Bu şüphesiz, bugünkü bölünmelerin "yöneticileri" "kapitalistlerden" ayırdığı kadar kesin bir şekilde üst sınıfı bölmüştür. Burada konuyla ilgili iki faktör daha vardır. Birisi, kapitalist toplumlardaki servet dağılımında belirgin eşitsizliklerin süregelen varlığıdır. Farklı ülkeler arasında bazı farklılıklar olmasına rağmen, hepsinde nüfusun küçük bir azınlığı, toplam servetin oldukça orantısız bir miktarına sahiptir. Genel olarak servetten ziyade, hisseleri ele alırsak, azınlığın mülkiyeti daha da belirgin olur. İkinci etken toplumsal hareketliliktir; ya da daha doğrusu seçkin gruplar söz konusu olduğunda, toplumsal hareketliliğin olmamasıdır. Burada Miliband'ın vardığı sonuçlar, hedefe Dahrendorf'un vardığı sonuçlardan daha yakın görünüyor. Sınıf sisteminin alt düzeylerinde nasıl bir hareketlilik olursa olsun, alt kademelerden gelenlerin en üst basamaklara yükselme şansları aslına bakılırsa gayet zayıftır.

"Sınıf Çatışmasının Kurumsallaşması"

Peki ya Marx'ın, ünlü sözüyle "kapitalizmin mezar kazıcıları" olarak bahsettiği işçi sınıfına ne oldu? Bir yüzyıl geçtiği halde, mezar hâlâ kazılmadı ve bu mezarın müstakbel sahibi, artık gençliği-

nin baharında değilse bile, eli kulağındaki ölümünden ciddi şekilde korkmuş gibi görünmüyor. Kapitalizmin devrimsel dönüşümü neden gerçekleşmedi? Diğer konular söz konusu olduğunda gayet farklı düşüncelere sahip olan yazarlar, gördüğümüz gibi, 19. yüzyıl bağlamında Marx'ın fikirlerinde en azından sağlam geçerlilik unsurları olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu sorulara verilebilecek cevap -veya bu cevapla ilgili geliştirilebilecek perspektif- büyük oranda "sınıf çatışmasının kurumsallaşması"nı yorumlamaya dayalıdır. Bu ifadeyi tırnak içine aldım, çünkü bununla ilgili şüpheli bir şeyler olduğunu göstermek istiyorum. Fakat bu ifadenin dikkatimizi yönelttiği süreçler, işçi sınıfının kapitalist sisteme devrimci bir alternatif sunmaktansa, açıkça bu sistemle birleşik hale geldiği süreçlerdir.

"Sınıf çatışmasının kurumsallaşması" ifadesi, sanayi toplumu kuramcıları tarafından tercih edilmektedir ve onların vurguladıkları ayırt edici noktalardan birini gayet açık bir biçimde kapsama görevi görür. Çünkü, bu yazarlara göre açık veya yıkıcı türden bir sınıf mücadelesi, tam olarak sanayi kapitalizminin gelişiminin ilk aşamalarıyla sınırlıdır. Endüstriyel tahkim usullerinin kabul edilmesi veya düzenlenmesi, sınıf çatışmasını "endüstriyel çatışma"ya dönüştürerek hafifletilmesini sağlar. İşçiler, ekonomik çıkarlarını gözetme konusunda, kendilerine açık kanallara sahip olduklarından, sanayi pastasından adil bir dilim elde edebilmektedirler. Sanayide toplu iş sözleşmesi haklarının kazanılması, devlette siyasî hakların elde edilmesiyle tamamlanmıştır. Bu bakış açısını benimseyenler, 19. yüzyılın sonlarında veya 20. yüzyılın başlarında Marksist doktrinlerle güçlü bağlantıları olan, fakat sonradan reformizm uğruna devrimci düşünceden vazgeçen işçi hareketlerinin tarihini işaret etmişlerdir. Bu konuda genellikle Alman ve İsveç işçi hareketleri örnek gösterilir. Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD), 20. yüzyılın sonlarında özellikle Marksist bir tutumu benimseyen ilk siyasî kitle partisi haline gelmiştir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı başladığında, SPD üyelerinin çoğunluğu Alman savaş çabasının lehine ağırlıklarını koyma yönünde oy kullanmışlar ve bunun sonucunda da devletin dizginlerini ele almışlardır. Ne var ki bunu, özellikle devrimci solun kalıntılarını -partinin çoğunluğuyla aynı çizgide olmayı red-

dedenler- ezmeye çalışan bir parti olarak yapmışlardır. Bunu da silah gücüyle, kanlı bir şekilde gerçekleştirmişler ve aradaki yıllarda, SPD devrime yönelik bir parti olmaktan çok, bir toplumsal reform partisi olarak kalmıştır. Bu arada, sanayi alanında, Alman işçiler sanayileşmiş dünyadaki en düşük grev oranlarına sahip olarak itaatkâr işgücüne örnek bir model oluşturmuşlardır.

Ancak, Alman işçi hareketinin gelişimi, bir bütün olarak Batı toplumlarındaki tipik hareketlerden biri ya da daha genel anlamda, devrimci olduğunu iddia eden bir partiden reformcu bir partiye geçiş modeli olarak görülemez. Bu açılardan, kapitalist toplumlar arasında büyük ve iyice kemikleşmiş farklılıklar vardır. Bir tarafta, işçi hareketindeki devrimci öğelerin açık bir şekilde susturulduğu ve Marksizm'in bir düşünce biçimi ve siyasî bir program olarak çok az etkisinin olduğu toplumlar (ABD ve Britanya gibi) vardır. Diğer tarafta, işçi hareketlerinin geçmişte güçlü devrimci geleneklere sahip olduğu ve günümüzde benzer bir özelliği muhafaza ettiği örnekler de az değildir. Fransa ve İtalya bu kategoriye girer. Bu farklılıklar, işçi sınıfının "birleşmesi"nin her yerde aynı şekilde görülen bir fenomen olmadığını gösterir. Kapitalizmin olgunlaşmasının devrimci proletaryanın yükselişini beraberinde getirmemesi gibi, işçi sınıfı da her yerde uysallıkla sistemin bir parçası haline getirilememiştir.

Batı'da devrimsel bir dönüşümün olmayışının Dahrendorf ve diğerlerinin işaret ettiği olaylarla yakından ilgili olduğundan şüphe duymak için pek az neden var gibi görünüyor. Bu konuda, Dahrendorf'un ve benzer görüşlere sahip diğer yazarların kapsamlı bir biçimde üzerinde düşündükleri en iyi analizlerden biri, T. H. Marshall'ın yaklaşık otuz yıl önce yazdığı analizidir. (T. H. Marshall, "Citizenship and Social Class" [*Vatandaşlık ve Toplumsal Sınıf*], *Class, Citizenship, and Social Development* [*Sınıf, Vatandaşlık ve Sosyal Kalkınma*], Westport, Greenword, 1973, [ilk baskısı 1950'de yapılmıştır]). Marshall'a göre 19. yüzyılın karakteristiği olan sınıf çatışmaları, üç tür "vatandaşlık hakkı"nın birbiri ardına gelişimiyle gittikçe yumuşatılmıştır. Marshall bunları medenî, siyasî ve sosyal vatandaşlık hakları olarak adlandırmaktadır. Bunların ilki olan medenî vatandaşlık hakkı, kanun önünde

resmî eşitliği, yani hukuk sistemine dâhil olma hakları grubunu içerir. İkincisi, evrensel oy kullanma hakkıyla ve siyasî parti kurma hakkıyla ilgilidir. Üçüncüsü ise, toplu iş sözleşmesi ve refah haklarını -işsizlik sigortası, hastalık yardımı vb.- içerir. Marshall'ın görüşü, bu hakların her birinin, diğerlerinin gelişimi için bir platform görevi gördüğü yönündedir. Her vatandaşı kanun önünde "özgür ve eşit" olarak tanımlayan yasal haklar, kapitalizmin ortaya çıkışının ilk evrelerinde oluşturulmuştur. Feodalizmde sınıfların farklı haklara ve yükümlülüklere sahip olması durumuna karşıt olan bu haklar olmaksızın siyasî vatandaşlık haklarının genişlemesi imkânsız olacaktı. Buna karşılık, siyasî hakların genişlemesi, işçilerin parlamento çerçevesinde kendi çıkarlarını temsil etmeleri için siyasî olarak örgütlenmelerini mümkün kılarak, kapitalist sınıfm gücünün sınırlanmasında büyük bir rol oynamıştır. İşçi sınıfının artan siyasî gücü, yasal haklarla birlikte, sanayide kabul edilmiş toplu sözleşme biçimlerinin pekiştirilmesine yardımcı olmuştur. Ancak işçi sınıfının siyasî hakları, Marshall'a göre, modern "refah devletinin" gelişimini destekleme açısından özellikle önemli olmuştur. Birlikte ele alındığında, bu gelişmeler hem sınıfsal bölünmelerin etkisini, hem de sınıf çatışmasının doğasını belirgin bir şekilde değiştirmiştir. Marshall, "son yüz yıldır vatandaşlık ve kapitalist smıf sistemi savaş halindedir" der (Marshall s. 84). Dahası, bu savaşın galibi, zaferi henüz tamamlanmamış olan vatandaşlıktır; çünkü, sınıf mücadelesi artık kapitalist düzeni devirecek bir tehdit gibi görünmemektedir.

Marshall'ın söylediklerinde, dikkate değer bir geçerlilik payı olduğunu düşünüyorum, ancak yine de bu, olduğu gibi kabul edilemez; incelenecek başka birkaç çok önemli nokta daha vardır. Bunlardan ilki yasal hakların önemi ile ilgilidir. Marshall, "burjuvazinin yasal bağları ile ücretli işçilerin durumu arasındaki ilişkinin" dengesizliğini yeteri kadar vurgulamamaktadır. Marx, nüfusun çoğunun feodal yükümlülüklerin bağlarından kurtulmasının, sermayenin gücüne teslim olmalarının bir parçası olduğunu vurgulamak için elinden geleni yapmıştır. İlk kapitalist girişimciler, isteğe bağlı olarak işe alınabilen veya kovulabilen, el altında bulunan "serbest" işçiler havuzunun yaratılması için uğraş vermişlerdir. *Kapitalist işçi*

akdi'nin, Marx'ın kapitalist ekonomik girişim analizinde temel bir rolü vardır ve bu akit doğrudan onun devlet kuramıyla ilgilidir. Kapitalist işçi akdi, birbirlerine feodal sadakat ilişkileriyle bağlı olmayan resmî olarak "özgür" bireylerin varlığını gerekli kılar; buradaki ilişki, özgürce kabul edilen bir sözleşmeyle sağlanan salt ekonomik bir ilişkidir. Ancak, bu "özgürlük", esasında işverenlerin işçiler üzerindeki iktidarını artırmaya hizmet eder. Çünkü, mülkiyeti olmayan işçiler, hayatlarını sürdürebilmek için, ücretli istihdama mecburdurlar. Sözleşme yapma özgürlüğünün temelini oluşturan yasal haklar, işçilerin, dâhil oldukları iş süreci üzerinde hiçbir ölçüde resmî kontrolleri olmasına izin vermez. Marx için, bir önceki bölümde belirttiğim gibi, bu, parlamenter demokrasi sistemine yönelik temel bir kısıtlamadır. Vatandaş olarak herkese verilen siyasî haklar, nüfusun çoğunun yaşam faaliyetlerinin büyük bir kısmını kapsayan sanayi alanına doğru genişlemez.

Bu, bizi ikinci bir gözleme götürür. Marshall'ın açıkladığı vatandaşlık haklarının genişlemesi yalnızca, hayırsever bir devletin faaliyetlerinin sonucu değildir; Miliband'ın belirttiği gibi, uğrunda etkin bir şekilde savaş verilmesi gerekmiş haklardır. Bu kitabın giriş bölümlerinde vurguladığım noktaları burada tekrarlamak yerinde olacaktır. Aslında birbirleriyle savaş halinde olan, "vatandaşlık ve sınıf sistemi" değildir; bunların her biri daha çok, insan faktörünün, kapitalizmin gelişmesinin ilk evrelerindeki kurumsal bağlama fiilen katılımını ifade eder. Marx'ın uygun bir biçimde üzerinde inceden inceye düşünülmüş bakış açısı, hâlâ bu tür süreçleri ve bu süreçlerin sonuçlarını inceleme konusunda bir temel teşkil eder. Yasal ve siyasî haklarla refah hakkının kesişimi, süregelen sınıf çatışması için odak noktasıdır; bunlar sadece sınıf eşitsizliklerinin düzeltilmesinde birbirini izleyen aşamalar değildir; aynı zamanda, bugün hâlâ, süregelen çatışmaların merkezinde bulunmaktadırlar. Vatandaşlık haklarının genişlemesi, önemli ölçüde, işverenler ve devletle çatışan işçi hareketlerinin başarısıdır. Marshall'm görüşlerini aşağıdaki gibi yeniden yorumlayabiliriz. İşçiler arasında sendikacılığın yayılması, kapitalist işçi akdine dâhil edilen işçi sınıfının iktidar sahibi olmamasına verilen bir "savunma" tepkisi olarak anlaşılabilir. Üretim sahasına hiçbir resmî katılım hakkı olmayan

işçiler, iş ortamı üzerinde bir ölçüde kontrol sahibi olabilmek için, tehdide veya toplu iş bırakma gerçeğine dayalı çeşitli işbirliğinden çekilme yöntemlerini benimsemişlerdir. Miliband'ın söylediği gibi, birçok ülkede sanayide kabul edilmiş toplu iş sözleşmesi biçimlerinin yerleşmesi, ancak işçi hareketlerinin verdiği etkin, çoğunlukla acı ve şiddetli büyük mücadelelerin sonrasında başarılmıştır. Aynı durum, siyasî hakların kazanılması için de geçerlidir. Evrensel oy kullanma hakkı, çoğu ülkede ancak 20. yüzyılda kazanılmıştır -yaklaşan savaşın gölgesi altında halklarını düşmanlara karşı harekete geçirmek isteyen hükümetler tarafından gönülsüzce verilmiştir.

Marshall'ın "refah devleti" (bir sonraki bölümde daha fazla söz edilecektir) olarak adlandırdığı düzenden, Dahrendorf "kapitalizm sonrası" sanayi düzeni olarak söz eder. Benim ileri sürdüğüm görüş oldukça farklıdır. Batı toplumları Marx'tan bu yana, kesinlikle önemli ölçüde değişmiştir ve bu değişiklik, önemli ölçüde, sınıf çatışmasının bir sonucudur, fakat bu toplumlar halen "kapitalist"tir. Batı toplumları, aşağıdaki ölçütlere göre, kapitalist toplumlardır: (1) Bireysel sermaye sahipliğinin de dâhil olduğu kâr amaçlı üretim, hâlâ ekonomik sistemin başlıca dinamik itici gücüdür; (2) Özel mülkiyet, özellikle sermaye sahibi olma, halen oldukça adaletsizdir; (3) Smıf çatışması, hem ekonomide hem de siyasette büyük bir öneme sahip olmaya devam etmektedir. Kapitalist toplumlar, *sınıf toplumlarıdır.*

Bu, Marx'ın yazılarının, bu toplumların analizine ilişkin merkezî önemini hâlâ koruduğu anlamına gelir. Elbette ki bu, ne Marx'm ne de sonraki Marksistlerin eserleri eleştirilmeden kabul edilebilir demek değildir. Sanayi toplumu kuramı ile Marksizm arasında ortaya koyduğum karşıtlıklar, çağdaş sosyolojinin temel sorunlarından bazılarını ele almanın yararlı ve kestirme bir yoludur. Ancak sonraki bölümlerde, bu birbirleriyle yarışan analiz biçimlerinin her birinden kısmen kurtulmaya ihtiyaç duyduğumuzu ileri sürmek istiyorum.

Yeni Sınıflar, Yeni Teknolojiler

Geçen yüzyılda Batı toplumlarının sınıf sistemlerinde meydana gelen en belirgin ve en çok tartışılan değişim, "kol gücüne dayalı" veya "mavi yaka" işlerine kıyasla, "kol gücüne dayanmayan" "beyaz yakalı" işgücünün göreceli artışıdır. Nüfus sayımı istatistiklerine göre, ABD'de bugün işgücünde, beyaz yakalıların oranı mavi yakalılardan yüksektir. Diğer ülkelerde, resmî istatistiklere göre, beyaz yakalıların oranı o kadar yüksek değildir, ancak benzer bir eğilim söz konusudur.

Bu istatistikler, Marx'ın kapitalist toplumların muhtemel gelişimine dair yaptığı tasvire tamamen karşıt görünmektedir. Çünkü Marx nüfusun büyük çoğunluğunun rutin işlerde çalışan, kol gücü kullanan işçiler olmaya mahkûm olduğuna; küçük sermayenin büyük oranda yok olacağına ve büyük kapitalistlerin oluşturduğu küçük bir sınıfın geniş bir proletaryayla karşı karşıya geleceğine inanmıştı. Marx'ın eserlerinde, böylesi basit bir görüşle çelişen bölümler de vardır. Bunların en ünlüsü Marx'ın "bir tarafta işçiler ile diğer tarafta kapitalistler ve toprak sahiplerinin arasında duran orta sınıfın sürekli artan sayısından" söz ettiği bölümdür (Karl Marx, *Theories of Surplus Value*[*], Londra, Lawrence&Wishard, 1969, cilt 2, s. 573). Ancak, bu yorum, tartışmacı bir bağlamda yapılmıştır ve altında yatan anlam açıklanmamıştır. Marksist olmayan birçok kişi, aslında beyaz yakalı işlerin yayılmasını, Marx'ın kapitalizmin sınıf yapısı analizini çürüten başlıca unsur olarak görmektedirler. Farklı ülkelerde yapılan araştırmalar, çoğunlukla, beyaz yakalı işçilerin veya "yeni orta sınıf" diye adlandırılan sınıfın, kol gücüne dayalı işlerde çalışan işçilerden daha düşük sendikalaşma oranına ve aynı zamanda farklı değerlere ve tutumlara sahip olma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bazı yazarlara göre, beyaz yakalı işlerin göreceli artışı, bu nedenden ötürü bir "orta sınıf toplumu"nun ortaya çıkışına işaret eder. Marx, birbirine rakip iki sınıf arasındaki ayrımın gittikçe arttığı bir toplumu öngörmüştü. Fakat bunun yerine, yeni orta sınıfın büyümesi, işçi sını-

[*] Kart Marx, *Artı-değer Teorileri,* 2 cilt, Ankara, Sol Yayınları, 1998.

fını aşındırarak, dengeleyici bir etken haline gelmiştir; orta sınıf proletarya içinde değil, proletarya giderek orta sınıfın içinde erimiştir.

Marksistler bu görüşü ikna edici bir şekilde eleştirmişlerdir. Yukarıda alıntı yapılan resmî nüfus sayımı istatistiklerini, nominal değerleriyle ele alırken iki etkene dikkat etmek gerekir. Birincisi, beyaz yakalı birçok işin, rutin hatta makineleşmiş özellikte olduğudur; kol gücüne dayalı olmayan işlerdeki artış, "işyerinin mekanikleşmesi" ile birlikte gerçekleşmiştir. Dolayısıyla nüfus sayımıyla "beyaz yakalı" olarak kategorize edilen işlerin büyük kısmını, kol gücüne dayanan işlerden ayırmak zordur ve bu işler, az çok bilgi sahibi olmanın dışında özel bir beceri gerektirmez. 19. yüzyılda "sekreter" olmak, idarî yetkili pozisyonunda profesyonel bir işçi olmaktı. Bugünkü iş sisteminde, çok daha fazla "masa başı" işçisi var; ancak, bu işler hiçbir yetkisi olmayan, basmakalıp haline gelmiş ve rağbet görmeyen bir dizi göreve indirgenmiştir. İkincisi, masa başı işlerdeki artış, kadınların kol gücü gerektirmeyen işlerin alt kademelerinde giderek daha fazla yer almaya başlamalarıyla aynı anda ortaya çıkmıştır. Çoğu Batı ülkesinde, kadınlar masa başı işlerde çalışanların çoğunluğunu oluşturmaktadır (aynı durum "hizmet sektörü"nde çalışanlar için de geçerlidir). Kadınların yoğunlaştığı, kol gücüne dayanmayan işler, erkek çalışanlar tarafından yapılanlardan oldukça farklı olma eğilimindedir. Bunlar en rutin, iş güvenliğinin az ve kariyer yapma imkânlarının zayıf olduğu işlerdir. Bu kadın işçiler yeni yeni filizlenen zengin bir yeni orta sınıfın bir parçasını değil, aksine, benim beyaz yakalı sektörün "alt sınıfı" dediğim sınıfı oluştururlar (Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*[*], Londra, Hutchinson, 1979, s. 288). Kadınlar çifte sömürüye maruz kalırlar (bkz. Bölüm 6): iş sisteminde ayrımcılığa uğrarlar ve aynı zamanda, karakteristik olarak ev işleri ve çocuk bakımının da yükünü taşımak zorundadırlar.

---

[*] Anthony Giddens, *İleri Toplumların Sınıf Yapısı: Marx'ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve Eleştirel Değerlendirmeler*, çev.: Ömer Baldık, İstanbul, Birey Yayınları, 1999.

Bazı yazarlar, Marx'ın işgücünün artan "proleterleşmesi" teşhisinin böylece doğrulandığını iddia etmişlerdir. Ancak bugünlerde bu görüşü savunan oldukça az sayıda yazar vardır. Çoğu yazar, nüfus sayımı istatistiklerinin saf bir yorumunu benimseyenlerce öne sürüldüğü kadar büyük olmamasına rağmen yeni orta sınıfın, yine de, kapitalist sınıf ilişkilerini karmaşık hale getiren bir unsur olduğunu kabul eder. Meslekî, yönetimsel ve diğer idarî işlerde çalışan beyaz yakalı işçiler çağdaş toplumlarda, önemli bir siyasî güç haline gelebileceklerini göstermişlerdir. Genel anlamda konuşacak olursak, Marx, küçük sermaye sahiplerinin -küçük işadamları, dükkan sahiplerinin vb., yani "eski orta sınıf"- zayıflamasını beklemekte haklıydı. Ancak mülkiyeti olmayan yeni orta sınıfın etkisine yeterli ağırlığı vermek, Marx'ın formüllerinden bir ölçüde ayrılmak anlamına gelir. Bu her bakımdan, benim kendi görüşümdür. Dürüst olmak gerekirse, yakın zamanların bazı Marksist yazarlarının, benim mümkün olabileceğini düşündüğümden çok daha doğrudan bir biçimde, kaynağının Marx'a dayandığını iddia ettikleri yeni orta sınıfa ilişkin analizler formüle etmeye çalıştıklarını belirtmek gerekmektedir (örneğin, bkz. E. O. Wright, *Class, Crisis and the State* [*Sınıf, Kriz ve Devlet*], Londra, New Left Books, 1978, Bölüm 3).

Yeni sınıflar, yeni teknolojiler. Bazıları Marksist bakış açısına yakın, çoğunluğu çok uzak olan, belli başlı teknolojik değişimlere kapitalist toplumların bugünkü yörüngesini şekillendirme bakımından özel bir önem veren çok sayıda etkili yazar vardır. Buradaki en belirgin düşünce, artık, geçmişte olduğu gibi imalat sanayisinin değil "bilişim teknolojisi"nin egemen olduğu yeni bir çağa doğru gidiyor olduğumuzdur. Bu yazarlar sadece "kapitalizm sonrası" toplumdan değil, aynı zamanda "sanayi sonrası" toplumdan da söz ederler. (Bu düşünceye ilişkin iki karşıt görüş için bkz. Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society* [*Sanayi Sonrası Toplumunun Gelişi*], New York, Basic Books, 1973; Alain Touraine, *Post-Industrial Society* [*Sanayi Sonrası Toplumu*], New York, Random House, 1971). Modern üretimde bilimin oynadığı rolün, bilgisayarların ve son zamanlarda da mikroçip teknolojisinin yaygınlaşmasının, önceden var olan toplumsal düzen için çok derin sonuçları olacağını iddia ederler.

Mikroçip teknolojisi etkileri kestirilemeyecek kadar yeni bir teknoloji olmasına rağmen, yukarıdaki sonuçlara ulaşmak gerçekten de ihtimal dâhilindedir. "İkinci sanayi devrimi"nin kesinlikle gerçekleşeceğinden söz etmek için vakit henüz erkendir. Dahası, sanayileşmenin yerini yeni bir *toplum türüne*, yani çağdaş toplumlardan oldukça farklı görünecek bir "sanayi sonrası" düzene bırakma sürecinde bulunduğu düşüncesine yöneltilmiş şiddetli itirazlar vardır. En çok dile getirilen eleştirilerden bazıları şunlardır: (1) Sanayi - sonrası toplum düşüncesi, sanayi toplumu kuramının altına gizlenmiş teknolojik belirlenimciliği sürdürmektedir. Daha önce vurgulamış olduğum gibi, beşerî olaylara uygulandığında tüm belirlenimcilik türlerine karşı dikkatli olmalıyız. Hiçbir teknoloji, dâhil olduğu toplumsal çerçevelerden ayrı olarak yeterli biçimde incelenemez. Batı toplumlarında bu çerçeveler, her şeyden önce, kapitalist nitelik taşımaya devam etmektedir. (2) Bazı yazarlar sanayi sonrası toplumunun gerçekleşmesi yakın olan ortaya çıkışının, gücünü mülkiyetten çok bilginin kontrol altına alınmasından alacak yeni bir egemen sınıfın ortaya çıkışını işaret ettiğini öne sürmüşlerdir. Ne var ki, bu görüş özünde yeni bir kavram değildir ve 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Örneğin Saint Simon'un yeni yeni ortaya çıkan "sanayi toplumu", bilim adamları ve teknik uzmanlar tarafından yönetilecekti. Bu gerçekleşmedi ve bilişim teknolojisinin bugünkü ilerlemesine rağmen, bugün de gerçekleşecek gibi görünmemektedir. (3) Yeni teknolojilere bağlı toplumsal ve ekonomik değişimler, dünya bağlamında anlaşılmalıdır; bir sonraki bölüm ve onu izleyen bölümler bu konunun açıklığa kavuşmasına yardımcı olacaktır. Batı'nın ihtiyaç duyduğu maddelerin büyük çoğunluğunu tedarik eden imalat sanayisinin büyük bir kısmı, bugün bu toplumların dışında yer almaktadır.

Yaklaşık 30 yılda, gayet düşük bir ekonomik seviyeden, dünyada en yüksek GSMH'ya sahip üçüncü ülke (ABD ve SSCB'den sonra) haline gelen Japonya bu anlamda liderdir. Japonya bugün, ithal ettiğinden önemli ölçüde fazla miktarda mal ihraç etmektedir ve hem yatırım oranı hem de büyüme oranı ABD'nin iki katıdır. Daha önceleri Batı toplumlarının egemen olduğu bir dizi sanayi alanında lider konuma gelmiştir.

Japonlar, ABD'nin çelik üretimi ve gemi inşası gibi "temel" sanayi alanlarındaki egemenliğine başarılı bir şekilde karşı koymuşlardır. Japonya, otomobil üretiminde ABD'nin ve Almanya'nın; elektronik ev aletleri üretiminde Birleşik Krallık'ın ve Hollanda'nın; kamera, saat ve optik ürünlerin üretiminde Almanya'nın ve İsviçre'nin elinden dünya liderliğini almıştır (Ezra F. Vogel, *Japan as Number One: Lessons for America* [*Bir Numara Olarak Japonya: Amerika İçin Dersler*], Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1979). Ancak Japonya'nın bu konumu, diğer Doğu ülkelerinin, özellikle Hong Kong, Tayvan ve Güney Kore'nin hızlı ekonomik gelişimiyle tartışılır hale gelmiştir.

Sonraki bölümlerden birinde (s. 149-58) üzerinde durulacağı gibi, bu kaymalar dünyanın çok ayrıcalıklı ve az ayrıcalıklı sektörleri arasında var olan büyük dengesizlikleri ortadan kaldırma yönünde çok az etkili olmuştur. Ancak, Batı ülkelerini giderek daha karmaşık hale gelen uluslararası bir işgücü bölümü içinde bütünleştirme görevi görmüştür. Sanayi sonrası toplumunun tahmin edilen ortaya çıkışı, belki de kapitalist ülkelerin dünya çapında bir ekonomi sisteminin (bu sistem her ne kadar önemli bir geçiş sürecini yaşıyor olsa da) idarî "merkezi"ni oluşturduğu bir dünya ekonomisinin yeniden düzenlenmesi şeklinde daha iyi tanımlanabilir.

İşçi Sınıfının Sonu mu?

Bütün bu söylenenlerden sonra, Batı toplumlarında sınıf yapısı ve işin niteliği açısından belli başlı büyük dönüşümlerin meydana gelmekte olduğu fikrini kesinlikle ciddi bir şekilde ele almak zorundayız. Bilişim teknolojisinin artan kullanımının, giderek birçok insanın yaptığı işin niteliğini değiştirmesi ve işsizlik oranını arttırması söz konusu olabilir. Ancak şunu da eklemek gerekir ki dünya ekonomisinin büyük bir kısmı, uzun bir durgunluğun pençesindedir ve işsizlik oranları son yıllarda birçok ülkede belirgin bir biçimde yükselmiştir. Bu fenomenlerin ışığında, birçokları, sanayileşmiş ülkelerin çoğunun 1960'larda yaşadıkları türden bir "tam istihdam" ekonomisine geri dönüşün asla mümkün olmayacağını ileri sürmüş-

lerdir. Şekil 3.1 bazı Batı toplumlarında değişen işsizlik seviyesini gösterir.

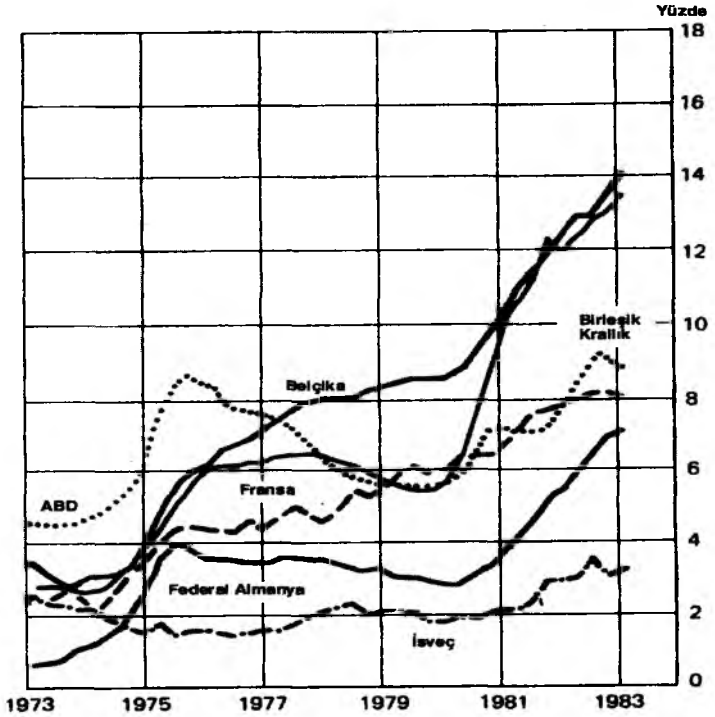
Batı ülkelerinin sınıf yapısındaki gelişim eğilimleriyle ilgili az ya da çok spekülatif yorumlar, yüksek işsizlik oranlarının muhtemel devamlılığı ışığında ortaya konmuştur. Bunların en kayda değer ve tahrik edici olanlarından biri çağdaş Fransız yazar Gorz'un yorumudur (André Gorz, *Farewell to the Working Class*[*], Londra, Pluto, 1982). Bir muhafazakârdan çok bir radikal gibi yazmasına rağmen Gorz, kapitalizmin devrimci dönüşüm projesinin, Marx'ın da 19. yüzyılda düşündüğü gibi, artık öldüğünü ileri sürer. Kapitalizmin olgunlaşması, proletaryanın kapitalist sistemi yıkmasından çok, işçi sınıfının rolünün giderek azalmasına hizmet etmiştir. Gorz, mavi yakalıların beyaz yakalılara kıyasla giderek azaldığı tezini kabul eder. Ancak buna, mevcut kol gücüne dayalı işlerin ve daha rutin beyaz yakalı işlerin büyük bir kısmını yok edeceğine inandığı bilişim teknolojisinin etkisini de ekler.

Gorz'un Marksizm'e yönelik eleştirisi, bu nedenle, Dahrendorf tarafından temsil edilen bakış açısından oldukça önemli ölçüde ayrılır. Marx'ın görüşünde, Gorz'un her bakımdan açıkladığı gibi, işçi sınıfının adil ve insanî bir toplum ortaya çıkarma potansiyeli, ancak sanayi kapitalizminin mümkün kıldığı ihtiyaç fazlası üretim üzerine kurulmuştur. Modern sanayiler temel insanî ihtiyaçları karşılamak için gerekli olandan çok daha fazla zenginlik yaratan üretim kapasiteleri oluşturur. İhtiyaç fazlası üretimde, zorunlu çalışma kısıtlamalarının olmadığı bir özgürlük alanı görürüz; çalışma, yalnızca üretene sağladığı tatmin aracılığıyla yönlendirilen, kendisi için istenen bir hedef haline gelecektir. Ancak Gorz, kapitalizmin sonraki evriminin bu beklentileri tamamen boşa çıkardığını söyler. Yönetimin katı iş kontrolü uygulamalarını benimsemesi, işçilerin, işgücünün yaratıcı potansiyeline ilişkin sahip olmuş olabilecekleri bilinci etkili bir biçimde ezmiştir. Bugün çoğu fabrika birçok kıtaya uzanabilen üretim süreçleriyle birbirlerine bağlıdır (bkz. s. 148-50) ve bu fabrikaların politikaların belirlenmesi ve karar verme süreçlerinde bir merkez olma durumları uzun za-

[*] André Gorz, *Elveda Proletarya,* çev. Hülya Tufan, Istanbul, Afa Yayınları, 1986.

man önce ortadan kalkmıştır. Teknik açıdan gelişmiş ve küreselleşmiş üretim süreçleri çağında, işçilerin yerel üretim ortamlarında sahip olabilecekleri tek güç negatif güçtür: yönetiminin politikalarını ve girişimlerini bir dereceye kadar engelleyebilme kapasitesi.

ŞEKİL 3.1 *Çeşitli ülkelerde işsizlik, 1973- 83 (grafik, faal işgücü yüzdesi cinsinden ifade edilmiştir)*

Kaynak: *Social Trends* [*Sosyal Eğilimler*], Londra, HMSO, 1985.

Fakat, Gorz'a göre, Marksist görüşün zayıflamasına hizmet eden eğilimlerin kendisi, bu görüşle bağdaşabilir bazı değerlerin gerçekleşmesi yolunda yeni imkânlar yaratabilir. Gorz, "bu noktada

yapılacak şey, insanın işin doğasını, içeriğini, gerekliliğini ve biçimlerini reddederek, kendisini işten bağımsızlaştırmasıdır" der (Gorz, s. 67). Bu konu artık, Marx'ın beklediği gibi, işçi sınıfının iktidar sahibi olmasından çok, "işçi"nin rolünü hep birlikte reddetme özgürlüğünü elde etmektir. Yukarıda ana hatları verilen gelişmeler, işçi sınıfının yerine Gorz'un "işçi olmayanların olmayan sınıfı"nı veya "yeni proletarya"yı koymuştur. Yeni proletarya, ya sürekli işsiz olan ya da çalışıyorlarsa bile zayıf biçimde örgütlenmiş, kesin bir sınıf kimliğinin olmadığı ve iş güvenliğinin az olduğu işlerde çalışan çok sayıda insandan oluşur. Daha uzun vadede, bilişim teknolojisinin artan etkisinin bir sonucu olarak işsizlerin oranı daha da yüksek hale gelecektir.

Bir sınıf olmadığı için ve hiçbir örgütsel düzene sahip olmadığı için yeni proletarya, günümüzde Marksist kuramdaki işçi sınıfının yerini alamaz; toplumsal düzeni değiştirme hususunda tarihî bir misyonu yoktur. Ancak Gorz, bu bariz zayıflığın "iktidarın" kaynağı olduğunu ileri sürer. Çünkü "sınıf olmayan" gruptakilerin ne kapitalizmin ne de Marx'ın öngördüğü şekilde sosyalizmin "üretimci" anlayışını kabul etmeleri için hiçbir gerekçeleri yoktur. Bu insanlar, büyük ihtimalle işle ve işyeriyle hiç ilgisi olmayan tatmin kaynakları ararlar. Yaşam tarzlarının farklılığı -işin kapsamından ayrı- geleceğin temel özelliği olacaktır. Gorz, "ikili toplum" olma yönünde ilerlediğimizi iddia eder. Bir sektörde, üretim ve siyasî yönetim, üretkenliği en üst düzeye çıkaracak biçimde düzenlenecektir. Diğer sektör, bireylerin kendilerini, keyif alma ve kendini tatmin etme arayışıyla çok sayıda uğraşla çevrelediği bir alan olacaktır.

Gorz, çalışanlar söz konusu olduğu zaman, ortalama iş gününün kısalması ve görev paylaşımı biçimlerinin kapsamlı bir şekilde uygulamaya konmasını bekleyebileceğimizi söyler. İşsizlik, çoğu işveren ve işçi tarafından benzer bir şekilde olumsuz bir fenomen olarak görülür; ancak bu görüş, artık geçmişte kalma yolundadır. Üretimci iş ahlâkı, artık günlük faaliyetler içinde sadece önemsiz olarak görülmeyecek "boş zaman"ın kullanımıyla da ilgili yeni bir bakış açısını açığa çıkartır. Birçok Avrupa ülkesinde durum zaten budur; çalışanların büyük bir kısmı yalnızca işe başlama ve bırakma saatlerini değil, aynı zamanda bazı sınırlar dâhilinde bir ay

boyunca çalışacakları toplam süreyi de kendileri belirlemektedir. Diğer bazı imkânlar da öngörülmüştür: çalışma hayatından temelli emekli olmanın ertelenmesi karşılığında, her yaşta verilen "emeklilik ikramiyesi", şu an için başta üniversiteler olmak üzere sadece birkaç işyerinde verilen yedinci yıl izinleri ve belirli bir süre boyunca belirli miktarda iş "biriktiren" bireylerin kazanç kaybına uğramadan önlerindeki çalışma saatlerini azaltabilecekleri "zaman tasarrufu hesapları".

Gorz'un görüşlerini, Himmelstrand ve meslektaşları gibi diğer yazarlar tarafından ortaya konan görüşlerle karşılaştırmak faydalı olur (Ulf Himmelstrand vd., *Beyond Welfare Capitalism* [*Refah Kapitalizminin Ötesinde*], Londra, Heinemann, 1981). Himmelstrand, İsveç'in -bilişim teknolojisini bugüne kadar herkesten çok kullanan toplum- perde arkası hakkında yazılar yazar. Himmelstrand'ın eseri, tam da Gorz'un modası geçmiş dediği bu fenomenleri kapsar; Himmelstrand, işçi hareketi önderliğinde bir sosyalist dönüşüm sürecinin ortaya çıkma olasılığı hakkında Marksist olarak nitelediği bir yorumu sunar. Himmelstrand, sadece işçi sınıfına elveda deme konusunda gönülsüz olmakla kalmaz, aynı zamanda hem işçi sınıfının küçüldüğünü hem de bugün işçilerin pasif bir biçimde üretimin teknik araçlarıyla birleştiğini de reddeder. Kişi başına düşen geliri ABD'den fazla olan İsveç, dünyada maddî açıdan en varlıklı, eşitlikçi ve teknolojik açıdan en ileri toplumlardan biridir. Aynı zamanda, yaklaşık yarım yüzyıl önce kendi iddiasına göre bir işçi partisi olan Sosyal Demokrat Parti tarafından yönetilme tecrübesini yaşamıştır. İşte bu gerçekler, Himmelstrand'a göre İsveç'in "refah kapitalizminin ötesinde" sosyalizme doğru gelişmesini mümkün kılar. Himmelstrand'ın anladığı şekilde "sosyalizm", bugün Batılı Marksistlerin çoğuyla ortak biçimde küçük gördüğü Doğu Avrupa modeli ile ilgili değildir. Gerçekleşmesini istediği şey, sanayinin devletleştirilmesinin veya merkezî olarak planlanmış üretimin yayılması değil, daha çok, işçilere, katıldıkları üretim süreçleri üzerinde belli oranda fiilî kontrol verilmesidir -bu, Gorz'un modern sanayide yapılmasını imkânsız bularak, ciddi şekilde ele almadığı bir konudur. Dahası, Himmelstrand'a göre, bu

sadece birinin gelecekte gerçekleşmesini arzulayabileceği bir beklenti de değildir; bu konu, bugünün gündemidir.

İsveç'te işsizlik düzeyi, diğer birçok Batı ülkesiyle karşılaştırıldığında düşüktür. Himmelstrand'ın kitabında, işsizlerin veya kısmen istihdam edilmiş olanların oluşturduğu, sayıları gitgide artan yeni proletaryadan söz edilmemiştir. Bunun yerine, sosyalist reformlarda ortak çıkarları olduğu varsayılan "genişleyen işçi sınıfı" -işgücünün çoğunluğu- dediği sınıf hakkında yazmıştır. Genişleyen işçi sınıfı, ast beyaz yakalılar, hizmet işçileri ve mavi yakalı işçi sınıfı dâhil rutin işleri olan bütün işçileri kapsar. Himmelstrand, sınıf bilincinin çeşitli göstergelerine göre, genişleyen işçi sınıfı biçiminde bir proletaryanın sadece canlanmakla kalmadığını, aynı zamanda artık mücadele adımları attığını da göstermeye çalışır. İsveç'te ve muhtemelen diğer birçok ileri sanayi toplumunda olağan sendika görüşmelerinin ötesine geçecek, yeniden sosyal yapılanmanın daha geniş kapsamlı bir biçimine yönelik programların gelişimi için gerekli şartlar mevcuttur. Daha belirgin şekilde, Himmelstrand "ücretli" fonlar sistemini sanayiye dâhil etme tekliflerine -şu an resmî olarak sosyal demokratlar tarafından onaylanan tekliflere- dikkati çeker. Çeşitli versiyonları öne sürülse de, bunlar temel olarak kâr paylaşımını içerecektir. Şirket kârının belli bir oranı, her yıl firmaların işçilerine ve aynı zamanda ulusal ve bölgesel kalkınma fonlarına aktarılacaktır. Bu süreç, hesapta, hem işçiler ile işverenler arasındaki güç ilişkisindeki kaymayı sürekli olarak etkileyebilecek, hem de endüstriyel demokrasi modelleriyle bütünleşebilecektir.

Her ikisi de Batı toplumlarının sınıf yapısındaki mevcut gelişmeler hakkında yazan iki yazarın bakış açıları arasında nasıl bu kadar büyük farklılıklar olur? Buna verilebilecek cevaplardan biri, Gorz'un temel aldığı ülke Fransa iken, Himmelstrand'ın görüşlerinin (bu görüşlerin olası etkilerinin İsveç'le sınırlı olduğu düşünülmese de) kesinlikle İsveç merkezli olmasıdır. Ancak iki yazarın da sanayi örgütlenmesi ve sınıf yapısındaki mevcut değişimlerin sonuçları olacağına inandıkları şeyde önemli eksiklikler vardır. Buradaki sorunlardan biri, işçi sınıfının Batı toplumlarının iş sistemi

içerisinde Gorz'un dediği gibi yok olduğu mu, yoksa Himmelstrand'ın iddia ettiği gibi genişlediği mi konusudur.

Önceden belirttiğim görüşler (s. 60-64) bu soruyla ilgilidir. İki yazarın da görüşlerinin doğru olmaması muhtemel görünüyor. Bir yanda, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Almanya dâhil birçok belli başlı Batı toplumu kömür madenciliği veya demir-çelik üretimi gibi "eski" sanayilerin daralması sürecini yaşıyorlar. Eski sanayinin belirleyici olmadığı bu tür bir üretim anlayışı, belirtildiği gibi, Uzak Doğu dâhil diğer ülkeler tarafından da uygun görülmektedir. Diğer taraftan, ortadan kalkan bu sanayilerin yeri, oteller, restoranlar ve seyahat firmaları gibi hizmet sanayilerinin büyümesiyle doldurulmaktadır. Bu daha yeni sanayilerdeki işlerin çoğunluğu, vasıfsız ya da yarı vasıflı işlerdir ve daha önce belirttiğim gibi, yerlerini "orta sınıfa" bıraktıkları düşünülemez. Ancak bu birey kategorilerinin, Himmelstrand'ın genişleyen işçi sınıfı olarak adlandırdığı sınıfı oluşturmak için mavi yakalı işçilerle birleşme eğiliminde oldukları söylenemez. Bu tablo bir faklılaşmadan çok daha ötesini göstermektedir -farklı toplumların sınıf yapıları içinde ve bu yapılar arasında önemli farklılıklar vardır.

Gorz'un görüşü, sadece mavi yakalı işçi sınıfının öneminin ortadan kalkmasına değil, aynı zamanda yüksek işsizliğin belirsiz bir gelecekte de olacağı varsayımıyla birlikte, bilişim teknolojisi ile işsizlik arasında olduğu iddia edilen ilişkiye de dayalıdır. Ancak bu iddiaların ikisi de tartışılabilir iddialardır. Mikro-elektronik teknolojisinin, özellikle de eskiden insan gücünün kullanıldığı üretim süreçlerinin otomasyonu için kullanılması söz konusu olduğunda, toplu işçi çıkarmaya sebep olabileceği yeterince açıktır. Ancak bir bütün olarak ekonomiyle ilişkilendirildiğinde, bunun etkisi nereye kadar uzanır ve uzanacaktır? Gorz gibi bazıları otomasyonun istihdam olanaklarının azalmasına sebep olduğunu düşünür. Ancak bilişim teknolojisinin yayılmasının uzun ya da kısa vadede, talep kaymalarının sonucu olarak yeni işler yaratacağı fikri de ortaya atılabilir. Mikro-teknolojinin yaygın kullanım şekillerinin, yeni istihdam kaynakları üretebileceğini düşünmek bunun tersini düşünmek kadar kolaydır. Mevcut ürünlerin daha ucuz toplu üretimi, yeni bir talep yaratabilir; yeni ürünler üretilmeye başlanabilir veya yeni

hizmetler kullanıma açılabilir; malî zorlukları olan sanayi sektörleri tekrar kâr elde edebilir.

Bu nedenle bütün bunlar, birçok yazarın kabul etmeye hazır olduklarından çok daha sorunlu ve öngörülemez konular olarak kalır. Şu anki yüksek işsizlik düzeyi, 1973-74'teki petrol krizinin veya ekonomik durgunluğa neden olacak diğer faaliyetlerin perde arkasında yer alan unsurlar olarak görülmelidir. Öngörülebilir bir gelecekte, Batı toplumlarının çoğunda, işsizlik oranlarının yüksek düzeyde kalması veya daha da artması kesinlikle ihtimalden de ötedir. Ancak bu şimdilerde birçok gözlemcinin düşündüğü şekliyle, kesinlikle kaçınılmaz bir sonuç değildir. Tüm Batılı ülkelerde refahın arttığı bir dönem olan 1960'larda, neredeyse herkes tam istihdama yakın bir oranın sürekli olacağım düşünmüştü. Şimdi ise tam aksine, aşırı genelleştirilmiş aynı tip bir akıl yürütme konusunda dikkatli olmalıyız.

Bu fikirler, Gorz ve Himmelstrand tarafından sırasıyla geliştirilmiş görüşlerin görgül temeline dayalıdır. Marx tarafından yüz yıldan fazla bir zaman önce öngörülene yakın bir senaryonun bugün hâlâ savunulabilir siyasî programlarla nasıl ilgili olabildiği konusuna açık bir çözüm getirmemişlerdir. Bu sorunlar, bu kitapta şu ana kadar analiz edilmiş olan konuların ötesine uzanır ve bunlara sonuç bölümünde tekrar döneceğim.

IV. BÖLÜM
Modern Devlet

Geçen yüzyıl boyunca ortaya çıkan, benim buraya kadar yalnızca üstünkörü değindiğim oldukça önemli bir değişimler dizisi vardır: toplumsal hayatta devletin genişleyen rolü. Devletin faaliyetlerinin artması çeşitli yollarla gösterilebilir. Ekonomik düzeyde, kapitalist toplumlarda devlet, üretim faaliyetini yönetme konusunda, giderek daha doğrudan bir rol oynamaya başlamıştır. Bu tür ülkelerin çoğunda, devlet, kendi idarî düzeni içinde ya da kamulaştırılmış sanayilerde çalışan, ekonomik açıdan faal işgücünün yüzde 40'ından fazlasını doğrudan istihdam eder. Ayrıca devlet, mal arzını ve talebini etkilemeye çalışarak, ekonomik planlamaya, ücrete ve gelir politikalarına karışarak, ekonomik etkinliklere gittikçe daha fazla "müdahale" etme girişiminde bulunmuşlardır. Ancak devlet sosyal hayatın çeşitli yönlerine de karışır: hapishanelerin, barınma evlerinin, hastanelerin kurulmasına ve örgütlenmesine ve "refah" başlığı altında toplanan çeşitli hizmetlerin sağlanmasına.

Bunu göz önünde tutarak, en azından çok yakın zamanlara kadar, devletin, diğerleri tarafından olduğu kadar, Marksist düşünce yanlılarınca da sosyolojide büyük ölçüde göz ardı edilmesi şaşırtıcıdır. Bu durum kısmen, sosyal bilimlerde özellikle talihsiz bir iş bölümünün sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sosyolojinin hedefinin, 19. yüzyıl düşünürlerinin "sivil toplum" -ekonomi, aile ve devlet dışı diğer kurumlar- olarak adlandırdıkları manada anlaşılan "toplum"un incelenmesi olduğu varsayılıyordu. O dönemlerde devlet analizi, "siyaset" veya siyasal bilimler disiplininin belirli bir dalı olarak ayrılmıştı. Ancak, bir ölçüde, devleti incelemekten ka-

çınmanın, 19. yüzyıla dayanan daha derin entelektüel kökenleri vardır. Marksizm ve Marksist olmayan sosyoloji, klasik ekonomi kuramının eleştirisinde ortak geçmişe sahiptir. Marksist olmayan sosyolojide, devlete minimal rol verilmişti. İlk ekonomistlere göre, toplumsal değişimin en önemli yönlendirici güçleri üretim merkezlidir ve bu yüzden "sivil toplum" sahasındadır. Devlet, ticaret anlaşmalarının korunmasını güvence altına alana yasal bir çerçeve sağlar ve genellikle topluluğun çıkarlarını gözetir.

Sonraki düşünürler, bu görüşten tatmin olmamışlardır. Sosyolojinin ana çizgisini temsil edenler için -tekrar Durkheim'ı örnek verebiliriz- devlet, ilk ekonomistlerin ileri sürdüğünden daha olumlu ve belirgin bir role sahiptir. Devlet faaliyetlerinin genişlemesi, ileriye dönük toplumsal bir reform vadeden toplumsal bir düzenin gelişiminde gerekli ve itiraz edilemez bir öğedir. Burada devlet, sınıf ayrımlarının ve eşitsizliklerinin ortadan kaldırılmasının desteklenmesiyle doğrudan ilgilenen, yumuşak huylu bir kurumlar dizisi olarak görülür. Marx'ın görüşü bunun tersine, ekonomistlerin devletin sınıf karakterini anlayamadıkları yönünde olmuştur. Devlet, sınıf ayrımlarının ortadan kalkması için bir araç olmaktan çok, özünde onları sürdürmekle ilgilenir: toplumdaki diğer sınıfların çıkarları karşısında, egemen sınıfın çıkarlarını korur. Ancak, hiçbir düşünce geleneğinde devlet, sistematik bir araştırmanın konusu olmamıştır. Marksist olmayan ve Marksist yazarlar için, devletin kendisinden çok, faaliyetlerinin beklenen *etkileri,* benzer şekilde, dikkatlerin odak noktası olmuştur. Aslında Marx'ın kendisi de, devletle ilgili yalnızca birkaç tamamlanmamış metin bırakmıştır; enerjisini, ilk ekonomi kuramını kendi alanı içinde, yani kapitalist üretimdeki ilişkiler bakımından eleştirmeye yoğunlaştırmıştır.

Devlet ve Sınıflar: En Son Görüşler

Yaklaşık on yıldır, özellikle Marksist yazarlar arasında, modern devlet, ateşli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Marksistler, Marx'ın yazılarında devletle ilgili açıklamaların eksik olduğunun açık bir biçimde farkına varmışlar ve bunun olası etkilerini ayrıntılı bir biçimde ele almaya çalışmışlardır. Miliband'ın kitabı, gerçekten

devlete yönelik olan ve yeniden canlanan bu ilgiye yapılan ilk katkılardan biridir. Bu alanda etkili diğer iki yazar, Poulantzas ve Offe'dir (özellikle bkz. Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*[*], Londra, New Left Books, 1973, ilk baskı, 1968; Claus Offe, *Disorganised Capitalism* [*Örgütsüzleştirilmiş Kapitalizm*], Cambridge, Polity Press, 1985). Miliband ve Poulantzas, devletin nasıl analiz edilmesi gerektiği konusunda doğrudan fikir alışverişi yapmışlardır; bu konudaki görüşlerimi aşağıda kısaca belirteceğim.

Marx'ın kapitalist devlet ile ilgili yaptığı çeşitli yorumlar iki şekilde anlaşılabilir. Bazı yerlerde Marx devletten, sanki kapitalist sınıfın kontrolünde olan sınıf egemenliğinin doğrudan aracıymış gibi söz eder. Örneğin, Marx'ın devletten "burjuvazinin yürütme komitesi" olarak söz ettiği bir pasaj vardır. Fakat, Marx'ın devletin sınıf karakterinin, aslında devlet memurlarının kapitalist üretimin genel devamlılığını koruduğu gerçeğine dayandığını iddia eder gibi göründüğü metinler de vardır. İlk bakışta açık olmayabilir, ancak, bu iki görüş arasında, potansiyel olarak, çok önemli bir farklılık vardır. İlki, hem egemen sınıfın üniter sosyal bir oluşum olduğunu, *hem de bu sınıfın devleti istediği biçimde kullandığını* imâ eder. Sonuç olarak, bu bakış açısına kolayca karşı çıkılabilir ve "çoğulcu" denen yazarlar tarafından karşı çıkılan da bu tür bir düşünce tarzıdır. Dahrendorf ve sanayi toplumu kuramının diğer savunucuları tarafından ifade edilen fikirlerle yakından uyumlu olan çoğulcu yaklaşıma göre, Batı toplumlarında homojen bir "egemen sınıf" yoktur. Bunun yerine, her biri hükümet politikalarını etkilemek için yalnızca çok sınırlı bir güce sahip olan ayrı seçkin grupları veya çoğunluğu mevcuttur.

Kaynağını Marx'tan alan ikinci görüş, sınıf toplumu olarak kalan bir toplumda, egemen çevreler içinde, kayda değer bölünmeler ve fraksiyonlar olabileceğinin farkına varılmasını sağlar. Poulantzas, bu bakış açısını, çoğunlukla yoğun bir belirsizlikle ve eleştiriye açık bir şekilde de olsa, devlet hakkındaki yazılarında

---

[*] Nicos Poulantzas, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Şen Süer, L. Fevzi Topaçoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.

geliştirir. Marx'ın yukarıda belirtilen ilk yorumunda devlet, egemen sınıf tarafından yönlendirilir. Ancak Poulantzas'a göre devlet, kendi içinde karakteristik olarak bölünmüş olan kapitalist sınıftan ayrıdır ve Poulantzas bunu "göreceli özerklik" olarak adlandırır. Diğer bir deyişle, devlet belirli ölçüde bağımsız bir güce sahiptir, ancak, bu, belirli bir seviyenin üzerinde değildir ve bu güç, kapitalist girişimin genel kurumsal çerçevesini sürdürmek için kullanılır. Devlet, bir bütün olarak sistemin devam etmesindeki uzun vadeli çıkarlarını korumak için, bazı kapitalist grupların kısa vadeli çıkarlarına karşıt politikalar başlatabilir. Hükümetin, belli bir ekonomik sektörde, şirketlerini birleştirmek isteyen işadamlarından gelen muhalefete rağmen, anti-tröst yasalar çıkarması buna örnek verilebilir.

Bu tür bir devlet analizi, Marx'm ilk yorumuna, yani "araçsalcı" yorumuna dayananlarınkinden inkâr edilemez biçimde daha geniş kapsamlıdır. Aslmda Poulantzas, Miliband'm kitabının bu kategoriye girdiğini düşünür ve bu temelde ona eleştirel bir biçimde karşı çıkar. Poulantzas, Miliband'ın kapitalist toplumlarda seçkin kesimin, ortak eğitim geçmişleri, ailevî ilişkileri, arkadaşlık ilişkileri ve benzeri açılardan uyumlu olduklarını göstermekle çok daha fazla ilgilendiğini ileri sürer. Miliband, sanayi toplumu kuramını ve siyasî çoğulculuğu karşılaştırır -her şeye rağmen, devletin dizginlerini elinde bulundurduğu mülk sahibi, uyumlu bir sınıfın gerçekten de var olduğunu göstermeye çalışır. Ancak Poulantzas, üst kademelerde hiziplerin varlılığının kendi içinde veya dışında, kapitalist sınıf egemenliğini zayıflatmadığını ileri sürer. Bu tür hizipler yine de normaldir. En öncelikli ve kesin öneme sahip olan şey, kapitalist üretimin kurumsal mekanizmalarının devam etmesidir.

Poulantzas ile Miliband arasındaki tartışmanın özellikle bilgilendirici ve verimli bir tartışma olduğu söylenemese de -taraflar sıklıkla, birbiri ardına konuşur- bu kitapta sözünü ettiğim bazı genel konuları oldukça iyi bir şekilde aydınlığa kavuşturur. Çünkü Marksist bir bakış açısı olmasına rağmen, Poulantzas'ın genel bakış açısı, benim eleştirdiğim sosyoloji modelinin belirli unsurlarına oldukça uygundur. Poulantzas'm, çağdaş Fransız filozof Louis Althusser'nin "yapısalcı Marksizm"inden güçlü bir biçimde etkilenen yönteminde, sosyal failler "üretim biçimlerinin taşıyıcıları"

olarak görülür. Diğer bir deyişle, insan eylemliliği, sosyal nedenlerin sonucu olarak açıklanır. İnsanlar burada çok bilgili failler olarak ortaya çıkmazlar: toplumla "çifte etkileşimleri" kavramsallaştırılmamıştır. Bu nedenle, Miliband, Poulantzas'ı, tartışmanın geri kalanının doğruları ve yanlışları ne olursa olsun, kendisini bir tür "yapısal süper-belirlenimcilik" dediği olguya adadığı için uygun bir biçimde eleştirir (Ralph Miliband, "The Capitalist State: a Reply to Nicos Poulantzas" ["Kapitalist Devlet: Nicos Poulantzas'a Bir Cevap"], *New Left Review*, no: 59, 1970).

Açılış bölümünde tartışılan kuramsal düşüncelerin önemini pekiştirdiği kadar, devlet sorunuyla da ilgili olduğu için, bu görüşten biraz daha söz edelim. Devlet, Poulantzas'ın üzerinde durduğu bu "göreceli özerkliği" nasıl elde eder, bu kavram nelerden oluşur? Poulantzas'm bu sorulara verdiği cevaplar belirsiz ve anlaşılması güç cevaplardır. Devletin göreceli özerkliğinin neye dayandığı, ne kadar göreceli olduğu ve ne ile göreceli olduğu açık değildir. Bunları yalnızca Poulantzas tarafından benimsenen belirlenimci bakış açısından ayrılarak açıklığa kavuşturabileceğimizi düşünüyorum. Kapitalist devletin bazı belirli özelliklerini ortaya koymanın en iyi yolu, tarihte var olmuş diğer devlet biçimleriyle -tarım devletleri veya imparatorluklar- karşılaştırmaktır. İmparatorlukların çoğunda, yönetici sınıfta bulunanlar, aynı zamanda devletin memurlarıydı, devlet ve egemen sınıf aynı şeydi. Fakat kapitalist toplumlarda, durum böyle değildir. Egemen sınıfm üyeleri -yani, iş veya sanayi dünyasının önde gelenleri- çoğu kez, hükümette doğrudan yer alabilirler. Ancak, bir bütün olarak düşünüldüğünde, sanayi liderliği ve devlet memurluğu, kurumsal olarak birbirinden ayrıdır. Kapitalizmde, yüzyılın başlangıcında ilk Marksistlerden biri olan Karl Kautsky'nin sık sık alıntı yapılan sözünü kullanmak gerekirse, "egemen sınıf yönetmez." Marx'ın devlet hakkında söylemesi gerekenlerin her iki versiyonu, bir anlamda bu deyişle hemfikirdir ancak, muhtemel etkileri göreceli özerklik fikrini aydınlatacak şekilde ortaya konabilir.

Kapitalizmde devlet, ticarî faaliyetin başarılı bir şekilde yerine getirilmesinden elde edilen gelirlere bağımlıdır; eğer doğrudan kontrol etmediği -bu kontrol kapitalist sınıfın kendi alanıdır- en-

düstriyel girişimin zenginliğine bağımlı olmazsa varlığını sürdüremez. Bu nedenle, devlet çalışanlarının hareket özerkliği, devletin kapitalist girişime olan bağımlılığı tarafından güçlü bir şekilde sınırlanmıştır. Bu, devlet özerkliğinin kurumsal bir özelliğidir ve aynı zamanda bu özerkliğin sınırlı veya "göreceli" doğasının temel kaynağıdır. Ancak, bu fenomenlerin hiçbiri, mekanik bir şekilde yorumlanamaz veya yorumlanmamalıdır. Devletin ekonomik yaşama artan müdahalesi, devlet memurlarının ekonomik girişimin genel işleyişini etkilemek için attığı adımların ayrılmaz bir parçasıdır. Kapitalist ekonomilerin maruz kalmaya yatkın oldukları karışıklıkların ve krizlerin farkında olanlar yalnızca Marksistler değildir. Devlet yöneticileri herkes kadar bunun farkındadır ve daima ekonomiyi "yönetmek"le uğraşırlar.

Poulantzas'ın tercih ettiğinden farklı olarak ifade edilmiş olmasına rağmen, şimdiye kadar söylenenler onun fikirleriyle genel bir uyum içindedir. Fakat, devletin özerkliği ile ilgili oldukça önemli başka bir unsurun daha bulunduğunu düşünüyorum. Bu, hem sendika gücü olarak hem de işçi partilerinin veya sosyalist partilerin yönetim üzerindeki etkisiyle ifade edilen, örgütlü işçi sınıfının kendi gücüdür. Poulantzas, devletin ve kapitalist sınıfın, neden sadece bu sınıf içindeki bölünmeler bakımından çoğunlukla bağdaşmadığını açıklar: devlet politikaları bir sermaye sektörünü değil de diğer bir sermaye sektörünü destekleyebilir. Fakat devlet, örgütlü işgücünün etkisiyle de baş etmek durumundadır. Eğer, sanayi kapitalizminin ilk yıllarında bu gelişme çok hızlı olmasaydı, bugün durum bu olmazdı. Bir önceki konuda açıkladığım mücadeleler ve değişimler sadece işçi sınıfını değişmeyen ekonomik ve siyasî kurumlarla "birleştirmek"le kalmamış, kazanılan vatandaşlık hakları, Marx'ın öngördüğü gibi devrimci ayaklanmalara sebep olmasa da aynı zamanda devletin güç dengesinde kaymalara da yol açmıştır.

Bu konuda Offe'nin yazdıkları Poulantzas'ın vurguladığı noktalar için yerinde bir düzeltici görevi görür. Offe'ye göre, ikinci görüş ilkinden daha doğru olmasına rağmen, devlet, Marx'ın yukarıda belirtilen görüşlerinin ikisiyle de yeterli bir biçimde anlaşılamaz. Devlet, gerçekte, özünde antagonist veya "karşıt" iki etki

arasında sıkışıp kalmıştır. Modern devlet, bir bütün olarak topluluk için bir dizi tedbir alır; bunlara sosyal refah ve diğer hizmetler de dahildir. Ancak, devlet ekonomik büyümeyi "yönetme"ye ne kadar çok çalışırsa çalışsın, geliri, esasen özel mülkiyetli sermayeden ve şirketlerden elde edilen servete, yani doğrudan yönetmediği süreçlere dayalıdır. Devletin düzenlemesi gereken hizmetler, dolaylı yoldan -vergilendirme yoluyla- elde edilen gelirle karşılanmalıdır. Ancak ekonomik yaşama hükmedenler -iş dünyasının önde gelenleri veya kapitalist sınıf- devletin, bu topluluk hizmetlerini sağlamak üzere ihtiyaç duyduğu geliri güvence altına almaya yönelik girişimlerine karşı direnme eğilimindedirler. Bunun sebebi, bazı hizmetler (örneğin, iyi bir yol ağının sağlanması ve bakımı) diğerleri tarafından olduğu kadar, egemen sınıf tarafından da istenirken, çoğu hizmetin (örneğin, refah yardımının sağlanması) esas olarak toplumun alt tabakalarındaki kişiler tarafından kullanılmasıdır.

Offe'ye göre sonuç, toplumsal ilişkilerin "metalaşması" ve "meta olmaktan çıkması" olarak adlandırdığı şeyler arasında sürekli bir gerilim olmasıdır. Mal, satılabilen veya alınabilen her türlü ürün veya hizmettir. Dolayısıyla, metalaştırılmış bir ilişki, fiyat konabilen, yani pazarlanabilir olandır. "Meta olmaktan çıkarma", toplumsal ilişkilerin ekonomik olmayan ölçütlere göre düzenlenerek pazardan çekilmesi anlamına gelir. Bütün olarak işçi partileri veya sosyalist partiler metalaştırılmamış ilişkileri genişleten politikalar yaratma veya devam ettirme eğilimindedirler. Eğitimle ilgili olanakların artırılması veya herkese ücretsiz hastane hizmetlerinin sunulması buna örnek olabilir. Diğer taraftan, çoğunlukla üst veya orta sınıflardan destek gören muhafazakâr partiler metalaştırılmış ilişkileri korumaya veya onları tekrar metalaştırmaya çalışırlar. Örneğin, kredi programları aracılığıyla eğitim masraflarını ödemeyi amaçlayan veya özel tıbbın alanını genişleten devlet politikalarında durum böyle olabilir.

Offe tarafından ortaya konan bakış açısı, genel anlamda bir önceki bölümde belirttiğim vatandaşlık haklarının önemi ve "refah devleti"nin doğası tartışmalarıyla tutarlıdır. Sanayi toplumu kuramcıları, bunları istikrarlı bir liberal-demokratik sanayi düzenini alttan destekleyen "tamamlanmış" bir fenomen olarak görme eğilimdedir-

ler ve bunların, Marx'ın analiz biçimine her anlamda yakın olan sınıf çatışmasını etkili bir biçimde ortadan kaldırdığını düşünürler. Fakat ben haklıysam, sınıf çatışmasını zayıflatmaktan çok sürekli olarak onun ağına düşüyorlar; bu nedenle "refah devleti", oldukça kırılgan bir oluşumdur. Bugünkü gibi siyasî bir muhafazakârlık ortamında bunu görmek on ya da yirmi yıl önce olduğundan daha kolaydır. Çünkü bazı mevcut muhafazakâr hükümetler, refah hizmeti alanlarını yeniden metalaştırmak için uzun zamandır görülenden daha ısrarlı girişimlerde bulunmaktadırlar.

Devlet ve Bürokrasi

Marksist yazarlar modern devlet analizine, sözü edilen açılardan çok önemli katkılarda bulundularsa da görüşlerinin belirgin bir yetersizlik gösterme eğiliminde olduğu iki bağlam vardır. Birisi, devletin bürokrasiyle ve daha genel olarak idarî iktidarla ilişkisi, diğeri, devletin *ulus*la ve *ulus-devlet*'in askerî güçle ve şiddetle ilişkisidir. Sanayi toplumu kuramının, bu konuların herhangi biriyle baş etmek için bir rehber olmasını bekleyemeyiz, çünkü bu kuram, Marksizm'in kaynağını aldığı düşünce gelenekleriyle fazlaca iç içe girmiştir.

Ancak, toplumsal kuramda, fikirleri, bu konuları ele alırken başvurulabilecek bir kaynak niteliğinde olan çok önemli bir isim vardır: Max Weber. Weber'den önce, "bürokrasi" terimi genellikle "devlet bürokrasisi"yle, yani devletin günlük formaliteleriyle eşanlamda kullanılırdı. Weber'in bürokrasi üzerine yazdığı yazılar da özellikle devletle ilgilidir, ancak, bu terimi, önemli ölçüde genişletir; böylece, bu terim her türlü büyük ölçekli örgütlenmeyle de ilişkili hale gelir. Weber'e göre, bürokrasinin ilerlemesi kapitalizmin yayılmasıyla yakından ilgilidir. Bu ikisi arasındaki ilişki, onun "rasyonel-yasal" normlar dediği şeylerde bulunmalıdır. Weber'e göre, kapitalist ekonomik girişimin ayırt edici özelliklerinden biri, rutinleştirilmiş karakteridir: üretim, hammadde ve işgücünün girdisi ve malların çıktısıyla ilişkili olarak kâr ve masrafların hesaplanmasına dayalıdır. Bu rutinleştirilmiş biçim, yalnızca prosedürü belirleyen ve tam bir ekonomik hesaplamayı mümkün kılan kişisel olma-

yan kuralların benimsenmesiyle yaratılabilir. Weber'e göre, Avrupa'da kapitalist girişimin ortaya çıkmasının çift kayıtlı muhasebe sisteminin -bu, rutinleşmiş ekonomik faaliyet için zorunlu olan sağlam bir ekonomik hesaplama aracıydı- bulunmasıyla aynı zamana denk gelmesi rastlantı değildir.

Weber'e göre, rasyonel-yasal normlar kapitalist girişime yön verebilirler ve genel anlamda bürokratik teşkilatların yönetiminde daha geniş uygulamalara sahiptirler. Bunlar devlette, resmî, tanzim edilmiş bir kanun sistemiyle; diğer organizasyonlarda ise resmîleştirilmiş çeşitli prosedür kurallarıyla örneklenirler. Bürokratikleştirilmiş bir kurum, kendine özgü birçok belirleyici nitelikle ayırt edilir. Weber'in büyük eseri *Economy and Society*'de [*Ekonomi ve Toplum*] bunlara yönelik yaptığı ünlü niteleme, "ideal tip", sosyal bilimlere yaklaşımında temel rol atfettiği bir kavramdır. İdeal tip, gerçekliğin belirli yönlerinin "tek yönlü abartılmasıdır" ve bu yönler daha sonra gerçekliğin kendisiyle karşılaştırılabilir. Böylelikle, Weber'in ideal-tipik bürokrasi formülasyonu, faal bir kurumda nadiren tam olarak gelişmiş bir biçimde bulunabilecek ayırt edici nitelikler dizisini listeler (Bkz. Max Weber, *Economy and Society* [*Ekonomi ve Toplum*], Berkeley, University of California Press, 1978, c. 2, s. 959-94; orijinal Almanca basımı, 1922). Bu, resmî görev düzeyleri bakımından düzenlenmiş bir yetki hiyerarşisi piramidi içerir; bürokratik görevliler maaşlı, atanmaları için gerekli resmî vasıflara sahip olan tam zamanlı çalışanlardır. Weber'in kapitalizm ile bürokrasi arasındaki bağlarla ilgili, burada özel ilgiyi hak eden görüşünün iki yönü vardır. Biri, kapitalist girişimin genelleştirilmiş bir temelde güçlendirilmesi ile ilgilidir. Weber, bürokratize edilmiş devlet düzeninin kapitalizmin yayılması için bir koşul olarak gelişimine Marx'ın verdiğinden daha fazla önem vermiştir. Devlet tarafından yönetilen hukuk sisteminin ve garantili para sisteminin oluşumu, büyük ölçüde, kapitalist üretimin genişlemesi için gerekli olan temeldir.

Weber'in görüşünün bu bölüm açısından benim için daha önemli olan özelliği, genel bir toplum türü olarak yerleşmiş olan kapitalizmin bürokrasinin gelişimiyle olan ilişkisinin *sonuçlarına* dayanır. Weber bu noktada eskiden de olduğu gibi, Marksistlere

meydan okur ve sosyalist toplumun, kapitalist liberal demokraside mümkün olduğundan daha demokratik bir düzen yaratacağı tezine karşı çıkar. Weber, bürokrasinin ve demokrasinin birbiriyle paradoksal bir ilişki içinde olduğunu ileri sürer. Doğası gereği bürokrasi, bir azınlığın -kurumun zirvesindekiler- elinde iktidarın merkezîleşmesine ön ayak olur. Marx kapitalist toplumda, üretim araçlarının kontrolünün nüfusun çoğunluğunun elinden alınmasını hem sömürücü sınıf egemenliğinin hem de burjuva demokrasinin sınırlılık özelliğinin kaynağı olarak görmüştür. Fakat, elbette, bütün bunlar özel mülkiyetin ve sınıfların ortadan kalkması ve sosyalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte tamamen değiştirilmeliydi. İşçiler üretim araçlarının kontrolünü yeniden ele geçirecek, "serbest ücretli işgücünün sahte özgürlüğü" yerini demokratikleşmiş sanayinin gerçek özgürlüklerine bırakacaktı.

Weber'in analizi bu düşünceyi büyük bir tehlike ile karşı karşıya bırakır. İşçilerin üretim araçlarının kontrolünün ellerinden alınması, kapitalist firmalarla sınırlı değildir ve bu yüzden kapitalizmin üstünlüğü ile ortadan kalkmayacaktır. Weber'e göre, iş süreçleri üzerindeki kontrol kaybı -ve işin, çalışanların çoğunun sadece zurnanın son deliği durumuna düştüğü rutinleşmiş işlemlere indirgenmesi- genel anlamda bürokratikleşmenin özelliğidir. Kapitalist bir ortamda sanayi işçileri üretim araçlarının sahibi değillerdir ve bunlar üzerinde resmî bir kontrolleri yoktur. Ancak bu sadece sanayiye özgü değildir: aynı durum, büyük hastaneler veya üniversiteler gibi daha alt seviyedeki bürokratik kurumlar ve yönetime katılanlar için de geçerlidir. Weber, nüfusun sınırlı bir bölümünün "vatandaş" olduğu küçük ölçekli toplumlarda ortaya çıkan ideal demokrasilerin, fiziksel olarak siyasî güç kullanımıyla birleşebileceğini vurgular. Ancak vatandaşlık haklarının neredeyse herkese verildiği günümüzün büyük ölçekli toplumlarında, bu demokrasi modeli uygulanamaz. Modern demokratik bir sistem, siyasette yüksek düzeyde bir bürokratikleşmeyi gerektirir. Seçimlerin düzgün bir şekilde düzenlenmesini ve yönetilmesini sağlayan, bürokratikleştirilmiş prosedürlerle yürütülen genel seçimleri düzenlemek için sağlam bir şekilde kurulmuş rasyonel-yasal bir sistem olmalıdır. Dahası, siyasî kitle partileri, kendilerini adadıkları he-

defler açık ve demokratik de olsa, güçlü biçimde bürokratikleşme eğilimindedirler. Modern çağ, sıradan vatandaşın siyasî politikaların belirlenmesine katılım oranının katı bir şekilde sınırlı olduğu, "parti beyin takımı politikaları" çağıdır. Weber, zaman zaman "demokratik seçkincilik" olarak adlandırılan kuramın yaratıcılarından biriydi. Modern demokrasi, bireylerin oy kullanma hakkı yoluyla, onları yöneten seçkinler üzerinde belirli bir etki sahibi olmalarına olanak sağlar; ancak, toplumun kendi kaderi üzerinde daha geniş kontrol sahibi olduğu "katılımcı demokrasi" biçimlerinin yeniden yakalanması söz konusu olamaz (bkz. David Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics* [*Max Weber ve Modern Siyaset Kuramı*], Cambridge, Polity Press,1985).

Weber'e göre sosyalizm, her şeyi daha kötü hale getirecektir. Çünkü sadece bürokrasinin daha da yayılmasını sağlayacaktır: Sosyalist programlardaki ekonomik yaşamın merkezîleştirilmesi, kapitalist toplumlardakinden daha ağır bir biçimde bürokratikleşmiş bir devletin gelişmesine sebep olacaktır. Weber'in kapitalizm ve demokrasi değerlendirmesi, bir bütün olarak kötümserdir. Fakat Weber, liberal demokrasinin hâlâ, en azından bürokratikleşme tarafından kuşatılmamış bazı açılımlara sahip olduğuna inanıyordu. "Demokratik seçkincilik", siyasî katılımın sınırlı bir çeşidi olabilir, ancak çok partili sistem bağlamında bu, hiç yoktan iyidir. Dahası, kapitalizm tekele veya oligopole* yönelse bile, üretim, merkezî kontrol altına alındığında ortadan kalkacak tüketicinin tercih özgürlüğünü mümkün kılan rekabetçi bir karaktere yeterince sahip olacaktır.

Eleştirel Yorumlar

Weber'in görüşleri çok ciddi biçimde ele alınmalıdır. Bu görüşler kesinlikle kapitalist devletin, daha yüksek adalet ve özgürlük düzeylerini sağlama yönünde reform veya devrim yoluyla değiştirilebileceğini düşünmeye eğilimli olan herkesi ciddi biçimde sarsar.

---

* *Oligopol*: İçinde çok sayıda alıcıya karşılık, çok az sayıda satıcı bulunan piyasa. (ç.n.)

Ancak, Weber'in birden beliren bürokratik egemenlik tehdidi ile ilgili yorumunun, olduğu gibi kabul edilememesinin birçok nedeni vardır.

Bunlardan ilki, Weber'in yaptığı gibi, bürokrasinin gelişiminin, iktidarın kurumlarda daha alt seviyelerde olanlardan tek yönlü olarak uzaklaşması sonucunu doğurduğunu düşünmenin hatalı gibi görünmesidir. Weber'in öğrencisi, Robert Michels, Weber'in görüşünü, "oligarşinin demir kanunu" olarak nitelediği kavram çerçevesinde genellemiştir (Robert Michels, *Political Parties* [*Siyasî Partiler*], Londra, Collier-Macmillan, 1968, orijinal Almanca basım 1911). Michel'ın sözleriyle "kurum diyen oligarşi demiş olur": yani, büyük ölçekli kurumlarda iktidar az sayıda kişinin elinde toplanır. Ancak, kesin bir biçimde ifade edilen, oligarşinin demir kanunu, ne demir bir kanundur ne de kesin bir genelleme. Ne bunların içindeki toplumların veya kurumların giderek büyümesi (Michels'in en çok vurgulamak istediği şey) ne de onların artan bürokratikleşmeleri (Weber tarafından vurguladığı gibi) kaçınılmaz bir biçimde bu yazarların düşündüğü sonuçlara yol açar. Aslmda bunu göstermek kolaydır. İkisi de, benim süregelen sınıflar ve devlet tartışmama uygun olan aşağıdaki örnekleri bir gözden geçirin. Modern ekonomi, belirttiğim etkenlerin -mega şirketlerin artışı ve devletin ekonomik yaşama giderek daha fazla karışması- bir araya gelmesi nedeniyle, elli yıl önce olduğundan çok daha fazla merkezîleşmiş durumdadır. Fakat bazı işçi grupları, bu yolla önceden sahip olduklarından çok daha *fazla* güce sahip olmuşlardır; çünkü, ekonominin oldukça stratejik sektörlerinde çalışırlar. Sözgelimi, kamu hizmetlerinde veya enerji üretiminde ve dağıtımında çalışan işçiler bu duruma örnek verilebilir. İkinci örnek ise, işsürecinin kontrolünün işçilerin elinden tamamen almdığı yüksek oranda bütünleşmiş üretim hattında çalışan işçilerdir. Bazı yazarlar, Marksist görüşe sahip olanlar bile, bu tür iş düzenlerinin, işçilerden iş kontrolünü "sıyırıp aldığı" sonucuna ulaşmışlar, böylelikle de Weber ve Michels'in ulaştıkları sonuçlar kadar kötümser sonuçlar elde etmişlerdir (özellikle bkz. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital* [*Emek ve Tekelci Sermaye*], New York, Monthly Review Press, 1974). Bununla birlikte, aslında, oldukça eşgüdümlü iş or-

tamlarında, işçiler belli açılardan daha önce elde ettiklerinden daha fazla güce sahip olurlar. Çünkü, entegre üretim hatları, küçük işçi gruplarının eşgüdümlü faaliyetleriyle ortadan kalkma eğilimindedir.

Burada bir kez daha, sosyal faillerin, sadece davranışlarını güçlü bir biçimde belirleyen etkilerin pasif alıcıları olarak değil, bilgili failler olduklarının farkına varmanın sosyolojik önemini görüyoruz. Bu bağlamda, bunun önemi, devlet dahil bürokratik kurumlarda sürekli bir kaynakların "dengelenmesi" sürecinin var olmasıdır. İktidar, alt kademelerde olanların her zaman kesinlikle kaybeden durumunda olduğu faal bir mücadelenin odağıdır. Bunu söylemek, Weber'in veya Michels'in görüşlerinin değersiz olduğunu söylemek değildir, çünkü yeterince yaygın ve gerçek eğilimlere işaret ettiklerine şüphe yoktur. Ancak bürokrasiyle veya sosyal örgütlenmenin yayılışıyla evrensel olarak ilişkili değillerdir.

Weber'in bürokrasinin egemenliği sorunu üzerinde yoğunlaşmasının, Marx'ın kapitalist devlet eleştirisinin çarpıcılığını hafife almasına neden olduğunu düşünüyorum. "Siyasal olanın" "ekonomik olandan" ayrılması hâlâ ileri kapitalist toplumların ayırt edici özelliğidir. Oy kullanma hakkı, bu toplumlarda değişim yaratmanın çok önemli bir aracı olmuştur. Ancak, işçilerin sanayi kapsamında hâlâ ellerinde bulundurabildikleri güç, yapıcı olmayan bir güçtür: işgücünün kolektif olarak geri çekilmesi veya işçilerin varlıklarının hissedilmesini sağlayan diğer yollar (üretim hattının akışının kontrolünü elinde bulundurma, işleyişini engelleme veya değişik biçimlerde sabote etme) üzerine kurulmuştur. Ne mavi yakalı işçiler ne de alt seviyedeki beyaz yakalı çalışanlar, yukarıda şekillendirilen politikalara resmî katılım hakkına sahiptirler.

Bağımlı konumda olanlar, çoğunlukla olumsuz kullanılan kayda değer bir gücü ellerinde bulundurabiliyorlarsa, bu tür bir gücün, vatandaşlık haklarının sanayi alanına yayılmasıyla daha da artırılabileceğini düşünmek için geçerli bir neden vardır. Diğer bir deyişle, çağdaş toplumlarda "katılımcı demokrasi" biçimlerine ulaşma imkânları, Weber'in varsaydığı kadar açık bir şekilde göz ardı edilmemelidir. Bu, Marx'ın analizindeki gibi, sanayi alanı için de geçerlidir. Marx'ın ve aynı zamanda onu izleyen birçok Marksistin, katılımcı demokrasi biçimlerinin, var olması beklenen bir sosyalist

düzende başarılı bir şekilde nasıl kurumsallaştırılabileceği ile ilgili olarak çok iyimser olduklarını inkâr edilemez. Avrupa'daki mevcut sosyalist toplumlar (Yugoslavya'nın, işçilerin öz yönetim tecrübesi ve Polonya Dayanışma Sendikası'nın etkinlikleri gibi bazı istisnalar hariç) bu anlamda pek yol gösterici olmamışlardır.

Devletler, Toplumsal Hareketler, Devrimler

Modern devletler tarihi, en azından 18. yüzyıldan bu yana toplumsal hareketlerin etkileriyle örülüdür. Toplumsal hareketler, toplumdaki mevcut düzenin bazı kısımlarında, temel büyük değişimler elde etmekle ilgili olan kolektif hareket biçimleri olarak düşünülebilir. Devletin ve bürokrasinin incelenmesi gibi, toplumsal hareketler sosyolojisi de Max Weber'in öncü çabalarına çok şey borçludur. Weber istikrarlı, düzenlenmiş bürokratik kurum modelleri ile mevcut düzene karşı çıkarak gelişen kitle hareketlerinin daha amorf ve geçici karakteri arasındaki karşıtlıkların belirginliğini vurgulamıştır. Ona göre, toplumsal hareketler, çoğunlukla daha önceden oluşturulmuş davranış biçimlerini, çok hızlı değişim kaynaklarını teşvik ederek sarsmaya veya ortadan kaldırmaya hizmet edebilen dinamik etkilerdir.

Modernizm öncesi dönemlerde, çok önemli toplumsal hareket biçimleri var olmuştur. Bu yüzden Cohn, Ortaçağ'da "binyıl hareketleri"nin etkisini irdelemiştir (Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium* [*Binyılın Peşinde*], Londra, Mercury Books, 1962). Yeryüzünde Tanrı'nın hâkimiyetini gerçekleştirme başarısından ilham alan bu tür hareketlerin temelde dinî amaçları vardır. Modernizm öncesi toplumsal hareketlerin diğer biçimleri, amaçları bakımından çok daha dünyevîydi. Bu yüzden Ortaçağ'ın son dönemlerinde Avrupa'da genellikle kıtlık veya yüksek vergilerden kaynaklanan birçok köylü ayaklanması olmuştur. Geleneksel toplumlardaki hem dinî, hem de laik hareketler ile son iki yüzyıldır modern devletlerin gelişimi üzerinde önemli etkileri olan toplumsal hareketler arasında oldukça açık farklılıklar vardır. Bunlar, bazı yazarların bir tarafta isyan hareketleri, diğer yanda da sosyal devrim hareketleri arasında yaptıkları ayrımlarla aydınlatılabilir. Burada sözü edilen köylü

ayaklanmaları, var olan bir asiller grubunu veya bir monarşiyi ortadan kaldırmaya çalışırken, süregelen kurumsal reform süreçlerini öngörmeyen ayaklanmalardı. *İncil*'den alınan kavramlarla dolu olan, binyılın hemen öncesindeki inançlar bile, devam eden yetki sistemi reformunun istenen veya olası bir reform olduğuna dair çok az şey içeriyordu. Devrimci hareketler, bunun tersine, radikal laik sosyal dönüşümü hedeflemişlerdir ve bütün olarak, belirgin bir biçimde modern dönemle ilgilidirler. Bu tür hareketler ancak, eşitlik ve demokrasi kavramlarının eşlik ettiği, evrensel vatandaşlık hakları fikrinin ortaya çıkışıyla başlamıştır. Bu kavramların kökleri, Eski Dünya'ya uzanır ve tâ 17. yüzyılda, modern bir şekil almaya başlar. Bunların radikal toplumsal ve siyasal yenilikleri dayatan hareketlerle sistematik bir şekilde bütünleşmeleri, ancak 18. yüzyılın sonlarından günümüze dek uzanan bir dönemde gerçekleşmiştir.

Birinci Bölüm'de, Amerikan ve Fransız devrimlerinin 19. ve 20. yüzyıllardaki değişim süreçleri üzerindeki güçlü etkisinden söz etmiştim. Bugün dünyada herkesin "devrim yaşamış toplum"larda yaşamasının temel bir anlamı vardır. Hiçbir toplum "iki büyük devrim"in etkisinden kaçamamıştır; muhtemelen ülkelerin çoğunluğu, iki yüzyılı aşkın bir sürecin bir kesitinde, belli başlı bir siyasî devrim aşaması yaşamışlardır. Marksizm, elbette 20. yüzyılın başlangıcından bu yana bütüncül bir biçimde bu fenomenle ilişkilidir. 20. yüzyılın sosyal devrimlerinin çoğu, şu ya da bu şekilde, Marksist düşünceden etkilenmiş veya ilham almıştır. Marksizm tam da bu açıdan sosyal bilimlerdeki diğer kuramsal perspektiflerden farklıdır -karşıt toplumsal hareketlerin oluşumu yoluyla elde edilen büyük ölçekli toplumsal değişim dizisi için bir araç görevi görmüştür.

Sosyal devrimlerin doğası ve sonuçları ile ilgili yorumlar kesin bir biçimde birbirlerinden ayrılır; konunun hayli tartışmalı karakteri göz önüne alınırsa bu, şaşırtıcı değildir. Sosyal devrim ve devrimci hareketlerle ilgili görüşlerin daha etkili olanları arasında Tilly ve Skocpol tarafından ortaya konan görüşler yer alır (Charles Tilly, *From Mobilisation to Revolution* [*Seferberlikten Devrime*], Reading, Mass., Addison-Wesley, 1978; Theda Skocpol, *States and*

Social Revolutions[*], Cambridge, Cambridge University Press, 1979). Tilly, modern dönemlerde, toplumsal hareketlerin başlatılması çerçevesinde, devrimci değişim süreçlerini incelemeye çalışmıştır. Siyasî faaliyet ve katılım kavramlarıyla beslenen bir dünyanın özelliği, grupların çıkarlarını ve ideallerini artırmak için faal biçimde seferber olmaları eğilimidir. Toplumsal hareketler, belirli bir siyasî düzen içinde bölündüklerinde veya devlet yetkilileri tarafından etkin bir şekilde baskı altında tutulduklarında, grup kaynaklarını bir araya getirme araçları haline gelirler.

Tilly'in görüşüne göre, devrimci hareketler, onun "çoklu iktidar" [*multiple sovereignty*] olarak gördüğü durumlarda -yani şu ya da bu nedenden dolayı devletin, yönettiği düşünülen kitlenin üzerinde, tam bir kontrol sağlayamadığı durumlarda- kolektif hareketin bir alt türüdür. Çoklu egemenlik, bir savaşın ya da iç siyasî çatışmaların veya bunların her ikisinin sonucu olarak ortaya çıkabilir. 1917 Rus Devrimi, devletin I. Dünya Savaşı'na girmesinin toprak kaybına ve derin iç siyasî hiziplere neden olduğu bir ortamda meydana gelmiştir. Devrimci hareketler, hükümetin zorlayıcı yöntemlerle gücünü sürdürmeye çalışması durumunda, çoklu egemenlik ortamında ivme kazanmaya eğilimlidir. Bu, çoğu zaman nüfusun büyük bir kısmı tarafından ihtiyaçlarının yerine getirilmesi yönünde önceden uyarılan hükümetin bu ihtiyaçları karşılama konusunda ani bir isteksizliğine ya da yetersizliğine bağlı olabilir. Örneğin, İtalya'da I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, gıda arzı ve fiyatları üzerinde savaş zamanı var olan denetimlerin dikkatsizce kaldırılması ile birlikte, iki milyon erkeğin hızla işsiz kalması, hem sağda, hem de solda radikal hareketlerin filizlenmesi için ortam hazırlamıştır.

Skocpol'un görüşlerinin temel dayanağı daha farklıdır. Tilly, devrimci hareketlerin, çıkarların bilinçli, kararlı bir şekilde izlenmesiyle yönlendirildiğini ve devrimci değişimin "başarılı" şekillerinin, bu çıkarları gerçekleştirebildikleri zaman meydana geldiğini varsayar. Skocpol, bu tür hareketleri, hedefleri açısından tipik olarak daha hırslı ve tereddütlü; büyük ölçekli devrimci değişimleri de,

---

[*] Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, çev. S. Erdem Türközü, Ankara, İmge, 2004.

büyük ölçüde, grupların ve hareketlerin uğruna mücadele verdikleri daha kısmî hedeflerin planlanmamış sonucu olarak görür. Modern dünya tarihindeki sosyal devrimler -Skocpol, Fransız, Rus ve Çin Devrimleri üzerinde yoğunlaşır- önceden var olan belli bir hükümet rejimi içerisinde, değişimin belirli yapısal şartlarının oluşmasından kaynaklanır. Sosyal devrime yol açabilecek durumların yaratılmasında uluslararası bağlamın önemini de özellikle vurgular. Skocpol'ün tezi, "devrimci krizlerin", üzerinde çalıştığı üç örnekte de, "otokratik monarşi olan yönetimler, değişen uluslararası şartların gereklerini yerine getiremedikleri ve ülke içinde sınıf ayrımlarıyla bu durum daha da kötüye gittiği zaman ortaya çıkmasıdır". Devlet yetkilileri, bu değişimleri başarılı bir şekilde yaşamış diğer devletlerden gelen askerî tehlikeleri karşılamaya yetecek iç reform programları ortaya koyamamışlar veya hızlı ekonomik kalkınma sağlayamamışlardır. Sonuç olarak, ortaya çıkan gerilim, toplumsal hareketlerin kullanmayı başardıkları sürekli siyasî krizler yaratarak, artan iç gerginliği, mevcut devlet yapısını bölmeye sebep olacak şekilde arttırmıştır. Skocpol'ün sözleriyle devrimci ortamlar; devrimciler veya eski rejim içinde siyasî güce sahip olan gruplar tarafından bu amaçla yapılan planlı etkinlikler sebebiyle değil, daha çok, idarî ve siyasî dalgalanmalarla en üst noktaya erişen devrimci siyasî krizlerin ve imparatorluk devletlerinin, yoğun askerî rekabet veya dış müdahaleler ile mevcut tarım sınıfı yapıları ve siyasî kurumlarının monarşik hareketlere getirdiği sınırlamalar arasında sıkışıp kalmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. (Skocpol, s. 285)

Skocpol, başlıca sosyal devrimlerin, sadece mevcut düzeni ortadan kaldırmaya yönelik, planlı olarak örgütlenmiş hareketlerin sonucu olmadığını vurgulamakta hiç şüphesiz haklıdır. Fakat planlı toplumsal değişim biçimleriyle, yapısal kargaşadan kaynaklananlar arasında çok fazla karşıtlık belirlemiştir. Skocpol ve Tilly'nin yaklaşımı, Skocpol'ün düşündüğünden daha eksik olabilir. Çünkü, genel olarak modern toplumsal hareketler ve özel olarak da devrimci hareketler, kolektif amaçların veya çıkarların sağlanmasında, insan faaliyetlerinin alışılmadık derecede güçlü ve kaçınılmaz eşgüdümünü gerektirir. Tarih ille de bu amaçlara bağlanamaz, ancak toplumsal hareketliliğin bu biçimleri ve öngörülemez sonuçlarının

kesişim noktasında bugünün dünyasının birçok özelliği şekillendirilecektir.

V. BÖLÜM

Kent: Kentsellik ve Gündelik Hayat

Kapitalizm Öncesi Kentler ve Modern Kentler

Bu noktada, tekrar çağdaş dünyaya yeniden şekil veren değişimlerin ne kadar yakın zamanlarda meydana geldiğini düşünün. Kapitalist girişim, geniş ölçüde, yalnızca 16. yüzyıla; sanayi kapitalizmi de ancak 18. yüzyılın sonlarına dayanır ve ilk olarak dünyanın sınırlı, küçük bir kısmında ortaya çıkmıştır. Ancak, 1780'den bu yana geçen iki yüzyıl, toplumsal yaşamda bu tarihten önceki geniş insanlık tarihinde olduğundan daha geniş kapsamlı dönüşümlere şahit olmuştur. Kitabın ilk bölümünde belirttiğim gibi, bu, hiçbir yerde modern kentselliğin karakterinde ve yayılmasında olduğundan daha belirgin değildir. Modern kentselliğin etkisini kavramada, sosyolojik imgelemin tarihî boyutu özellikle önemlidir. Aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, kentselliğin, hepimizin yaşadığı ileri kapitalist toplumlarda bir toplumsal çevre haline gelmesinin önemli bir anlamı vardır. Hâlâ klasik yaşam biçimlerinin sürdüğü büyük alanlar var olsa da, bizler için, iki yüzyıl önce insanların toplumsal yaşamının nasıl olduğunu kavramak bile bu yüzden çok zordur.

Modernizm öncesi medeniyetlerde, kent normal olarak kent dışından çok belirgin bir biçimde farklılaşmıştı. Modernizm öncesi kentlerin ortak özelliklerini abartmak kesinlikle mümkündür (örnek için bkz. Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City* [*Sanay Öncesi Kenti*], Glencoe, The Free Press, 1960). Çok eleştirilmiş olsa da bu kitap, alanındaki ikinci derecede önemli klasiklerden

biridir ve değerli veriler içerir). Ancak kapitalizmin gelişmesinden önce, birçok toplum türünde, kentlerde bazı ayırt edici özellikler görülür. Kentlerin etrafının surlarla çevrilmesi olağandı, surlar, kentlerin kapalı karakterlerinin ve kırsaldan ayrı olduklarının göstergesiydi ve aynı zamanda askerî savunma amacına hizmet ediyordu. Klasik kentlerin merkezî alanını, genellikle tapınak, saray ve pazar yeri kaplıyordu ve bu tören ve ticaret merkezi bazen ikinci bir iç surla korunurdu. Kentler, bilimin, sanatın ve kozmopolitan bir kültürün odağıydı. Fakat bunlar, her zaman az sayıda olan seçkinlerin ayrıcalığıydı. Kentlerin ileri bir yol sistemiyle bağlı olması mümkünse de, seyahat az kişiyle sınırlıydı ya da esasen askerî ve ticarî faaliyetlere yönelikti. Kapitalizm öncesi kentlerde, hayat yavaş akıyordu ve sıradan insanlar genellikle kent dışında yaşayanlarla benzer gelenekleri takip etmeye eğilimliydiler ve daha önce belirttiğim gibi, çağdaş standartlara sahip kent sayısı çok azdı.

İki yüzyılı aşkın süredir, dünya nüfusu yoğun bir şekilde artmıştır, artmaya devam ediyor ve artan yeni nüfusun büyük bir kısmı da kentlere dolduruluyor (bkz. s. 6). Bu konudaki istatistikler gerçekten üzerinde durulmaya değer. Bugün dünyada nüfusu 100.000'den fazla olan yaklaşık 1.700 kent bulunmaktadır. Tarihte, son zamanlara kadar bilinen en büyük kentlerin nüfusundan daha fazla nüfusa -500.000 kişiden fazla- sahip olan 250 civarında kent vardır. En kalabalık nüfuslu kentlerde yaklaşık 14 milyon kişi yaşamaktadır. Fakat kentlerin artık surları yok ve geniş alanlara yayılmış kentlerin idarî sınırları, çoğunlukla kentteki fiilî bölünmelerle örtüşmüyor. Eğer çağımız ekonomileri, mega şirketlerin egemenliği altındaysa, kent yaşamı da kuşatıcı "megalopolisle" yani "kentlerin kentiyle" gölgelenmiştir. Megalopolis sözcüğü Klasik kökenlidir ve tüm medeniyetlerin gıpta edeceği şekilde tasarlanmış yeni bir kent-devletinin varlığını planlayan Moralı devlet adamları ve filozoflar tarafından bulunmuştur. Şu anki kullanımında, bu rüyayla ortak çok az nokta vardır. Bu terim modern çağlarda ilk kez, ABD'nin kuzeydoğu sahili için, yani Boston'un kuzeyinden, aşağıda Washington, D.C.'ye kadar yaklaşık 750 kilometrelik bir mesafe boyunca uzanan bir kentleşmiş bölgeler zinciri için kullanılmıştır. Bu bölgede yaklaşık kırk milyon insan vardır ve kilometrekareye yedi yüzden fazla

insan düşer. Neredeyse bu bölge kadar büyük ve yoğun olan kent nüfusu, ABD ve Kanada'nm Büyük Göller Bölgesinde toplanmıştır.

Bu gelişmelerin önemi, kent sosyolojisi literatürünün belli bir bölümündeki varsayıma rağmen, yalnızca niceliksel değildir. Başka bir deyişle, birçok yazar sanayi kapitalizmi ile ilişkili olan kentsellikten, bu, sanki kırsal alanlardan kentlere basit bir nüfus hareketiymiş gibi söz etmektedir. Şüphesiz bu bir nüfus hareketidir; ancak, aynı zamanda, belki de her şeyden çok, kent duvarlarının ortadan kalkmasıyla sembolize edilen kentselliğin doğasını değiştiren çok daha kapsamlı bir değişim dizisinin parçasıdır. Bu yorumların olası etkileri, sosyolojideki kent analizinin ön cephesinde yer alan belli başlı kuramlara kısaca bakarsak açık hale gelecektir.

"Chicago Okulu"nun Görüşleri

Son zamanlara kadar, bu yüzyılın ilk yirmi yılında meşhur olan Chicago sosyoloji okulunun katkıları, kent çalışmaları hakkındaki tartışmalara egemen olma eğilimindeydi. Chicago Okulu'nun birbiriyle ilişkili iki düşüncesi, özel dikkati hak eden görüşlerdir. Biri, kentin mahallelerinin dağılımına yönelik, "ekolojik yaklaşım" olarak adlandırılan yaklaşımdır. Bu yaklaşım, biyolojideki ekolojik süreçlerle, yani bitki ve hayvan yaşamının fiziksel çevrede, o çevreye adapte olma biçimleri aracıyla düzenli bir şekilde dağıldığı süreçlerle açık bir benzerlik kurma esasında geliştirilmiştir. R. E. Park, bu bakış açısının kente uygulanmasını aşağıdaki gibi açıklar: "Görünen o ki, kent, henüz tamamen anlaşılmamış biçimde, nüfustan o bölgede ve o çevrede yaşamaya en uygun olan bireyleri sürekli olarak seçen, ayırıp eleyen bir mekanizmadır" (Robert E. Park, *Human Communities* [*İnsan Toplulukları*], Glencoe, The Free Press, 1952, s. 79). Kent, biyolojik çevredeki süreçlerle karşılaştırılabilecek olan rekabet, işgal ve yerini alma süreçleri yoluyla "doğal alanlara" bölünmüştür. Bu süreçler, farklı mahallelerin "bölünme" özelliklerini belirler. Kent merkezlerinde, iş, ticarî kuruluşlar ve eğlence merkezlerinin yoğun bir biçimde toplanması eğilimi söz konusudur. Bu merkezi çevreleyen "iç kentte" çok sayıda ucuz daire veya pansiyona sahip çürümeye yüz tutmuş mahalleler vardır.

Daha uzakta, en dıştaki orta sınıf banliyöleriyle birlikte, fazla hareketlilik göstermeyen işçi sınıfı alanları olacaktır.

Çoğu zaman, ekolojik yaklaşımın sadece çağdaş toplumlarda, kentsellikle ilgili olduğu düşünülür. Chicago okuluna bağlı ikinci etkili bakış açısı, kentlerde yaşamın evrensel özelliklerini tanımlama iddiasında olan Louis Wirth'in "yaşam biçimi olarak kentsellik" tartışmasında, konuya bu şekilde yaklaşılmaz. Wirth'in görüşleri zaman zaman eleştirmenler tarafından neredeyse alaya alınmıştır, bu yüzden onları doğru bir biçimde açıklamaya çalışmak önemlidir. Fikirleri, ilk kez 1938'de yayımlanan meşhur bir makalede toplanmıştır (Louis Wirth, "Urbanism as a Way of Life", ["Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentsellik"] *American Journal of Sociology*, c. 44, 1938. Ayrıca bkz., A. J. Reiss, *Louis Wirth on Cities and Social Life* [*Louis Wirth'in Kentler ve Toplumsal Yaşam Üzerine Düşünceleri*], Chicago, University of Chicago Press, 1964). Wirth, genel olarak kentlerin özelliklerini üçe ayırır: büyüklük, yoğunluk ve nüfusun heterojenliği. Kentlerde çok sayıda insan birbirine çok yakın bir şekilde yaşar, fakat çoğunluk birbirini şahsen tanımaz. Wirth, bu ölçütlerin oldukça biçimsel bir karaktere sahip olduğunun ve sonuçlarının çeşitli etkenlerle şekillendirildiğinin farkına varmıştır. Bununla beraber, bu tür sonuçların, kent sakinlerinin karakteristiği olan belirgin bir yaşam tarzını gerektirdiğini görmüştür. Kentlerde, diğer insanlarla kurulan ilişkiler geçici ve bölük pörçüktür ve ilgililerce, kendi içlerinde doyurucu ilişkiler olmaktan çok, amaçlara yönelik bir yol, bir araç olarak görülür. Wirth, bireyin, "içinden geldiği gibi kendini ifade etme imkânından, ahlâktan ve birleşik bir toplumda yaşamaktan kaynaklanan katılım duygusundan" koptuğunu söyler (Wirth, s. 13). Ekolojik görüşü izleyerek Wirth, büyük ve yoğun nüfusların, bitki ve hayvan yaşamında olduğu gibi, kaçınılmaz bir biçimde alanların bölünmesine ve özelleştirilmesine sebep olduğunu, işlevlerin farklılaşmasının daha fazla bireyin nispeten küçük bir alanda birlikte yaşamasına izin verdiğini ileri sürer. "Birleşik toplumun" kentte ortadan kalkması, kişisel olmayan, tanımlanmış davranış kuralları tarafından kumanda edilen düzenli rutinlerin egemenliğini beraberinde getirir; burada bu görüşün, Weber'in bürokrasi tanımıyla olan açık benzerliğine dikkat edilmelidir.

Wirth görüşlerini birkaç farklı açıdan belirtmiştir. Kentsel yaşam biçimi, mutlaka fiilî olarak çeşitli büyüklüklerdeki kentlerde yaşayanlarla sınırlı değildir, çünkü kentlerin etkisi, daha uzak nüfusları etkileyecek şekilde yayılır. Bunun tersi de geçerlidir. Kentlerde yaşayanların hepsi, kentlerin sıradan rutinleri içinde yok olmazlar. Kırsal alanlardan gelen göçmenler, önceden var olan yaşam biçimlerinin önemli yönlerini koruyabilirler ve bu özelliklerden bazıları uzun dönemde varlığını sürdürebilir. Ayrıca Wirth, tarif ettiği özelliklerin kent yaşamının karakteristiklerini hiçbir şekilde bütünüyle kapsamayacağını yalnızca asgarî ölçüde yansıtacağını düşünür. Ancak, kısmen, kentler konusunda çok geniş bir uygulama alanına sahip olacak ve modern kentsellikle sınırlı olmayacak bir açıklama hazırlamak istediğinden bu noktada son derece ısrarlıdır.

Wirth'in fikirleri ve ekolojik yaklaşım birçok açıdan eleştirilmiştir. Burada kendimi bu kitabın daha geniş temalarıyla ilgili eleştirel değerlendirmeyle sınırlı tutacağım ve uygun biçimde yeniden formüle edilmiş, geçerliliğini bugün hâlâ koruyan bu iki fikir dizisinin bazı yönleriyle ilgileneceğim. Benim eleştirel yorumlarım dört kategoride toplanabilir; bunları özellikle Wirth'in tezi üzerine yoğunlaştıracağım.

İlk olarak, Wirth'in kuramı kesinlikle, iddia edildiği gibi genel bir uygulama alanına sahip değildir. 1920'lerde ve 1930'larda esasen Amerikan kentlerinde yapılan gözlemlere dayanarak, sanayi kapitalizminde kentselliğe uygulanmış haliyle bile, bariz sınırlamaları vardır. Ancak kapitalizm öncesi toplumlardaki kentlere uygulandığında, özellikle eksik kalır. Arkeolojide ve antropolojide, bu tür toplumlarda kentsellik üzerine son zamanlarda dikkate değer miktarda karşılaştırmalı araştırmalar yapılmıştır. Sonuçları genellemek kolay olmamakla birlikte bunların, bir bütün olarak, Sjoberg'in daha önce adı geçen kitabında ana hipotezi olarak tanımladığı, "yapıları veya biçimleri açısından ister Ortaçağ Avrupa'sında, Geleneksel Çin'de veya Hindistan'da, ister başka bir yerde olsun, kentlerin birbirine yakından benzedikleri ve modern endüstriyel kent merkezlerinden belirgin biçimde ayrıldıkları" şeklindeki görüşünden kaynaklandığını düşünüyorum (Sjoberg, s. 5). Farklılıklar, üç dört sayfa önce sözünü ettiğimiz modernizm öncesi

kentlerin özellikleriyle ilgilidir. Büyük modern kent alanlarıyla karşılaştırıldığında, geleneksel kentler çok yoğun, surlarla çevrili ve açık bir şekilde belirlenmiş tören ve pazar alanlarının etrafına mahallelerin değişmez bir biçimde dağıldığı kentlerdir.

İkincisi, Wirth'in yaptığı gibi, kentselliğin genelleştirilmiş açıklamasının yalnızca kentlerin kendi özellikleri üzerine dayandırılabileceğini düşünmek hatalıdır. Kentler, kendilerinin de bir parçası oldukları daha geniş bir toplumun özelliklerini hem ifade ederler hem de kapsarlar. Bu görüş ilkiyle yakından bağdaşır. Kapitalizm öncesi toplumlarda, kent hayatının kırsal alanlardaki yaşamla paralel olduğu belli yönler vardır. Her ikisinde de geleneğin etkisi güçlüdür, daha kozmopolit seçkinler arasında bile ilişkilerin birçoğu, Wirth'in betimlediği anonim tipte olmaktan çok, kişiselleşmiş ilişkilerdir. Fakat diğer açılardan, kent ve kırsal bölgeler arasındaki karşıtlıklar, modern toplumlarda olduğundan çok daha fazladır; aslında kısaca söz edeceğim gibi, çağdaş toplumlarda bu tür karşıtlıklar açıkça belirginliğini kaybetmiştir. Kentler sadece modern öncesi toplumlarda yoktur. Kırsal bölgelerle olan çeşitli ve karmaşık ilişkileri açısından, kentler o toplumların genel örgütlenmesi için son derece gereklidirler. Kent: medeniyet: devlet -bunlar çoğu zaman uygun bir nedenle arkeoloji ve antropoloji literatüründe hemen hemen eşanlamlı terimler olarak ortaya çıkarlar. Aynı genel kuram, modern toplumlarda kentsellik için de geçerlidir. Diğer bir deyişle, kentlerin karakteri, bu toplumların bir bütün olarak, daha geniş kapsamlı özellikleriyle ilişkili bir biçimde ele alındığında yeterince analiz edilebilir. Burada yine kent, eşzamanlı olarak tüm toplumun kurumlarının bir parçasıdır ve bunlar üzerinde önemli etkiye sahiptir. Ancak bugün kentselliğin karakteri, kapitalizmin sebep olduğu sosyal dönüşümlerin doğasını yansıtan modernizm öncesi kentte olduğundan çok farklıdır.

Üçüncüsü, özellikle tüm toplum türlerindeki kentlere ilişkin bir yaklaşım ortaya koymaya çalışmasına rağmen, Wirth'in formülasyonları sanayi toplumu kuramının bazı daha belirsiz unsurlarını birleştirir. Daha önce belirttiğim gibi, sanayi toplumu kuramı, çeşitli versiyonlarında geleneksel toplumla sanayi toplumunu karşılaştıran toplumsal değişim düşüncesini içerir. Bu kavramların

en iyi bilinenlerinden birisi, Alman düşünür Ferdinand Tönnies tarafından yüzyılın başlarında bulunmuştur. Tönnies, toplumun *Gemeinschaft*'tan (topluluk) *Gesellshaft*'a (toplum) kaymasından söz etmiştir. *Gemeinschaft*, "içinden geldiği gibi kendini ifade etmenin" hüküm sürdüğü, Wirth'in "küçük topluluk" veya "birleşik toplum" dediği şeydir. Kişisel olmayan, araçsal toplumsal ilişkileri içeren *Gesellshaft*, modern, büyük ölçekli toplumların gelişimiyle giderek *Gemeinschaft'ın* yerini alır. Wirth, kentsellik analizini geliştirirken, özellikle Georg Simmel başta olmak üzere diğer yazarların yanı sıra Tönnies'in fikirlerinden yararlanır. Bu analiz, onun ellerinde gelişimsel bir eğilim kazanır, çünkü çağdaş toplumlarda kentsellik çok daha belirgin hale gelir; ancak analizde, kırsal ve kent arasındaki karşıtlığa daha çok ağırlık verilir. Fakat bu, ikili bir sınırlamalar dizisine sebep olur. Birisi, az önce işaret ettiğim konudur: *Gesellshaft*'m kentsellikle denk tutulması genelde işe yaramaz, çünkü modernizm öncesi toplumlar, büyük oranda modern kentsellikten belirgin bir biçimde farklıdır. Ancak Wirth'in kentsellik düşüncesi, verimli bir biçimde, Marksizm tarafından ortaya konulan alternatif genel bakış açısından elde edilen fikirlerle karşılaştırılarak eleştirilebilir. Aslında modern kentsellik analizine son zamanlarda yapılan en belirgin katkılardan bazıları, Marksizm'e minnettâr olan yakın tarihli yazılarda bulunacaktır. Bunlar, göstermeye çalışacağım gibi, Wirth'in tanımladığı kentsellik unsurlarının, *neden* modern çağa özgü olduğunun aydınlatılmasına yardımcı olur.

Son olarak, Wirth'in yaklaşımı ekolojik benzetmeyi içerdiği ölçüde, sosyolojinin "doğalcı" modelinin sınırlarını gösterir. Ekolojik kent mahalleleri sisteminin, Park'ın açıkça söylediği gibi, fiziksel dünyadaki insan unsuru içermeyen olaylarla benzer şekilde meydana gelen "doğal süreçler" aracılığıyla oluştuğu düşünülür. Bu açıdan bakıldığında, bu tür süreçler doğa kanunları gibi, değişmez karaktere sahip olacak şekilde ortaya çıkar. Giriş bölümlerinde ana hatlarını belirlediğim bakış açısıyla kentselliği analiz edecek olursak, oldukça farklı bir görüş belirir.

Kentsellik ve Kapitalizm

Modernizm öncesi kentler ile kapitalist kentsellik arasındaki karşıtlıkların genel niteliklerini nasıl tanımlamalıyız? Bu soruya verilecek cevabın, kentselliği, toplumların daha geniş özellikleriyle, dolayısıyla da kapitalizmin oluşumunun ve gelişiminin getirdiği genel sosyal dönüşümlerle ilişkilendirmesi gerektiğini vurgulamıştım. Kapitalizm öncesi toplumlarda, kent, devletin gücünün ve onun üretim ve ticaret faaliyetlerinin sınırlı bir kısmının merkeziydi, nüfusun büyük çoğunluğu tarımsal işlerle uğraşıyordu. Kapitalizmin ortaya çıkışı ve sanayi kapitalizmi biçiminde pekişmesi, nüfusun kırsaldan kentsel çevreye büyük çapta hareketini gerektirdi. Bu hareket, hem "kent"in doğasındaki önemli değişimlerle ortaya çıktı hem de onların etkisiyle hızla gelişti. Bunun bir göstergesi, 18. yüzyılın sonlarında, Britanya'da sanayi kapitalizminin ortaya çıktığı ilk yıllarda, eski üretim merkezlerinin çoğunun, yeni kurulan daha büyük kentlerde olmamasıdır. Manchester, kent genişlemesinin en vurucu örneklerinden biridir. 1717'de Manchester yaklaşık 10.000 nüfusa sahip bir kasabaydı; 1851 itibariyle geniş Lancashire bölgesinde, imalat ve ticaretin odağı olarak, nüfusu yaklaşık 300.000'e çıktı. 20. yüzyılın başlarında, çevre kasabalara bölünen Manchester'ın nüfusu 2.400.000'di. Bu tür gözlemler 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda kentselliğin yayılmasındaki yönlendirici gücün, kentselliğin önceki biçimlerinin altında yatan etkenlerden önemli ölçüde farklı olduğunu gösterir. Ancak bunlar yeni kentselliğin belirgin karakterini açığa vurmaz.

Belki de modern kentselliğin niteliklerini ve kapitalist kalkınmayla olan ilişkisini, en iyi Marx'ın "metalaştırma" olarak adlandırdığı kavram aracılığıyla aydınlığa kavuşturabiliriz. Bu kavramdan Offe'nin kapitalist devlet yorumunu irdelerken söz etmiştim. Marx'a göre, metalaştırma kavramı, kapitalist düzenin analizinin temelini teşkil eder: kapitalist girişim, işgücü dahil, kâr elde etmek için malların alımından ve satımından ibarettir. Bu nedenle, metalaştırmanın insanların yaşadığı her çevreye yayılmış olduğunu görünce şaşırmamalıyız. Modern kentselliği ve onunla ilgili olan toplumsal yaşam biçimlerini, kapitalist toplumlarda mekânın kendisi-

nin nasıl metalaştırıldığını kavrayarak anlamlandırabiliriz. Kapitalizm öncesi toplumlarda büyük miktarda çeşitlilik olsa da, kentte ve aynı şekilde kırsalda arazi ve konut ne "devredilebilirdir" ne de devredilebilirliği konusunda sınırlamalara tâbidir ("devredilebilir" burada bir mal sahibinden diğerine, bir çeşit ödeme yoluyla devredilebilen mülk anlamındadır). Ancak kapitalizmin ortaya çıkışıyla, arazi ve binalar pazarda satılıp alınabilen mallar gibi serbestçe devredilebilir hale gelmiştir.

Mekânın metalaştırılması, bir bütün olarak üretime dayalı olan kapitalist sistemde, fiziksel çevreyi karmakarışık eder. Bunun birkaç olası etkisi vardır:

(1) Kapitalist kentsellik, kent ve kırsal alan arasındaki önceki ayrımları ortadan kaldıran "yaratılmış bir çevre" haline gelir. Kapitalizm öncesi kent, kırsal alanla bağımlı bir ilişki içinde var olmuştur, ancak araya açık sınırlar konmuştur. Fakat kapitalizmde, sanayi, kent-kırsal bölünmesini kapsar. Tarım, kapitalistleştirilerek makineleşmiş hale gelir ve diğer üretim sektörlerindeki benzer sosyal-ekonomik etkenlere boyun eğer. Bu süreçle bağlantılı olarak, kırsal alan ile kent arasındaki toplumsal yaşam biçimlerindeki farklılıklar giderek ortadan kalkar. Mekânın salt fiziksel değil, toplumsal bir fenomen olduğu oranda, "kent" ve "kırsal" ayrımı ortadan kalkar. Onların yerine "inşa edilmiş çevre" ile "açık alan" arasında bir farklılaşma ortaya çıkar (Bu değişik bir şekilde David Harvey'in, *Social Justice and The City*[*], Londra, Arnold 1973 adlı kitabında tartışılmıştır).

(2) Tüm kapitalizm öncesi toplumlarda, insanlar doğaya yakın yaşamışlar ve birçok kültürde kendilerinin, Batı'da artık tamamen yabancı hale gelen, doğal dünyaya katıldıklarını düşünmüşlerdir. Ancak kapitalist toplumların inşa edilmiş çevresi, insan yaşamı ile doğa arasında radikal bir ayrım yapar. Bu, ilk olarak, kapitalist işyerinde, hem işin karakterinin hem de fabrika veya ofisin fiziksel ortamının insanları toprağın, havanın veya mevsimlerin değişmesinin etkilerinden uzak tuttuğu durumdur. İşyerinin metalaşmış me-

[*] David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev.: Mehmet Moralı, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.

kânın kentsel çevresinde yer alması, bu etkiyi daha da güçlendirir. Bugün çoğumuz yaşamımızı neredeyse tamamen insanlar tarafından yaratılmış ortamlarda geçiriyoruz.

(3) Mahallelerin dağılımını etkileyen fenomen, kapitalist toplumların genel özellikleriyle bağlantılıdır ve aynı zamanda, onlara başka bir boyut da kazandırır. Bu yorum, kulağa bir mâlumu ilâm gibi gelebilir; ancak Marksizm'den etkilenen güncel kent tartışmalarıyla ilgili olarak gerçekten önemlidir. Bazı yazarlar yukarıda belirttiğim ilk iki maddeyle ilgili olan nedenlerden dolayı, "kent sosyolojisi" diye bir şey olamayacağı görüşünü etkili bir biçimde ifade etmişlerdir. Eğer yaratılmış çevre, kapitalist toplumun bütüncül bir özelliği ise, analizi de o toplum biçiminin bir bütün olarak doğrudan anlaşılmasıyla yapılabilir. Bu görüşe çok sempati duyuyorum; çünkü, bana öyle geliyor ki, önceki bölümlerde irdelediğim fenomenlerin hepsi -kapitalist üretim, sınıf çatışması ve devlet- kentin inşa edilmiş çevreye dönüşmesi ile doğrudan ilgilidir.

Bunlar tamam ama kapitalist kentselliği, tüm toplumla olan bu bağların hangi şekli alacağını gösterecek şekilde analiz edecek kavramları formüle etmek hâlâ gerekli görünüyor. Rex'in "konut sınıfları teorisi" olarak adlandırdığı formülasyon, tam olarak bunu gerçekleştirmeye yönelik bir girişimdir (bkz. John Rex and Robert Moore, *Race, Community and Conflict* [*Irk, Topluluk ve Çatışma*], Oxford, Oxford University Press, 1967 ve Rex'in diğer yayınlanan eserleri). Rex'in fikirleri, mahalle örgütlenmesi ve kent gelişimi hakkında Chicago sosyologlarının ortaya koyduğundan daha tatmin edici bir açıklama yapma girişimi olarak geliştirildiği için özel olarak ele alınmıştır. Rex, ekolojik yaklaşımın, hesapta mahallelerin özelliklerini belirleyen son derece mekanik bir ekolojik süreçler görüşüne dayandığını vurgular. Rex bunun yerine, kent sakinlerinin yaşadıkları çevreyi etkilemek için yaptıkları etkin girişimlere hak ettiği yeri veren bir görüş geliştirmeye çalışır. Çalışması Britanya'dan toplanan verilere dayandığı için, Chicago Okulu'nun Amerikan araştırmalarını esas alma eğilimlerine yararlı bir karşı denge - ve kapsamlı bir kent analizi- sağlar.

Rex'in çıkış noktası, 19. yüzyılda Britanya'da sanayi yerleşimlerinin mantar gibi türemesidir; Birmingham'ın büyümesini özel bir

örnek olarak ele alır. Bu tür yerleşimlerin ilk gelişim aşamalarında, oturmaya ayrılmış alanların dağılım biçimleri, işverenlerin bilinen ihtiyaçlarından doğrudan etkilenme eğilimindeydi. Sanayicilerin ve diğer yerli seçkinlerin evleri merkezî etkinliklere kolay ulaşılabilen, fakat fabrikaların kirinden, tozundan uzak alanlara inşa edilmişti. Evlerde yapılan üretim, genel üretimde hâlâ önemli bir rol oynarken (19. yüzyılda da), işverenler işçilerin barınmasını sağlama gereksiniminden kısmen kurtuluyorlardı. Ama işverenler giderek daha fazla sayıda bu tür barınaklar inşa ettiler; bazıları sadece işçiler için barakalar yaparken, çoğunlukla fabrikaların civarına veya tren yolu kenarlarına dağılmış sıra sıra işçi kulübeleri yaptılar. Toplu sefalet kültürlerinin hızla gelişmesine rağmen, geleneksel tarım köylerinin toplu yaşam öğelerini korumak için hiçbir çaba sarf edilmemiştir.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, konutlarda, "doğrudan smıf ayrımı" ortadan kalktı. Sanayinin, nüfusun ve kent alanlarının hızlı bir biçimde genişlemesi bu gelişimin arka planını oluşturdu. Fakat daha belirgin başka etkenler de vardı. İşverenlerin konut sağlaması, aksi olsaydı daha kârlı yatırımlar için kullanılabilecek sermayeyi sabit tutmuştur; sabit konut, işçilerin hareketliliğini de sınırlamıştır. Ancak önemli bir diğer etken de, vasıflı ve beyaz yakalı işçilerin daha iyi konut talebiyle belirginleşen farklı bir sınıf sistemi olmuştur. Böylece işin sağlanması, konut ve diğer belediye tesislerinin sağlanmasından ayrılmış ve bu görevler çeşitli büyüklükteki uzman inşaat firmaları tarafından üstlenilmiştir. Konut kredisi yoluyla finanse edilen bu tür evler, çoğunlukla sürekli olarak sahibinin oturduğu evler olmuştur.

Ardından, 20. yüzyılm başlarından itibaren, bir yanda sanayi ve finans sermayesine, diğer yanda işgücü piyasasına bağlı olarak *konut piyasası* genişlemiştir. Chicago sosyologları tarafından belirtilen ekolojik hareket modelleri ve mahalle ayrımını bu çerçevede anlamaya çalışabiliriz. Rex'e göre bunlar, insanları "konut sınıfları" etrafında toplayan az bulunur ve arzulanan konut türleri için yapılan mücadeleden kaynaklanır. Daha büyük kentlerde birçok konut sınıfı görebiliriz. Bunlar, diğerlerinin yanı sıra, en fazla talep gören yerlerde tam mülkiyetinde bulunan konutlarda yaşayan insanları; bu tür evlere konut kredisi yoluyla "sahip olanları"; daha az talep gö-

ren yerlerde, konut kredisiyle aldıkları kendilerine ait konutlarda yaşayanları; şahıstan kiralanan barınaklarda yaşayanları ve devlet tarafından kiraya verilen barınaklarda yaşayan insanları kapsar. Pek çok kentte en varlıklı konut sınıflarında yaşayanlar, kent merkezinden iç kentin kırsal alanlarına veya bazen tamamen kent dışına taşınmaktadırlar. Konut kredisiyle alınmış evlerin daha az ayrıcalıklı sahipleri de, dış kırsal alanların sürekli yayılmasına yönelik bir eğilim yaratmaya yardımcı olarak, iç kentten uzaklara taşınmaya çalışmaktadırlar. Bazı vasıflı işçi grupları hariç, işçi sınıfı çoğunlukla devletin sahip olduğu kiralık evlerde iç şehre oldukça yakın olan konut alanlarında yaşamaktadır.

Devlet tarafından temin edilen konutlarda barınma imkânına yaygın olarak sahip olunması, önceki bölümlerde açıklanan işçi hareketi mücadelelerinin bir yönüdür. Birçok ülkede sosyalist partiler veya işçi partileri, normalde fiilen özel müteahhitler tarafından *inşa edilmelerine rağmen*, bu tür konutların yapılması ve bakımı konusunda insiyatifi ele almışlardır. Rex, kamu konutlarının ve ev kredilerinin temin edilmesi için gerekli vasıfların konut üzerindeki sınıf mücadelesinin iki ana alanı olduğunu ileri sürer. İnsanların çoğunluğu kendi evine sahip olmayı ister ve mümkünse konut kredisi almaya çalışır. Ancak güvenli ve daha iyi maaşlı işlerde, özellikle beyaz yakalı işlerde çalışanlar, muhtemelen hem gelirlerinin büyük bir kısmını konut kredisine yatırmak hem de bir ev sahibi olmak için yeterlik kazanma konusunda daha hazırlıklı olabilirler. Fakat kamu konutları, arz ve talebi karşılamadığı için mücadele konusu olmuştur. Kamu konutlarını kullanabilen gruplar, muhtemelen bu tür bir kullanımı elde edebildikleri tahsis sistemini savunacak ya da genişletmeye çalışacaklardır.

Normal olarak kamu konutlarındakiler, kentsel sınıf mücadelelerinde en az avantaja sahip olan kişiler değillerdir. Devletin hem konut kredisi, hem de kamu konutu vermediği, bu nedenle çoğu kez özel sektörden ev kiralamaya zorlanan gruplar -genellikle, kamu konutlarındakilerin sahip oldukları kira denetimi ve korumasından yoksun oldukları için vicdansız ev sahipleri tarafından kullanılmaya karşı savunmasız oldukları durumlarda- yukarıdaki gruplarla rekabet eder. Bu gruplar kendilerini muhtemelen Chicago sos-

yologlarının "geçiş bölgeleri" olarak adlandırdıkları bölgelerde bulacaklardır: yani, genellikle iç kentin iş ve eğlence alanlarının dışında yer alan bakımsız ve eski evlerin bulunduğu bölgelerde. Geçiş bölgeleri büyük oranda küçük, aşırı nüfuslu dairelerde veya pansiyonlarda yaşayan bireyleri kapsar ve muhtemelen yeni gelmiş göçmenlerin mecburen yöneldikleri alanlar olabilir. Ancak bu bölgeler, ırk ayrımı yapılan göçmenler düşünüldüğünde, diğer gruplar için olduğu kadar geçici olmayacaktır. Bu en çok daimi gettoları olan Amerikan kentlerinde belirgindir; fakat benzer bir fenomen daha küçük ölçekte, nüfusun çoğunluğundan belirgin biçimde ayrılan ırksal azınlıkların olduğu diğer birkaç ülkede de görülür. ABD'de siyah gettosu I. Dünya Savaşı'ndan önce başlayan Kuzey'den Güney'e göçün arifesinde gelişmiştir (bkz. A. Meier ve E. M. Rudwick, *From Plantation to Ghetto* [*Plantasyondan Gettoya*], New York, Hill& Wang, 1966). Kent alanlarında beyazlar ile siyahların hareketlilik biçimleri arasında büyük farklılıklar vardır. Beyazlar genellikle uzak kentlere taşınırlar: kent dışındaki bir bölgeden kent içinde ondan oldukça ayrı olan başka birine veya coğrafî olarak birbirinden oldukça uzak olan kentler arasında. Siyahlar ise daha kısa mesafeler içinde taşınırlar. "1950'lerde ve 1960'larda beyazların banliyölere akınmda" görüldüğü gibi, bu karşıtlık iç kent alanlarının devamlı olarak bozulmasının altında yatan etkendir. Bu nedenle, kendilerini diğer mahallelerden ayıran kültürel niteliklere sahip olan gettolar, bir bakıma değişken olmayan alanlar olduklarından, etnik ve mekânsal ayrımlar güçlü şekilde birleşir (bkz. Gerald Suttles'ın klasik eseri, *The Social Order of the Slum* [*Gecekondu*ların *Toplumsal Düzeni*], Chicago, University of Chicago Press, 1968). Kentsel getto alanlarının değişmez hale gelmesi, gettolar içinde meydana gelen çok sayıda bireysel harekete rağmen, kaçmak isteyenler için aşılması zor sorunlar ortaya çıkarır. Fakat böylelikle bu tür alanlar belki de daha varlıklı kent alanlarında zayıf biçimde gelişen karşılıklı topluluk ilişkilerini tekrar yaratabilecek yeni kentsel protesto hareketlerinin merkezleri haline de gelebilir.

Rex'in ileri sürdüğü görüşlerin temelinde geliştirilebilen açıklama, bana oldukça doğru geliyor. Kentteki mahallelerin dağılımını, grupların konut piyasasındaki aktif mücadelesine dahil etmek, kapi-

talist toplumlardaki genel öneme sahip etkenleri vurgular. Ancak daha birçok yorum yapılmalıdır. Rex'in yaptığı gibi, "konut sınıfları"ndan söz etmenin pek yararlı olduğunu düşünmüyorum. Kentsel çatışmaların, sanayi alanındaki çatışmalar kadar kronik ve yoğun olduğunu ve konut piyasasının sanayi piyasasına doğrudan indirgenemeyen kendine has özellikleri olduğunu vurgulamak doğrudur. Ancak kentsel mücadeleleri sınıf sisteminin geri kalanından ayırt edilebilir konut sınıflarını içeren bir şey olarak görmekten çok, bu tür çatışmaları bir toplumun sınıf yapısının genel karakterine katkıda bulunan bir olgu olarak görmek tercih edilebilir görünüyor. Bu şekilde farklı mahalle örgütlenmelerinin ve yaşam biçimlerinin, diğerleriyle bazı noktalarda ortaklık göstermelerine rağmen, sınıf bölünmelerinin bazı yönlerini güçlendirdiğini görebiliriz. Örneğin, konut kredilerinin kullanılabilirliğinin kişilere göre farklılık göstermesi, güvenli beyaz yakalı işlerde çalışanların kullanılabilir konut kredisi finansmanında üstün paya sahip olduğu ölçüde, kol gücüne dayalı işlerde çalışanlarla diğerleri arasındaki ayrımları pekiştirebilir. Diğer taraftan, etnik ayrımcılığa maruz kalan insanları yerli işçi sınıfının büyük kısmının oturduğu alanlardan ayrı alanlarda toplama eğiliminde olan mekânsal ayrımcılık biçimleri, bir bütün olarak işçi sınıfı içerisinde hizipçiliğin önemli bir kaynağı olabilir.

Rex'in fikirleri Britanya esaslı verilere dayalıdır ve kabul ettiği gibi, bunları genellerken Amerikan araştırmalarını genellediğimiz kadar ihtiyatlı olmalıyız. İç kentin çözülmesi, ABD'nin birçok büyük kentinde Avrupa'da olduğundan daha ileri boyutlara ulaşmıştır. Bu, şüphesiz, kısmen birçok Avrupa ülkesinde kentsel planlamanın etkisinin daha büyük çaplı olmasından ve Avrupa'da kamu konutlarının daha geniş ölçüde temin edilmesinden kaynaklanır. Bu farklılıkların ayrıntılı olarak incelenmesi gerekiyorsa, devletin, endüstriyel ve malî sermayenin ve bir bölgenin sakinlerinin faaliyetleriyle değişik biçimlerde etkileşim halinde olduğu durumlara bakmalıyız. Offe'nin devletle ilgili görüşlerinin bu bakışla ilişkisini görmek zor değildir. Çünkü modern kentselliğin metalaşmış alanlarını üreten etkenler, sürekli olarak meta olmaktan çıkarma süreçleriyle dengelenir. Kamu konutlarının, kentsel planlamanın, kira ve yatırım

denetimlerinin, park ve eğlence olanakları gibi topluluk faaliyetlerinin sağlanması bununla ilgilidir.

Önceki sayfalarda tanımlanan kentsellik özelliklerinin kapitalist toplumlara ve belli bir sanayi düzeyine ulaşmış modern toplumsal düzen biçimine ne kadar özgü olduğu çok önemli bir sorundur. Bu sorun tabiî ki bu kitapta önceden söz edilen daha derin bir temanın, yani sanayileşmiş toplumların kökenleri ve kalkınma seyirleri ne olursa olsun, benzer özelliklere sahip olup olmadıklarının yalnızca bir yönüdür.

Son yıllarda Doğu Avrupa'da kentsel örgütlenme üzerine, en azından konuyu biraz canlandıran çalışmalar yapılmıştır. Rex'in analiz ettiği süreçlerdeki ana özelliklerin birkaçı, Doğu Avrupa kentselliğinde bulunmaz veya oldukça karşıt bir şekilde bulunur. Kentsel arazi çoğunlukla, devlet tarafından geniş ölçüde kontrol edilir ve konut piyasası Batı'da olduğundan çok daha sınırlıdır. Konutlar, doğrudan yönetim düzeninin parçası olan ve onun tarafından izlenen şirketlerce inşa edilir. Bireylerin nerede yaşayacağını belirleyen şey, öncelikle ne kadar ödeyebilecekleri değildir ve kentten kente veya bir yerden bir yere tam bir hareket özgürlüğü yoktur. Szelinyi, notlarını ve araştırma raporlarını değiş tokuş ettiği, konut konusunda çalışan ve Macaristan'da yaşayan araştırmacı meslektaşı hakkında bir hikaye anlatır. Meslektaşı, Szelinyi'nin araştırması ve olası sonuçlarıyla ilgili raporu okuduktan sonra şaşkınlıkla, "İnsanların nerede isterlerse orada yaşayabilmelerini mi öneriyorsun?" diye sorar. Bu fikir onu hem şaşırtır hem de üzer. Çünkü bireyler istedikleri ev ve yerleşmek istedikleri yer gibi konularda kendi zevklerine göre hareket ederlerse, geriye hükümet plancılarının yapacağı bir şey kalmayacaktır (Ivan Szelinyi, *Urban Inequalities Under State Socialism* [*Devlet Sosyalizminde Kentsel Eşitsizlikler*], New York, Oxford University Press, 1983, s. 14).

Elbette, Batı toplumlarında da konut gelişimini ve kent dışı bölgelerini belirlemenin çeşitli yönlerini sınırlayan merkezî ve yerel hükümet düzenlemeleri vardır. Aynı zamanda, daha büyük veya küçük ölçüde, kent planlaması da vardır. Ancak bu tür düzenlemelerin ve planlamanın kapsamı ve doğası, konut piyasalarının, bireysel hareketin göreceli özgürlüğü koşullarında gelişmesine izin

verir. Batı'da ücretler ve ödeme gücünün yönlendirdiği kararlar, Doğu Avrupa'da kent yönetiminin denetimindedir.

Macaristan'da yaptığı inceleme ve diğer Doğu Avrupa toplumlarıyla yaptığı karşılaştırmalar temelinde Szelinyi, Batı kentleri ile Doğu kentleri arasındaki bazı sistematik farklılıkları belirleyebilmiştir. Macaristan'da savaş sonrası konutların yeniden yapılandırılması programları, konutun bir mal olmadığı, dolayısıyla kiraların kesinlikle konutların kalitesiyle ilgili olmaması gerektiği varsayımına dayalıydı. Kiranın, yalnızca, ev masraflarının oldukça küçük bir kısmını oluşturması gerektiği; ailelerin (bireylerin değil) düzenli kira ödeyebilme güçlerinden bağımsız olarak konut hakkına sahip olmaları gerektiği düşünülürdü.

Sonuç, konut türlerinin ve mahallelerin, çoğu Batı kentinden oldukça farklı bir şekilde dağılımıdır. Özel sektördeki müteahhitler tarafından inşa edilen konutlar ve piyasada alınıp satılan konutlar (toplam konut stokunun küçük bir kısmı), büyük oranda alt gelir gruplarının elindeydi. Daha yüksek bir toplumsal statüye sahip olanlar -hükümet yetkilileri ve uzmanlar gibi- devletin sahibi olduğu ve bakımını yaptığı dairelerde yaşıyorlardı. Evleri için para ödeyenler arasında -varlıklı olanların böyle bir ödeme yapma ihtimalleri daha düşüktü- yüksek sosyo-ekonomik gruplar, daha iyi konutlarda otururken daha az para ödüyorlardı. Böylesi bir durum, savaş öncesi yıllardan kalma, üst gelir gruplarının daha iyi konutlarda oturmaları uygulaması kadar, hükümet yetkililerini kollayan kredi ve borsa politikalarından da kaynaklanıyordu.

Kapitalist toplumlardaki yerleşim bölgeleri, esas olarak konut borsası ve arazilerin piyasa değeri esasında gelişir. Doğu Avrupa'da kentlerin bölgelere ayrılması daha çok idarî kararlardan etkilenir. Bu, Rex'in "konut sınıfları" dediği sınıflar arasında güçlü ayrımların olmadığı anlamına gelmez; ancak, tahsis mekanizmaları, yine de Batı kentlerinde olduğundan farklıdır. Bozulan alanlar vardır, ancak, bunlar Batı'da, özellikle de ABD'de olduğu gibi, kent merkezinin etrafında toplanma eğiliminde değildir. Çoğu merkezî kent arazisinin sahibi devlettir ve kent merkezlerinin etrafında daha üstün konutların olduğu alanlar vardır ve geçiş bölgeleri daha uzağa

düşer. Mahalleler hem mülkiyetin yapısı hem de konut tarzı bakımından Batı kentlerinden çok daha homojendirler.

Bu bulgular, daha önce belirtilen kent alanlarının ve konut tiplerinin farklılaşmasının "doğal bir süreç olmadığı", fakat toplumsal örgütlenmenin daha geniş kapsamlı yönlerine bağlı olduğu görüşünü pekiştirir. Aynı zamanda, tüm modern kentlerde kent yaşamının gelişimini etkileyen süreçler olmadığını iddia etmek pek de akla yatkın değildir. Doğu Avrupa'nın kentselliği, geleneksel kentten Batı'nın kentselliği kadar farklıdır. Bu yüzden, bu bölümü daha genel bir çerçeveye geri dönerek sonuçlandırmak uygun olur.

Kentsellik ve Gündelik Hayat

Wirth'in "bir yaşam biçimi olarak kentsellik" nitelendirmesi, genelde kentlerle olan ilgisi bakımından oldukça sınırlı olabilirken, modern kentselliğin bir bütün olarak önemli yönlerini aydınlattığı da ileri sürülebilir. Belki de bizler bunu en iyi, modern kentin ortaya çıkışının, geleneksel toplumlarda egemen olan gündelik hayattan oldukça farklı bir gündelik hayat dokusunun gelişimini desteklediğini söyleyerek açıklayabiliriz. Geleneksel toplumlarda, törenin etkisi her zaman güçlüdür ve kentlerde bile nüfusun çoğunluğu için, günlük yaşam *ahlâki* bir karaktere sahiptir: günlük yaşamın, krizler ve kişisel varlıktaki geçişlerle -hastalık, ölüm ve nesiller döngüsü- olan bağlarında olduğu gibi. Bu fenomenlere geleneksel uygulamalara uygun şekilde karşı çıkmanın ya da bunlarla baş etmenin hazır yollarını sunan genellikle dine bağlı ahlâkî çerçeveler vardır.

Bu tür uygulamaların ayrılmasındaki süreçler, karmaşık ve çeşitlidir. Fakat modern kentselliğin yayılmasıyla desteklenen günlük yaşam biçimlerinin, önceki toplum türlerinden çok farklı olduğuna hiç şüphe yoktur. Burada, oldukça rutin karakterli, ahlâkîanlamdan ve yaşamın şiirselliği olarak adlandırdığı şeyden sıyrılmış ayrı bir "gündelik hayat biçimi"nin ortaya çıkışından söz ederken, Lefebvre'yi izlemek yararlı görünüyor. Modern toplumlarda günlük yaşamımızda yaptığımız şeylerin çoğu, doğaları bakımından oldukça işlevseldir. Bu, örneğin, giydiğimiz kıyafetler, izlediğimiz günlük rutinler ve yaşadığımız ve çalıştığımız binaların çoğu özel-

liği için geçerlidir. Buna karşılık, Lefebvre'nin sözleriyle: "İnkalarda, Azteklerde, Yunanlılarda veya Romalılarda her ayrıntı (jestler, sözcükler, araçlar, aletler, kostümler vb.) bir *stilin* izini taşıyordu; henüz hiçbir şey sıradan hale gelmemişti... yaşamın nesri ve şiirselliği hâlâ özdeşti". Kapitalizmin yayılması 'dünyada şiirsel olmayan'ın her şeyi kapsayacak biçimde üstünlüğünü -ekonomik, araçsal ve teknik olanın önceliği- sağladı; edebiyat, sanat, nesneler, varlığın tüm şiirselliği dışlandı" (Henri Lefebvre, *Everyday Life in the Modern World*[*], Londra, Allen Lane, 1971,s. 29).

Bunu, modernizm öncesi toplumlarla ilgili gerçekçi olmayan biçimde romantikleştirilmiş bir bakışın ifadesi olarak görmek hata olacaktır. Lefebvre'nin kastettiği şey, insan varlığının daha geniş kapsamlı yönleriyle bütünleşen ahlâk temelli geleneğin yerini dar odaklı rutinlere bırakmasıdır. Modern dünyada gündelik hayatın boş veya bayağı olmasına yol açan özellikle önemli iki etken vardır. Birisi, modern kentselliğin "inşa edilmiş çevresindeki" metalaşmış alanın belirginliği ile ilgilidir: inşa edilmiş çevre, estetik biçimden yoksun bırakılmıştır. İkincisi, önceki toplum türlerinde açıkça görülen ve tüm topluluğun sosyal yaşam dokusunda var olan insan tecrübelerinin ve faaliyetlerinin bazı türlerinin, kimi toplumsal analiz uzmanlarının deyişiyle, "tecrit edilmesi"dir.

Suçluları yanlış davranışlarının cezası olarak hapishanelere kapatma uygulaması, yalnızca yaklaşık son iki yüzyılda ortaya çıkan bir gelişmedir. Örneğin, Ortaçağ Avrupası'nda cezaevleri vardı, fakat esasen mahkûmiyet öncesi zanlıların göz altına alınması ya da borçlular için kullanılırdı. Ciddi suçlar hapisten çok sürgünle, idamla veya fiziksel işkenceyle cezalandırılırdı (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain* [*Acının Adil Bir Ölçütü*], Londra, Macmillan, 1978). Yaklaşık son iki yüzyılda sadece hapishaneler değil, aynı zamanda sanatoryumlar ve hastaneler de yaygın olarak görülmeye başlanmış ve yine aynı dönem içinde birbirlerinden açıkça ayrılmıştır. Tecrit etme, günlük yaşamın devamlılığını tehdit eden suç, delilik, hastalık ve ölüm gibi fenomenlerin gündelik hayattan çıkarıl-

---

[*] Henri Lefebvre, *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, çev.: Işık Gürbüz, Metis Yayınları, 1998.

masına işaret eder. Bu tür fenomenler ve onlarla en çok ilişki içinde bulunan bireyler çoğunluğun gündelik hayatının akışından ayrılır. "Yaşamın nesri", araçsal ereklere yönelmiş günlük faaliyetlerin rutini, böylelikle daha geniş bir yayılma alanı bulur.

Bu gözlemler, toplumların genel örgütlenmesinin, günlük yaşamlarımızın içsel özelliklerine bağlı olduğu bazı yolları işaret eder. Sosyolojinin en önemli katkılarından biri bizlerin bu bağların doğasını anlamamızı sağlamasında yatar. Çünkü tecrübelerimizin en yoğun kişisel yönleri olarak düşünebileceğimiz şey, ilk bakışta oldukça uzak görünebilen etkileri hem şekillendirir hem de onlar tarafından şekillendirilir. Bu konu, bir sonraki bölümde değineceğim aile ve cinsiyet kavramlarının incelenmesi ile iyice açıklanabilir.

VI. BÖLÜM
Aile ve Cinsiyet

Sanayi toplumu kuramının toplumsal analiz için bir çerçeve olarak üstünlüğü elinde bulundurduğu 1950'ler ve 1960'lar boyunca, belli bir aile gelişimi yorumu sosyolojik literatürde egemen olma eğilimi göstermiştir. Kabaca ifade edildiği şekliyle, bu yorum aşağıdaki gibidir. Sanayileşme döneminden önce aile, geniş akrabalık ilişkileri ("geniş aile") içine derinden gömülüydü ve ekonomik üretimin merkeziydi. Ancak ailenin artık bir üretim biçimi olmadığı sanayi toplumuna geçiş, geniş aileyi ortadan kaldırmıştır. Akrabalık ilişkileri "çekirdek aile"ye -anne ve baba konumunda bir çift ve doğacak çocukları- indirgenmiştir. "Aile", bir gözlemcinin ortaya koyduğu gibi, "daha önce olduğundan daha özelleşmiş bir kurum, belki de bilinen önceki herhangi bir toplumdakinden daha çok özelleşmiş bir kurum haline gelmiştir" (Talcott Parsons, "The American Family" ["Amerikan Ailesi"], T. Parsons and R. F. Bales, *Family, Socialisation and Interaction Process* [*Aile, Sosyalleşme ve Etkileşim Süreci*], Londra, Routledge & Kegan Poul, 1956, s. 10). Bu görüşü savunan, Parsons dahil birçok yazar, çağdaş toplumda ailenin (ve evliliğin) süregelen önemini güçlü bir biçimde savunmuştur. Çekirdek aile, çocukların dünyaya getirilmesi ve büyütülmesi için odak noktası olarak kalır ve üyeleri için daha önce hiç olmadığı kadar duygusal destek ve tatmin kaynağıdır.

Bu görüşe son yıllarda güçlü biçimde karşı çıkılmıştır: O kadar çok karşı çıkılmıştır ki, aslında bu görüş şimdilerde belli açılardan oldukça gözden düşmüştür. Ailenin incelenmesi son on yıldan fazla bir süredir, ardı ardına meydana gelen gelişmeler dizisiyle ciddi bir

biçimde değiştirilen toplumsal analizin alanına girer. Yukarıda ana hatları verilen bakış açısı, büyük ölçüde, eskiden var olan aile ilişkisi biçimleriyle ilgili olan tarihî materyallerle zayıf biçimde sunulmuştur. Tarihçilerin aile üzerine yaptıkları çalışmalar, bazı yazarlar tarafından önceden yapılan varsayımların, en hafif ifadeyle, oldukça şüpheli olduğunu göstermektedir. Aile hakkında önceden yapılmış yorumlar üzerinde önemli etkiye sahip ikinci bir fikir kaynağı, bazıları büyük ölçüde Marksist düşünce üzerinde yoğunlaşmış feminist yazarların eserlerinden doğmaktadır.

Aile Yapısındaki Değişimler

17. ve 18. yüzyıllarda kapitalizmin gelişmesinden önce, Batı Avrupa'da aile halkının genellikle bir üretim birimi olduğu kesinlikle doğrudur. Yani, üretim hane içinde ya da eve bitişik arazide yapılırdı ve çocuklar dâhil ailenin tüm üyeleri üretim faaliyetine katkıda bulunurlardı. Kapitalist girişimin genişlemesi, büyük ölçekli sanayinin ortaya çıkışından bile önce, aile üyelerini ayrı ayrı iş piyasalarına sokarak bu durumu ortadan kaldırmıştır. Bunun ardından işyerinin haneden yaygın bir biçimde ayrılması, bu süreci en üst noktaya çıkarmıştır.

Fakat bu değişimlerin önceden var olan geniş aile sistemini ortadan kaldırdığını düşünmenin hatalı olduğu kanıtlanmıştır. Tarihî araştırmalar, tüm Batı Avrupa'da daha geniş akrabalık ilişkileri bir bakıma kesinlikle bugün olduğundan daha önemli olsa da, ailenin en azından kapitalizmin ilk oluşumundan önceki birkaç yüzyıl boyunca tipik olarak çekirdek aile tipine geniş aile tipinden daha yakın olduğunu göstermiştir. Hane halkının daha kalabalık olduğu durumlarda, bunun sebebi hizmetçilerin varlığıydı. Kapitalizmin gelişimi ve aile yaşantısının karakteri arasındaki ilişkilerin az önce belirtilen görüşte varsayıldığından çok daha karmaşık olduğu kanıtlanmıştır. Örneğin ilk kapitalist girişimciler, çocukların da yetişkinler kadar üretim işine katılmaları gerektiğine ilişkin klasik beklentiye uyarak, çoğu kez bireylerden çok aileleri istihdam etmişlerdir. Bu, madenlerde ve fabrikalarda kötü koşullarda çalışan çocukların

merhametsizce sömürülmesine sebep olsa da, bunu işverenlerin aç gözlülüğüne bağlamak yarı yarıya doğru olacaktır.

Hane halkının üretimde işbirliği içinde olduğu aile istihdamının sağlanması, tarımsal kökenlerden gelenler tarafından beklenmiştir. Ailenin ekonomik dayanışmasını yıkacak etki, büyük ölçüde çocuk işgücünün kullanımını yasaklayan liberal mevzuatla birlikte işverenlerin kendilerinden gelmiştir. En son ve özellikle önemli olan nokta, günümüzde egemen olmaya eğilimli olan hane yaşamı biçimlerinin, kapitalizmin ücretli işçiler üzerindeki doğrudan etkisinden daha çok, yaşam tarzları kısmen "aşağı doğru yayılan" burjuva ailesinden etkilenmiş gibi görünmektedir.

Araştırması bazı kayda değer eleştiriler alan ve bir takım değişikliklere ihtiyaç duyan Stone'un İngiltere'de aile yaşamının gelişimi hakkındaki analizi, hane yaşamı biçimlerinde meydana gelen değişimlerin yararlı bir sınıflandırmasını sunar. (Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* [*İngiltere'de Aile, Cinsellik ve Evlilik: 1500-1800*], Londra, Weidenfild & Nicolson, 1977). Stone, 16. yüzyıldan, 17. yüzyılın başlarına kadar geçen üç yüzyıl boyunca ailenin gelişimini üç ana aşamaya ayırır. 16. yüzyılda ve önceki yıllarda, egemen aile tipi Stone'un "açık soy ailesi" olarak adlandırdığı aile tipiydi. Çekirdek aileyi merkez almış olmasına rağmen hane birimi, başka akrabalarla olan ilişkiler de dâhil daha geniş toplulukları içeriyordu. Aile ilişkileri, ailenin içinde bulunduğu topluluktakiler gibi, daha sonraki dönemlerde egemen olan ilişkilerden radikal bir biçimde farklıydı. Evlilik hiçbir sınıf sistemi düzeyinde duygusal bağlılık veya güvenin odak noktası değildi. Stone'a göre:

Doğruluğuna genel olarak inanılan şey, mutluluğun bu dünyada değil, yalnızca öbür dünyada beklenebileceği ve cinselliğin bir zevk değil, yalnızca soyu devam ettirme ihtiyacıyla mazur görülen bir gereklilik olduğuydu. Bireysel tercih özgürlüğü tüm zamanlarda ve tüm açılardan diğerlerinin, ister sülale olsun, ister ebeveynler, komşular, kilise veya devlet, çıkarlarına tâbi olmak zorundaydı. Hayat ucuzdu ve ölüm kolaylıkla ve sık sık gelirdi. İnsan ömrü o kadar kısaydı ki başka bir insana duygusal olarak aşırı bağlanmak akılsızcaydı. (Stone, s. 5.)

Burada yazar örneğini abartıyor olabilir; evlilik ilişkilerinin ve ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkilerin güçlü duygusal bağların yokluğuyla ne ölçüde nitelendiği, tarihçiler arasında halen bir tartışma konusudur. Fakat hiç şüphe yoktur ki, romantik aşk kavramı sadece saray çevresinde filizlenmiştir ve evlilik ve aileyle ilgili bir şey değildir.

Hem karı koca arasındaki hem de ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkilerin özellikle içten veya sevecen olmadığı genel olarak doğru gibi görünmüyor (Ebeveyn-çocuk ilişkilerinde uzun süreli değişiklikler üzerine yapılan öncü nitelikte bir çalışma, Philippe Ariès'in, *Centuries of Childhood* [*Çocukluğun Yüzyılları*], Harmondsworth, Penguin, 1973 adlı eseridir). Evlilik, kişisel seçimlerle yapılmazdı. Toplumun yüksek kademesindekiler arasında evlilik, mülkiyet verasetini korumanın veya diğer ekonomik veya politik avantaj biçimlerini elde etmenin bir yolu olarak görülüyordu. Köylüler ve sanatkârlar açısından evlilik, ekonomik olarak hayatta kalmak için bir gereklilikti. Üst sınıflarda olduğu gibi, alt sınıflarda da eşlerin, evlenecek çiftler yerine başkaları tarafından seçilmesi normaldi. Ailede karşılıklı duygusal yakınlığın yokluğu, bireylerin birbirlerinden fiziksel olarak ayrı durmalarıyla dışa vurulmamıştır. Bunun ötesinde, toplumun tüm sınıflarında insanlar, kişisel özel hayatın hane halkı içinde ve dışında çok sınırlı olduğu şartlarda yaşıyorlardı. Konutların çağdaş kapitalist toplumlarda yaşayan insanların büyük çoğunluğunun alışkın olduğu gibi odalara ayrılması ancak 18. yüzyıl ve sonrasında yaygın hale gelmiştir. Zenginlerin konutlarının birçok odası olabilirdi; ancak bunlar nitelik olarak, birbirlerine bağlı, holsüz odalardı, hizmetçiler ev sahipleriyle aynı odada veya onların çok yakınında uyuyorlardı. Köylüler ve kent fakirleri bir ya da iki odalı evlerde yaşıyorlardı; hatta durumu daha iyi olanlar bile, odalarını başkalarıyla paylaşıyorlardı ve ileride olacağı gibi, kullanımları açısından odaların sınırları açıkça belirlenmemişti. Ariès'in belirttiği gibi, 18. yüzyıla kadar aile, "toplumu uzakta tutmaya" ve "onu özel hayatın sürekli genişleyen sınırının ötesine atmaya" başlamamıştı (Ariès, s. 386). Maddî durumu daha iyi olanların evleriyle başlayarak modern evler özel hayata

izin veren biçimlerde ve yatak odalarından ayrı oturma odalarıyla tasarlanmaya başlamıştır.

Bu gelişmelerin öncesinde, Stone'nun tasvirine göre, sadece belirli sosyal gruplarla sınırlı olsa da ikinci bir hane yaşamı tarzı ortaya çıkmıştır. Stone, bunu daha çok, kaba bir biçimde, "sınırlı ataerkil çekirdek aile" olarak adlandırmıştır; bu aile tipi 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyıla kadar sürmüştür. Söz konusu aile, büyük ölçüde, toplumun daha üst kesimleriyle sınırlıydı ve eski aile biçimiyle modern aile biçimi arasında kalan bir geçiş türüydü. Önceden çekirdek aileyi yerel toplulukta başka bir soya ya da gruba bağlayan bağlar zayıflamış ve bunların yerini devlete bağlılık almıştır. Devletteki seküler gücünün yansıması olarak, evin erkeğinin aile içindeki gücü artmış ve çekirdek aile daha belirgin biçimde ayrılmış bir birim haline gelmiştir.

20. yüzyılda varlığını sürdüren aile kurumunun temeli olan "kapalı evcil çekirdek aile"nin ortaya çıkışı, birkaç ayırt edici nitelikle belirlenmiştir. Stone, bunları, "etkili bireycilik" terimi altında toplar. Evlilik bağlarının oluşumu, değişik sınıflarda farklı kur yapma biçimleri içinde gelişmesine rağmen, ilgili olanlar için giderek çok daha fazla kişisel bir seçim konusu haline gelmiştir. Erkeğin, cinselliği belirgin olarak evlilikle ilişkilendiren kuralların yönlendirdiği seçimi, tutku veya aşk sunan bir ilişki için duyulan arzudan giderek daha fazla etkilenmiştir. Ebeveynler ile çocuklar arasındaki ilişkiler de daha güçlü bir duygusal içeriğe sahip olmuş, bu bağlamda, çocukların düzenli "eğitimi"ne duyulan ilgi de öne çıkmıştır. Ancak bu ailenin toplumdaki egemenliği, bir bütün olarak basit, kesintisiz bir yayılma süreci yaşamamıştır. Bu süreçte çeşitli geriye dönüşler ve karışıklıklar vardır.

Cinsiyet, Ataerkillik ve Kapitalist Gelişim

Özellikle aile sosyolojisi üzerinde önemli etkiler yaratan, bunun yanında diğer toplumsal analiz alanları üstünde de geniş etkileri olan yaklaşımların en önemlilerinden biri son zamanların feminist yazarlarına aittir. Feministler özellikle ataerkilliğin -aile içerisinde ve diğer sosyal kurumlarda erkeğin kadın üzerindeki

egemenliği- kökenlerinin analiz edilmesiyle uğraşmışlardır. Antropolojik araştırmalar, erkek egemenliğinin derecesi ve doğası belirgin bir şekilde değişiklik gösterse de güvenilir biçimde incelenen tüm toplumların ataerkil olduğunu gösterir. Ancak, burada ataerkilliğin tüm toplumlarda bulunması meselesini tartışmayacağım. (İlgili ve etkili bir tartışma için bkz. Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering* [*Anneliğin Yeniden Üretilmesi*], Berkeley, University of California Press, 1978; Üçüncü Dünya toplumlarıyla ilgili etraflı bir incelemeyi içeren ilgili antropolojik bir araştırma için, bkz. Barbara Rogers, *The Domestication of Women* [*Kadınların Evcilleştirilmesi*], Londra, Kogan Page, 1980.)

Önceki bölümde açıklanan aile biçimlerindeki değişimler kadının durumunu etkileyen karşıt eğilimlere sebep olmuştur. Bir yanda, 19. yüzyılın son dönemlerinde genel bir hale gelen hane ile işyeri arasındaki ayrım, kadın ile hane yaşamı arasındaki birliğin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu, önce sınıf sisteminin daha üst kademelerinde ortaya çıkan ve diğer sınıflara sızan bir ideoloji gibi görünüyor. "Kadının hane içindeki yeri" fikri toplumda değişik düzeylerdeki kadınlar için farklı sonuçlar doğurdu. Daha varlıklı olanlar, hizmetçiler, dadılar ve hizmetkârlar tuttular. Orta tabakadakiler için sonuç, kadının işlerinin ev ve çocuklarla ilgilenme görevine dönüşmesi oldu ve bunlar artık "iş olarak düşünülmüyordu"; en azından üretimde ücretli istihdama paralel anlamda. Ancak endüstriyel işgücüne katılmaya ek olarak, ev işlerinin çoğuyla da baş etmek zorunda olan, işçi sınıfı ailelerindeki kadınlar üstündeki yük, en ağır olanıydı. "Çalışan" yani kârlı bir ücret için istihdam edilen kadınlar, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında büyük çoğunlukla köylü veya işçi sınıflarından geliyorlardı (bkz. Luise A. Tilly ve Joan W. Scott, *Women, Work and Family* [*Kadınlar, Çalışma ve Aile*], New York, Holt, Rinehart Winston, 1978). Britanya ve Fransa örneklerinden yararlanarak Tilly ve Scott, tekstil üretimi dışında, imalat sanayisinde kadınların istihdam oranlarının oldukça düşük olduğu sonucuna varmışlardır. 1910'larda bile, Britanya'da çalışan kadınların çoğu ev işleri veya diğer kişisel hizmet işlerinde istihdam edilmişlerdir. İyi ücretli işlerde istihdam edilen kadınların yüzde 33'ünden fazlası hizmetçiydi, oranları yüzde 16'ya varan

çoğu evde çalışan kadın, elbise yapımıyla uğraşıyordu; yaklaşık yüzde 20'si de tekstil sanayisinde çalışıyordu. Fransa'da da kadınlar benzer şekilde istihdam ediliyordu.

Bu istatistikler, sanayi kapitalizminin yayılması dönemi boyunca, kadınlar için istihdam olanaklarının, kadınların yürütmüş olduğu geleneksel işlere yakın sektörlerde yoğunlaştığını açık bir biçimde gösterir. Aslında, bu sektörlerde neredeyse tamamen kadınların tekelinde bulunan işlerin ücret düzeyleri, erkek kol işçilerinin ücretlerinin belirgin olarak altındaydı. Kadın işçilerin büyük çoğunluğu gençti ve bekârdı. İngiltere'de 1911'de bekâr kadınların tümünün yaklaşık yüzde 70'i, evli kadınların ise yalnızca yaklaşık yüzde 10'u istihdam edilmişti. O günden bu yana, kadınların istihdam ediliş biçimleri tam zamanlı hane içi hizmetçilerinin pratikte ortadan kalkmasının ve tekstil sanayisinin buna paralel olarak küçülmesinin ardından, belirgin bir biçimde değişmiştir. En belirgin değişim, bir önceki bölümde belirtilen fenomenle ilgilidir: ileri kapitalist ülkelerde, beyaz yakalı işlerin nispeten artması. Bu tür işlerin artışı, kadınların büro işine ve hizmet işlerine giderek daha fazla alınmalarıyla aynı zamana rastlamıştır. Fakat bu, üretim sistemi içerisinde cinsiyetle ilgili daha geniş bir eşitlik yönünde atılmış önemli bir adım olarak yorumlanamaz. Çünkü, kadın işçiler bürolarda ve mağazalarda, yetki hiyerarşinin en altında, rutin ve erkeklere açık kariyer fırsatlarının çok azına sahip iş ortamlarında bulunmak durumundadırlar. "Sekreterin" yaptığı işin kaderi, bu fenomenin nasıl geliştiğine dair güzel bir örnek sunar (bkz s. 72-3). Britanya'da 19. yüzyılın ortalarında, sekreterlerin yüzde 1'inden azı kadmdı. Fakat söz ettiğim gibi, "sekreter" olmak, kayıt tutma ve diğer becerilerin kullanımını içeren sorumlu bir pozisyona sahip olmak demekti. 20. yüzyıl, 19. yüzyılın sonlarında daktilonun kullanımıyla başlayan, "yazı işleri ile uğraşan" işçinin işinin yarı-vasıflı işlemler dizisine dönüşümünün eşlik ettiği, büro işinin makineleşmesi sürecine şahit olmuştur. Bugün sekreterlerin çoğu, tezgâhtarların çoğu gibi kadındır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, kadınların işgücündeki oranı, tüm Batılı ülkelerde büyük ölçüde artmıştır. En büyük artış, çalışan evli kadınların oranında olmuştur. Fakat önceden neredeyse

tamamen erkeklerin elinde olan işlerde, kadınlar için yeni kariyer olanakları yaratılsa da, bunlar hiçbir yerde yaygın değildir. Kadınların erkeklere göre ne kadar düşük oranda ücretlendirildiği, kadınların ortalama kazançlarıyla işgücündeki erkek işçilerin kazançları karşılaştırılarak sunulmuştur. Tablo 6.1, 1961 ve 1972 yılları için ABD ile ilgili bu tür bir hesaplamayı gösterir.

Bu rakamlar, kadın ile erkek arasındaki kazanç farkının, en iyi ihtimalle, iyileşmediğini göstermektedir. Rakamların bir bütün olarak kapitalist toplumları temsil etmediği söylenemez. Kadınların işgücüne katılmasına ABD'den daha olumlu bakan bir resmî devlet politikasına sahip İskandinav ülkeleri gibi toplumlar da, kadın-erkek kazançları açısından daha iyi seviyede görünmemektedir. İşgücüne katılım, şüphesiz çağdaş kapitalist toplumlarda devam eden ilişkilerin sadece bir yönüdür. Kadınlar her yerde, siyaset ve diğer alanlardaki makamlarda yeterince temsil edilmemektedirler. Ayrıca, birçok çalışan kadının ev işleri ve çocuk bakımından öncelikle sorumlu olmaya devam etmesinden anlaşıldığı kadarıyla, kadınlar "çifte ayrımcılığa" maruz kalıyorlar. Feminist yazarların çoğu, eşitsizliklerin kemikleşmiş olduğunu kabul etse de, kadın hakları hareketleri çeşitli şekillerde bu eşitsizliklerle savaşmaya çalışmıştır. İnsan toplumlarında ataerkilliğin çok yaygın olması şunu gösterir: ataerkillik dünyaya kapitalizmin ortaya çıkışıyla gelmemiştir. Ancak, daha önce açıklanan, aile biçimlerindeki değişimlerle örülü kapitalizm gelişiminin cinsiyet egemenliğinin belirli biçimleriyle ilişkili olduğu yeterince açıktır. Cinsiyet ayrımları ve sınıf sistemi arasında kesin ilişki noktaları vardır. Çalışan kadınların erkeklere oranla daha az kazançlı, kötü iş koşullarına sahip ve terfi olanaklarının bulunmadığı işlerde yoğunlaşmaları, işverenlerin ve erkek işçilerin tutumlarından ve kadınların kariyerlerinde çocuk doğurmaktan kaynaklanan kesintilerden etkilenmektedir. Kadınlar, bu şartlarda baş eğerek veya tersine, kendileri "hane yaşamı ideolojisini" kabullenerek, yani evliliği ve aileyi endüstriyel işgücü sisteminde tam ve eşit katılımdan kaynaklanabilen ekonomik kazançların üstünde tutarak, önemli ölçüde rıza göstermeye devam ederler. Üzerinde durulan konular karmaşıktır ve feminist yazarlar bunlar konusunda bölünme eğilimindedirler. Evin dışında, iş hayatı içinde

tam bir cinsiyet eşitliğinin elde edilmesi kapitalist ekonomi bağlamında illâki, kendi içinde arzu edilen bir son değildir. Fakat kapitalist-endüstriyel işgücünün dönüşümü ve insanîleşmesi, karşılığında, ailede kökleştiği ölçüde, cinsiyet sömürüsünün üstesinden gelinmesini sağlamayacaktır.

TABLO 6.1 *ABD'de tam zamanlı işçilerin kazançlarının cinsiyetlere göre dağılımı.*

	Ortalama gelir		Kadınların kazancının erkeklerin kazancına oranı (yüzde olarak)
	Kadın	Erkek	
1961	$ 3,351	$5,644	59.4
1965	3,823	6,375	60.0
1969	4,977	8,227	60.5
1972	5,903	10,202	57.9
1982	12,001	20,260	59.2

Kaynaklar: Barbara M. Wertheimer, "Search for a Partnership Role" ["Partnerlik Rolü İçin Arayış"], içinde Jane Roberts Chapman (ed.) *Economic Independence of Women* [*Kadınların Ekonomik Bağımsızlığı*], Londra, Sage, 1976 içinde, s. 188; *Statistical Abstract of the United States* [*Amerika Birleşik Devletleri İstatistik Özeti*], 1984.

Aile, Evlilik, Cinsellik

Aile hakkında yazan birçok sosyolog, kapitalizmin gelişiminin ailenin radikal bir biçimde küçülmesiyle ilgili olduğunu düşünmüştür. Dünya nüfusundaki mevcut patlamanın ana kaynağını teşkil eden Üçüncü Dünya Ülkelerindeki büyük ailelerden hatalı bir şekilde genelleme yaparak Avrupa'da kapitalizm öncesi dönemde, çocuklarla dolu olan bir yuva tablosu sunmuşlardır. Çok büyük aileler nadir değildi, fakat hiçbir şekilde kural da değildi. 17. yüzyıl Britanya'sı ve Fransa'sı üzerinde çalışan tarihçiler, kadınların orta-

lama evlilik yaşının büyük ihtimalle yirmi üç ile yirmi yedi arasında olduğunu göstermişlerdir. Kadının çocuk doğurabileceği dönem, bununla ve erken menopoz yaşıyla, aynı zamanda, eşlerden birinin olası erken ölümüyle ve yüksek bebek ve çocuk ölümü oranıyla sınırlıydı. Varlıklı kişiler, tipik olarak köylüler ve zanaatkârlardan daha büyük ailelere sahip olurlardı; kadınların evlilik yaşı daha küçüktü ve erkekler eşlerinin ölümünden sonra daha az bekleyerek, yeniden evlenirlerdi.

Ölümün her yerde karşımıza çıkması ve görünürlüğü, modernizm öncesi aileyi ve genel olarak günlük toplumsal yaşamı çağdaş dönemden en güçlü şekilde ayıran bir fenomendir. Ölüm oranları bugün olduğundan birkaç kat fazlaydı ve ölüm esasen yaşlıların başına gelen bir şey değildi. Kasabalarda yaşayanlar, salgın hastalıkların devamlı olarak görülmesi olasılığına neden olan hijyen eksikliği ve içme suyunun temiz olmaması nedeniyle özellikle savunmasızlardı. Aslında kasabadakiler, kendileri çoğalmamışlar ve devamlılıklarını kırsal alanlardan gelen düzenli göçlere dayandırmışlardır. İnsan ömrü, ilk bölümde de söz ettiğim gibi, çok kısaydı. Büyük ihtimalle bebeklerin üçte biri yaşamlarının ilk yılı içinde ölüyordu; 17. yüzyıl Fransa'sında yaşayan köylüler arasında, çocukların ortalama yarısı on yaşına gelmeden ölüyordu. Bugünkü yaş gruplarıyla karşılaştırıldığında, oldukça yüksek ölüm oranlarının görüldüğü genç yetişkinler de bundan kaçamamışlardır. Sonuç olarak, alt sınıflardaki aileler, dünyaya getirilen çocukların sayısı çok daha yüksek olsa da, muhtemelen sadece iki veya üç çocukluydu. Toplam nüfusun yarısı yirmi yaşın altındaydı ve altmış yaşın üstünde olan yalnızca çok küçük bir azınlık vardı.

18. ve 19. yüzyıllarda nesilden nesile, aile bileşiminde bir değişim olarak meydana gelen "demografik geçiş" o kadar da, büyük ailelerden küçük ailelere doğru bir hareket değildi. "Demografik geçiş", aslında daha genç yaş gruplarının ölüm oranlarındaki keskin düşüş yoluyla oluşmuş, az önce tanımlanan durumlarda meydana gelen bir değişimi temsil etmiştir. Ortalama evlilik yaşı düşmüş ve bu yüzyıla kadar da düşmeye devam etmiştir. 19. yüzyılda meydana gelen nüfus artışı, doğum oranının artmasının değil, daha çok ve daha uzun süre hayatta kalan çocuk sayısının artmasının sonucuy-

du. Daha önce açıklanan, hem ailenin doğasını, hem de işgücünde kadının ve erkeğin karşılıklı pozisyonunu etkileyen değişimler, işçi sınıfı açısından büyük ailelerin bir engel oluşturduğu durumlara yol açmıştır. Çocukların ekonomik faaliyete katıldığı geleneksel üretim biçimlerinde, gösterilen etkenler gerçekte ailenin büyüklüğünü ne kadar çok etkilerse etkilesin, aslında büyük ailelerin kurulması arzulanıyordu. Fakat çocukların çalışmadıkları ve kadınların ücret almadıkları yerlerde büyük aileler ekonomik yük haline gelir. "Etkili bireyciliğe" dayanan gelişmiş doğum kontrol yöntemleri, bugün süregelen model olan küçük ailelerle uyumlu olan, daha uzun süreli evlilikler yapılmasını sağlamıştır. Bunun elbette kadınlar üzerinde de önemli etkileri vardır çünkü artık çoğu, çocuklarının olgunlaşması ve evden ayrılmalarının ardından yaklaşık yirmi ilâ otuz yıl yaşama olanağına sahiptirler.

Meslekten olmayan basın mensupları kadar, sosyologlar arasında da süren, evlilik ve ailenin mevcut statüsü üzerine tartışmalar, özellikle evliliklerin dağılması ve cinsel davranışlar açısından yeterli tarihî boyuttan yoksundur. Evliliklerin dağılması önceki yüzyıllarda boşanmadan çok, ölümün sonucu olarak gerçekleşse de Avrupa'da oldukça yaygındı. Bazı yorumcular "dağılan evlilik"lerden etkilenen çocukların oranının geçmişte, en az şimdiki kadar yüksek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yakın Avrupa Tarihi'nde bazı ülkelerde ve bazı dönemlerde, evlilik öncesi cinsel ilişki, her iki cinsiyet için de olağandı ve bunu izleyen bir evliliğe engel değildi; gayrimeşruluk oranları bugün olduğu kadardı veya bugünkünden daha yüksekti. Evlilik, aile ve cinselliğe yönelik çağdaş eğilimler şüphesiz -bu kitapta belirtmeye çalıştığım gibi- oldukça değişik bir bağlamda ortaya çıkar, fakat bazı açılardan, göründükleri kadar eşsiz olmayabileceklerini anlamak kesinlikle önemlidir.

Batı ülkelerinin çoğunda, boşanma oranları son yirmi veya otuz yıldır, Tablo 6.2'de seçilmiş çeşitli ülkeler için gösterildiği gibi, ciddi şekilde tırmanmıştır. 1950'den 1975'e kadar geçen çeyrek yüzyılda, boşanma oranları en düşük düzeyde, Fransa'da yüzde 40, en yüksek düzeyde Britanya'da yüzde 400 oranında artmıştır. Tüm bu istatistikler bazı sınırlamalarla dikkate alınmalıdır. Bunlar, örneğin, evlenmeden birlikte yaşayanları veya resmî boşanma ol-

maksızın ayrı yaşayan evli insanları içermemektedir. Ancak bu rakamların Batı'da aile ve evlilikte meydana gelen belirgin değişimleri gösterdiklerine itiraz etmek zordur. Bu istatistiklerin bazılarının, sonraki biçimlerinde kalıcı bir fenomen haline gelen çekirdek ailenin dağılmasının çok yakın olduğunu ifade ettiğini savunanlar olacaktır. Muhafazakâr bakış açısına sahip olanlardan bazıları, bu olasılığı karamsar bir biçimde ahlâki olarak sorumlu bir toplumun düşüşünün göstergesi olarak görür. Tam tersi bir bakış açısına sahip olan diğerleri, aileyi baskıcı bir kurum olarak gördükleri için, bunu öteki toplumsal biçimlerin gelişme olasılığının habercisi olarak memnuniyetle karşılarlar.

Oluşturulmuş aile kurumlarından ayrılan deneysel toplumsal ilişki biçimlerinin varlığını devam ettirmesi olası görünüyor. Fakat ailenin dağılmasının yakın olduğundan daha makul bir yorum, çağdaş gelişmelerin hane yaşamının yönlendirici bir ilkesi olarak "etkili bireyciliğin" mutlak zaferini temsil ettiği olacaktır. Artan boşanma oranlarının, medenî hal veya aileden derin bir memnuniyetsizliğe değil, bu yaşamaya değer ve tatmin edici ilişkileri anlama kararlılığının artışına işaret edebileceğinin farkına varmak için derin bir içgörüye ihtiyaç yoktur. Boşanma oranları daha önceden hiç duyulmamış seviyelere çıktıysa da, bunlara oldukça yüksek olan tekrar evlenme oranları eşlik etmektedir. Boşananların büyük çoğunluğu tekrar evlenirler. Ancak bu fenomeni, bölümün başında söz ettiğimiz kişilerin yapmaya eğilim gösterdikleri gibi, sadece ailenin, çağdaş toplumlardaki insanların çoğunluğu için vazgeçilmez duygusal bir tatmin kaynağı olduğunu gösteren bir fenomen olarak kabul etmenin mantıklı olacağını düşünmüyorum. Gerçek, kesinlikle daha karmaşık. Hane yaşamı, toplumsal değişimin yansıdığı ve katkıda bulunduğu çeşitli eğilimlerin kesişme noktasında yer almaktadır.

TABLO 6.2 *Evlenme boşanma (binler cinsinden) ve her 100 evlilik başına boşanma, 1950-1980*

	1950	1960	1970	1975	1980
Fransa					
Evlilik	331	320	394	387	334
Boşanma	35	30	40	67	91
100 evlilik başına boşanma	11	9	10	17	27
Britanya					
Evlilik	408	394	471	429	418
Boşanma	30	23	62	129	160
100 evlilik başına boşanma	7	6	13	30	38
ABD					
Evlilik	1675	1523	2159	2127	2390
Boşanma	387	393	708	1,026	1,189
100 evlilik başına boşanma	23	26	33	48	50

Kaynak: Michael Anderson, "Quantitative Indicators of Family Change", içinde Anderson ["Ailedeki Değişimin Nicel Göstergeleri"], içinde Anderson, *Sociology of The Family* [Ailenin Sosyolojisi], Harmondsworth, Penguin, 1980; *United Nations Statistical Yearbook* [*Birleşmiş Milletler İstatistik Yıllığı*], 1984.

Burada aile tartışmalarını önceki bölümlerde üzerinde durulan konularla ilişkilendirmek de önemlidir. Nüfusun çoğunun sıkıcı ve ağır iş koşullarında çalıştığı ve sosyal ilişkilerin metalaşmasının günlük yaşamda boş rutinler dizisi yarattığı durumlarda, evdeki kişisel ilişkiler aslında "kalpsiz dünya"dan kaçış olarak görünebilir. Fakat daha geniş bir toplumda, oldukça sağlam dönüşümlerin yokluğunda, aile muhtemelen karşıt gerilimlerle -özgürlük ve zulüm, umut ve hayal kırıklığı- parçalanmış olarak kalacaktır.

"Etkili bireyciliğin" yükselişi, cinselliğin, evliliğin resmî bağlarının içinde veya dışında, kişisel tatminle bağdaşmasıyla yakından ilgilidir. Bazı radikal yazarlar, kapitalizmin kökenlerinin ve devamının psikolojik olarak cinselliğin bastırılmasına bağlı olduğu fikrini savunmuşlardır. Endüstriyel işgücü tarafından talep edilen katı disiplin, onlara göre, 19. yüzyıl kapitalizminin altın çağında Viktorya dönemine ait ahlâk kurallarının örneklediği, kişisel arzuların genel olarak sınırlanması yoluyla sağlanır. Bu bakış açısına göre, şu ya da bu şekilde, 1960'ların sonlarındaki öğrenci hareketlerine katılanlar tarafından yaygın olarak benimsenen cinsel özgürlük, kapitalizmde işin ve günlük yaşamın rutin doğasından genel bir kurtuluş sağlamanın anahtarıdır. Bu bölümde irdelediğim konu, bu tür bir tutum hakkında şüpheci olmamız gerektiğini ileri sürer. "Etkili bireycilik", çağdaş kapitalizmin, Viktorya Dönemi'ndeki aşırı namusluluk taslama eğilimi tarafından temsil edilen, cinselliğe yönelik daha sınırlı ve geçici iç yollardan daha derin temelleri olan bir niteliği olarak görülür. Foucault, yakın zamanlarda bu konuyu ilginç bir şekilde genişletmiştir (Michel Foucault, *The History of Sexuality*[*], cilt. 1, Londra, Allen Lane, 1978). Foucault, anlamaya çalışmamız gereken şeyin, cinsel baskının nasıl ortaya çıktığı değil, bugün cinselliğe neden onu, kendini gerçekleştirme mücadelesinin odağı haline getirerek bu kadar kafamızı taktığımız sorunu olduğunu ileri sürer. Gerekli olan, cinsellik yoluyla özgürlükten çok, cinsellikten bağımsız olmaktır.

Aile Yaşamı ve Yeni Toplumsal Modeller

Elimizdeki kanıtlar gösteriyor ki, ilk evlendiklerinde bireylerin büyük çoğunluğu -en yüksek boşanma oranlarına sahip ülkelerde bile- ömür boyu sürecek bir yükümlülük aldıklarına inanmaktadırlar. Gerçekler ise tersini gösteriyor. Bugün yapılan evliliklerin önemli bir kısmı kısa süren evliliklerdir. "Ömür boyu" sürecek bir evlilik yaptıklarına inananların birçoğu, eşlerden birinin ölümünden

---

[*] Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003.

kaynaklanan bitmiş evliliklerde olduğundan çok daha erken yaşlarda kendilerini yalnız yaşarken buluveriyor. Boşanmış insanların tekrar evlenmeye olan eğilimlerini ele alırsak, yalnız yaşayanların veya tek ebeveynli ailelerde ebeveyn olarak yaşayanların kayda değer bir kısmı bir gün "evlilikler arasında" dolaşıyor olacaklardır.

Tablo 6.3, yalnız yaşayan bireylerin dağılımında, ABD'de son yirmi yıldır meydana gelen kaymaları gösterir. Hem kesin rakamlar itibariyle, hem de nüfusun geri kalanına kıyasla, şu an, yirmi yıl önce olduğundan çok daha fazla insan yalnız yaşıyor. 1960'ta yalnız yaşayanların oldukça büyük bir kısmı, daha yaşlı gruplardayken, son yıllarda bu daha az belirgin hale gelmiştir. 22-24 yaş grubunda, yalnız yaşayan bireylerin oranında keskin bir artış olmuştur.

Tek başına yaşayan bekârların evli çiftlere oranı, az ya da çok paralel bir biçimde artmıştır, aynı durum tek ebeveynle yaşayan çocukların evli çiftlere olan oranı için de geçerlidir. ABD nüfus sayımı, artık "aynı evi kullanan evli olmayan çiftler" kategorisini de içermektedir. Bu yeni bir şey olduğu için, önceki dönemlerle karşılaştırma yapmak kolay değildir. Ancak daha genç yaş grupları arasında evlenmeden birlikte yaşayanların oranı, büyük evliler ordusuyla karşılaştırıldığında düşük de olsa, büyük ölçüde düzenli olarak artmıştır.

Yalnız yaşayan bireylerin veya tek ebeveynli aileler olarak yaşayanların kayda değer sayısı ve ayrıca hane yaşamının diğer biçimlerine rağmen, insanların çoğunun hayatlarının büyük bir kısmında, "çoğunluk tarafından kabul gören" ailelerde yaşadıkları hâlâ doğrudur. Diğer bir deyişle, bu insanlar bir evde, çocuklarıyla birlikte yaşayan heteroseksüel evli bir çiftten oluşan aile birimlerinin üyeleridir.

Ancak, insanların büyük çoğunluğu için bu, ebeveynlerinin aşina olduğu aile yaşamı biçimlerinde iki çeşit değişimi içerir. Birisi ömürleri boyunca -hem çocuklar hem de daha sonra kendileri, ebeveynler olarak- çeşitli zamanlarda, birçok durumda, "çoğunluk tarafından kabul gören" modelden sapabilirler. Yani, çocuklukları ve yetişkinlikleri boyunca, öncelikle ebeveynlerinden ve kardeşlerinden oluşan bir aile içinde yaşayabilirler. Ya da daha az yaygın olarak, evli çiftlerden yalnızca birinin biyolojik ebeveyn olduğu;

evli olmayan ancak birlikte yaşayan bir çiftin her ikisinin veya yalnızca birinin biyolojik ebeveyn olduğu; evli çiftin hiçbir üyesinin biyolojik ebeveyn olmadığı (evlatlık); veya tek ebeveynli bir ailede de dünyaya gelebilirler.

TABLO 6.3 *ABD de yalnız yaşayan insanlar*

Cinsiyet ve yaş	İnsanların sayısı (binler cinsinden)			Yüzde		
	1960	1975	1982	1960	1975	1982
Her iki cinsiyet	7064	13939	19354	100	100	100
14-24 yaş	234	1111	1511	3,3	8,0	7,8
25-44 yaş	1212	2744	5560	17,2	19,7	28,7
45-64 yaş	2720	4076	4611	38,5	29,2	23,8
65 yaş ve üstü	2898	6008	7673	41,0	43,1	39,6
Erkek	2628	4918	7482	37,2	35,3	38,7
14-24 yaş	124	610	841	1,8	4,4	4,3
25-44 yaş	686	1,689	3,365	9,7	12,1	17,1
45-64 yaş	965	1,329	1,784	13,7	9,5	9,2
65 yaş ve üstü	853	1,290	1,492	12,1	9,3	7,7
Kadın	4,436	9,021	11,872	62,8	64,7	61,3
14-24 yaş	110	501	670	1,6	3,6	3,5
25-44 yaş	526	1,055	2,196	7,4	7,6	11,3
45-64 yaş	1,755	2,747	2,826	24,8	19,7	14,96
65 yaş ve üstü	2045	4718	6180	28,9	33,8	31,9

Kaynak: *United States Statistical Abstract* [*Amerika Birleşik Devletleri İstatistik Özeti*], 1984.

İkinci faktör, çocukların ve yetişkinlerin yaşamlarında üvey ailelerin giderek artan önemidir. Üvey aileler, daha önce sözü edilen "demografik" geçiş öncesinde, yüksek ölüm oranları nedeniyle yaygmdı. Fakat birçok çocuk, artık bir ebeveynin üvey olduğu, ancak ayrılınmış veya boşanılmış doğal ebeveynle düzenli iletişimin

sürdürüldüğü ailelerde büyüyorlar. Şüphesiz, en zor fakat yine de en önemli modern aile ilişkilerinin bazıları, bu durum üzerine odaklanmaktadır. Bugünün çocukları, yaşamlarının izleyen aşamalarında hem biyolojik ebeveyn, hem de üvey anne-baba olacaklardır. ABD, üvey ailede yaşamanm, aile yaşamının egemen bir biçimi haline geleceği durumdan uzak değildir.

Aile, derin bir toplumsal değişimin odağıdır, ancak aile kurumunun önceden belirlenmiş biçimlerinden gelen değerlerle doyurulmuştur. "Üvey ebeveyn" terimi -ilgili, "bitmiş evlilik" veya "dağılmış yuva" terimlerinde olduğu gibi- önceden ilişkili olduğu olumsuz çağrışımlardan uzak tutulmalıdır. Fakat aynı zamanda, üvey ebeveynlik modern aile yaşamının ikilemleri ve gerilimlerine oldukça derin bir biçimde odaklanabilir.

VII. BÖLÜM
Kapitalizm ve Dünya Sistemi

Önceki sayfalarda ortaya koyduğum fikirlerin ışığında, hane yaşamının yalınlığından dünyayı saran gelişmelere doğrudan yönelmek tuhaf görünmemelidir. Hiçbir şey, zamana ve mekâna özgü günlük yaşamımızın yürütülmesi ile uzak bölgelerdeki olaylar arasındaki bağlantıdan daha fazla çağımızın karakteristiği değildir. Telefon, radyo, televizyon aracılığıyla, az ya da çok anında elektronik iletişim ve karayolu, demiryolu ve hava yoluyla çok hızlı yolculuk dünyasında yaşayan bizler için, iletişimin ve yolculuğun önceki yüzyıllardaki yavaş hızını anlamak zordur. Bu kitapta incelenen fenomenlerin pek çoğuyla ortak biçimde, bu zaman ve mekân keşfi sadece 18. yüzyılın ortalarına kadar gider. Avrupa'da 18. yüzyılın başlarında, ulaşım -aynı zamanda mevcut tek iletişim aracı- gelişmiş yol sistemleri olan imparatorluklarda bile, neredeyse dünya tarihinin önceki aşamalarındaki kadar yavaştı. Napolyon'un, Roma'dan Paris'e gelebilmesi neredeyse Sezar'ın gelmesi kadar uzun sürmüştür. İletişim, Morse'un elektromanyetik telgrafının 1844'te ilk kez Baltimore ve Washington, D.C. arasında, başarılı bir şekilde kullanımıyla ulaşımdan ayrılmıştır. Morse "Tanrı ne yaptı?" mesajını yollamış ve böylece bilgi iletiminde yeni bir çağ başlatmıştır.

Bundan önce, uzak yerlerle iletişim, modern standartlara göre aşırı yavaş olan insanın hareket yeteneğine bağlıydı. ABD nüfusunun yaklaşık dörtte üçünün John F. Kennedy suikastını olaydan sonra yarım saat içinde duyduğu hesaplanmıştır. Yaklaşık bir ya da yarım yüzyıl öncesinde, George Washington, Alexandria,

Virginia'da öldüğünde, bu haber New York'ta ancak yedi gün sonra yayınlanmıştı (bkz. Allan R. Pred, *Urban Growth and the Circulation of Information* [*Kentsel Büyüme ve Bilgi Dolaşımı*], Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973). Şüphesiz, hareket yeteneği o günden bugüne muazzam biçimde artmıştır. Coğrafyacılar, bunu incelemenin temel bir biçimi olarak "zaman-mekân birleşmesi" kavramını ortaya koymuşlardır. İki kentin zamanda ve mekânda birleşme hızı, karşılaştırma yapılarak, örneğin 1780'de Edinburgh ve Londra arasında at arabasıyla yapılan ortalama bir yolculuğun uzunluğu, 1980'de uçakla yapılan aynı yolculukla karşılaştırılarak hesaplanabilir. Böyle bir hesaplamaya göre, iki kent yüzde 2.000 oranında yakınlaşmıştır. Zaman mekân birleşmesi oranı, diyelim ki, Tokyo ve Londra arasında çok daha fazla olacaktır.

Bu fenomenler neyin göstergesi oldukları kadar, gerçek yaşamla olan ilişkileri açısından da önemlidir: bizler nüfusun çoğunluğunun daha önceki dönemlerde görülmemiş biçimde birbirine bağımlı oldukları bir dünyada yaşıyoruz. Bugün, bir "dünya sistemi" var ve ben bu bölümde bu konuyu inceleyeceğim.

Modernleşme Kuramı ve Eleştirisi

İkinci bölümde sanayi toplumu kuramının "gelişmiş" (sanayileşmiş) toplumlar ile dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkiye dair belirli bir görüşle -çağdaş dünya sisteminin dinamiklerine dair görüş- yakından ilgili olduğunu belirtmiştim. Bu yaklaşımdan çoğunlukla "modernleşme kuramı" olarak söz edilir. Modernleşme kuramı, sanayi toplumu kuramıyla daha doğrudan ilgilidir, çünkü taraftarları, Dahrendorf ve diğerleri tarafından ortaya konan analizin temelde doğru olduğunu düşünürler. Diğer bir deyişle, sanayileşmenin esasen özgürleştirici bir güç ve ileriye dönük bir olgu olduğu ve bu yüzden Batı toplumlarının "gelişmekte olan" toplumlar için izlenmesi gereken bir model sunduğu düşünülür. Bu durumdan başka iki sonuç daha çıkar. İlki, Üçüncü Dünya'nın geleneksel toplumları gelişmekte olan değil, *gelişmemiş* toplumlardır: sanayi dönüşümünün etkisini beklemektedirler. İkincisi, bu toplumlar bu

yüzden "sanayi Toplumu"nun yaptıklarını tekrar yaparak, sanayileşmiş ülkeler tarafından izlenen yollara benzeyen yolları tekrar yürümek zorundadırlar.

Modernleşme kuramı, çok yoğun eleştirilere konu olmuştur. Artık bir zamanlar olduğu gibi hayranlık uyandırmasa da akademik çevrelerde hâlâ etkilidir. Ancak 1960'lardan bugüne dek bu kuramın, dünya sisteminin kendisine gerçekten katkıda bulunan bir unsur olduğunu kabul etmek önemlidir. Bunun nedeni, temel aldığı varsayımların, genel olarak, Üçüncü Dünya'yla etkileşimlerinde Batı hükümetleri tarafından ve ayrıca Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve benzeri ile ilişkili kalkınma kuruluşları tarafından paylaşılmasıdır. Zengin bir sanayi düzeninin parçası olarak tanımlanan nitelikler, kalkınmanın "göstergeleri" olarak görülür ve sanayileşmemiş ülkelere yönelik siyasî ve ekonomik politikaları yönlendirmek için kullanılır (bkz. "Brandt Report": Willy Brandt vd., *North-South: a Programme for Survival* [*Kuzey-Güney: Hayatta Kalmak İçin Bir Program*], Londra, Pan Books, 1980). Ancak sonuç, dünya ekonomisini gitgide daha fazla altüst eden eğilimleri, aşağıda irdeleyeceğim gibi, daha da şiddetlendiren zorluklar yaratmak olmuştur. Çünkü modernleşme kuramı yanlış önermeler üzerinde temellendirilmiştir ve bir ölçüde Batı kapitalizminin dünyanın geri kalan bölümü üzerindeki egemenliğine ideolojik bir savunma aracı olarak hizmet etmektedir.

Önceki bölümlerde işaret ettiğim gibi, sanayi toplumu kuramının çok kesin sınırlamaları vardır, bu da modernleşme kuramını tehlikeye atan bir sorundur. Fakat sanayi kapitalizminin dünyanın geri kalanından ayrı olarak geliştiği düşüncesi aynı derecede önemlidir: Marksist bakış açısından etkilenen yazarlar tarafından güçlü ve ikna edici biçimde karşı çıkılan varsayım bu ikinci varsayımdır. Dünya sisteminin oluşumu ve çağdaş özellikleri ile ilgili olarak Marksist yazarlar arasında birçok uyuşmazlık vardır, olmaya da devam edecektir. Fakat belirli bazı noktalarda hemfikirdirler. Bunlardan birisi, bu yazarlara göre, modern tarihin altında yatan dinamiğin, kapitalist üretimin Marx'ın adlandırdığı gibi "rahatsız edici genişlemesi" özelliğine sahip oluşudur. İkincisi, ise "gelişmekte olan" toplumların, kapitalist kalkınmanın ilk aşamalarından beri,

kapitalist toplumlar tarafından kendi çıkarları için düzenlenen sistematik sömürü ilişkileri içinde, kapitalist *toplumların bir parçası olduklarıdır* (bu nokta Marx'ın kendisi tarafından özel olarak incelenmemiştir). Wallerstein, bu tezi, modern dünya sistemi (16. ve 17. yüzyıla kadar uzanır) ile dünya tarihinin önceki aşamaları arasında temel bir karşıtlık ortaya koyarak aşağıdaki gibi ifade etmiştir. Wallerstein, önceki dönemlerde, en yaygın toplumsal sistem türünün tarıma dayalı imparatorluk (yaklaşık iki bin yıl varlığını sürdüren Geleneksel Çin gibi) olduğunu ileri sürer. Ancak bu tür imparatorluklar, başarılı da olsalar, asla dünyanın bir kısmından daha fazlası üzerinde hüküm sürememişlerdir. Bu tür imparatorlukların merkezleri -hükümetin idarî teşkilatı- ile "çevre" alanları arasındaki ana bağlantılar siyasî-askerî iktidar tarafından sürdürülmüştür. Fakat 16. yüzyıldan bu yana, özellikle de 19. ve 20. yüzyıllar boyunca hızlanarak, kapitalist dünya ekonomisi ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl itibariyle gerçek bir küresel sistem haline gelmiş olan kapitalist dünya ekonomisinde, geniş bölgesel bir alandaki temel bağlantılar ekonomiktir; siyasî-askerî iktidar, her biri katı bir şekilde sınırlanmış yetki alanlarına sahip olan ulus-devletlerin elindedir. Wallerstein'ın sözleriyle, "bir ekonomi biçimi olarak kapitalizm, ekonomik faktörlerin hiçbir siyasî toplumun tamamen kontrolü altında tutamayacağı kadar büyük bir alan içinde etki ettiği gerçeğine dayalıdır" (Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* [*Modern Dünya Sistemi*], New York, Academic Press, 1974, s. 348).

Bu bakış açısına göre, kapitalizmin yayılmasını yönlendiren güç, Batı'da -bu gruba başta Japonya olmak üzere ekonomik açıdan gelişmiş diğer devletler de katılmıştır- odaklanırken, "az gelişmişlik", kapitalizmin dokunmadığı toplumları anlatan bir terim değildir. Kapitalizmin yayılması "az gelişmişliğe" hız vermiştir. Frank gibi Markist yazarlar bu bakış açısının formüle edilmesinde asıl rolü oynarken, bugün diğer düşünce akımlarından olanlar tarafından da kabul edilmeye başlanmıştır. Modernleşme kuramı artık nadiren yirmi yıl öncesinin toyluğuyla savunulmaktadır ve en azından bazı açılardan, çağdaş dünya sisteminin temel özellikleri üzerinde güçlü bir uzlaşma vardır.

Çoğu analiz uzmanı, kapitalist dünya ekonomisinin oluşumunda üç geniş aşama olduğu konusunda hemfikirdir. Yaklaşık olarak 16. yüzyılın başlarından, 19. yüzyılın sonlarına kadar süren ilk aşama, "ticaret kapitalizmi"nin egemen olduğu aşamaydı. Daha önceki dönem, Avrupa'nın dış saldırılara karşı güvenlik önlemi almayı başardığı ve ticaret faaliyetlerini dünya çapına yaymaya başladığı ilk dönemdi. Roma İmparatorluğu'nun -"Avrupa'nın İmparatorluğu"- çöküşünden sonra yüzyıllar boyunca, Avrupa, sürekli olarak dış güçler tarafından tehdit edilmiştir. Örneğin 1241'de, Moğollar stratejik bir savaşta mutlak zaferler kazanarak Avrupa'ya boyun eğdirmişlerdi. Moğol Hakanı Ögedey'in anî ölümü ve Moğolların Batı'dan çok Doğu üzerinde hakimiyet kurmayla ilgilenmeleri nedeniyle ilerleyişlerini durdurdular. Fakat bundan sonra, Avrupa'nın -kendileri arasında sürekli birbirleriyle çatışan Avrupa devletleri- bağımsızlığı Osmanlı İmparatorluğu tarafından tehdit edildi. 1683'te Türklerin Viyana'ya giden yollardan uzaklaştırılması dünya tarihinde belirleyici bir olaydı. Bundan sonra Avrupa ülkelerinin ekonomik, dolayısıyla askerî kalkınması; süper güçlerin, yani ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkışıyla, 20. yüzyılın ilk on yılında sona eren dış tehditlere karşı bir ölçüde güvenlik sağlamıştır. Yurtiçinde iç güvenlik, deniz aşırı ticaret faaliyetlerinin yayılması için sıçrama tahtası olmuştur.

Uzun ticaret kapitalizmi dönemi boyunca, gerekli olduğu yerlerde silah gücüyle desteklenen Avrupalı tüccarlar, Afrika sahillerini, Asya'yı, Kuzey ve Güney Amerika'yı "kullanıma açtılar". Bütün bu bölgelerde ileri karakollar kurdular ve bu kıtaları sonradan tamamen değiştirecek olan, Avrupa'dan Amerika'ya göçü başlattılar. Afrika'da ve Asya'da 17. ve 18. yüzyıllarda ticaret yönetimi genellikle, tacirlerin kurduğu East India Company gibi şirketlere tekel ayrıcalıkları vererek düzenleniyordu. Bunlar ancak görünüşte yalnızca ticarî organizasyonlardı: faaliyetleri tehdit ya da kaba kuvvetle doğrudan destekleniyordu. Bu tür kuruluşlar böylelikle, devlet desteğiyle onaylanan yağmalamayla çoğu kez aynı anlama gelen mübadele şartlarını elde edebilmişlerdir. Sonuç, dünyanın geri kalan kısmından Avrupa'ya büyük oranda servet transferi oldu; bu

servetin bir kısmı devlet tarafından alınmış, bir kısmı da Avrupa'da imalatta yatırıma fon sağlamak için sermaye olarak kullanılmıştır.

Böylece İspanya, Meksika ve Peru'dan büyük miktarlarda gümüş, Portekiz ve Brezilya'dan altın getirmiştir. İngiltere, İspanyollara ve Portekizlilere karşı yürüttüğü korsan faaliyetlerinden kâr elde etmiş ve böylelikle Hindistan'da ve diğer başka yerlerde sömürgeleşmiş bölgelerden ciddi miktarlarda servet akışı sağlayan ticaret biçimlerini uygulayabilmiştir. Bu girişimlerin sonuçları, şüphesiz Avrupa içindeki bazı değişimlere dayalıdır ve bu nedenle ülkeden ülkeye değişiklik göstermiştir. Hammaddelerin, altının ve gümüşün İngiltere'ye akışı, ortaya çıkan yerli sanayinin güçlenmesine yardım ederken, bu, İspanya ve Portekiz'deki iç ekonomik üretimin çökmesine sebep olmuştur.

Ticaret kapitalizmi aşaması boyunca meydana gelen "az gelişmişliğin derinleştirilmesi", zamana ve mekâna göre değişiklik gösteren birbiriyle ilgili üç evrede meydana gelmiştir: toplumların Batı ticaretinin yörüngesinde gerçekleşen kültürel, ekonomik ve siyasî erozyonları. Bu yıkıcı ilişkinin hiçbir biçimi Batı kapitalizminin yayılmasına veya modern çağa özgü değildir. İnsanlık tarihi boyunca, özellikle "medeniyetlerin" ortaya çıkışından itibaren, hemen hemen her yerde askerî gücün artmasıyla ilişkili olan, bazı toplumların diğer toplumlar tarafından ortadan kaldırılması, yutulması veya tamamen katledilmesiyle ilgili iç karartıcı belgeler görebiliriz. "Günümüz Batı"sında farklı olan şey, bu süreçlerin yoğunluğu ve sürekliliğidir. Diğer toplumların kültürel farklılıklarının ortadan kaldırılmasını, kısmen Batılı hayat tarzlarının doğrudan kabul ettirilmesi izlemiştir, fakat bu büyük oranda fiziksel olarak insanların yok edilmesini de kapsamıştır. Muhtemelen 15 milyon civarında Afrikalı köle, Kuzey ve Güney Amerika'ya sevk edilmiştir; ancak yurtlarından edilen bu insanların büyük bir kısmı yolda ölmüştür. Dolayısıyla, köklerinden koparılan insanların gerçek sayısı bu rakamdan çok daha yüksektir. Avrupalılarla temas sonucu ortaya çıkan hastalıklar ve kötü beslenme, bu toplam sayıyı daha da yükseltmiştir. Kuzey Amerika'da yerli nüfus 18. yüzyılın sonu itibariyle tamamen yok edilmiştir. Güney Amerika'nın yerli nüfusunun 16. yüzyılın başlarıyla 18. yüzyılın ortaları arasında kalan dönemde

yüzde 40 oranında azaltıldığı hesaplanmıştır. Bu toplumlarda kapitalist dünya ekonomisinin doğurduğu ekonomik gerilemeler iyi belgelenmiştir. Geleneksel üretim biçimleri, Avrupa'nın gelir getiren ürünler talep etmesi nedeniyle zayıflamış veya yerleşik ticaret kalıpları kırılmıştır. Siyasî çözülme ya kültürel ve ekonomik değişimin ya da var olan yönetim mekanizmalarına doğrudan müdahalenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

"Azgelişmişliğin derinleştirilmesi" fikri ilk kez Frank tarafından dile getirilmiş ve onun tarafından açıklandığı şekliyle, dikkate değer eleştirilere konu olmuştur (André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* [*Latin Amerika'da Kapitalizm ve Az Gelişmişlik*], Harmondsworth, Penguin, 1971). Frank, "az gelişmişliği", Batı ticaret sermayesinin yerli ekonomik kalkınmayı, üzerindeki egemenliğini kullanarak önlemesinden kaynaklanan bir unsur olarak görür. Diğerleri "az gelişmişliğin" yaratılmış bir fenomen olduğunu kabul ederken, çeşitli siyasî denetim şekillerinin ve sanayi üretiminin Batı'yla planlı bir şekilde sınırlanması üzerinde daha fazla dururlar. Ticaret kapitalizmi döneminin, dünyanın diğer bölgelerinin tamamen yağmalandığı dönemlerden biri olmadığını vurgulamak da kesinlikle önemlidir. Önceki diğer "medeniyetler" gibi, Batı kapitalizmi de aşağı niteliklerini gerçek faydalarıyla karıştırmıştır: barış ortamı, bazen geçmişte savaşmaya hazır olan komşularla, yıkılmış sömürgeci yerel toprak sahiplerinin iktidarı arasında kurulmuştur. Benzer bir şey, ikinci evre, yani sömürgecilik için de doğrudur. Yaklaşık son yirmi yılda ancak sona eren sömürgecilik dönemi, Avrupalıların diğer insanlarla kurduğu önceki ilişkilere ait belli başlı unsurlardan birini belirgin bir biçimde göstermiştir: o insanların çok az direnebildikleri ya da hiç direnemedikleri hastalıkların ortaya çıkışı.

16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa sömürgeciliğinin yayılması, söz konusu alanlarda arka arkaya felaket getiren salgınlar dalgasının aracı olmuştur. Kızamık, kızıl ve tifüs İspanyol askerlerinin ve tüccarlarının gelişinden önce, Orta ve Güney Amerika'da neredeyse hiç bilinmiyordu. Bu hastalıklar, bunlara karşı doğal bağışıklığı çok az olan ya da hiç olmayan nüfusu kırıp geçirmiştir. İngilizler ve Fransızlarla temasları nedeniyle birçok Kuzey

Amerikalı kabile de benzer bir akıbete uğramıştır. Ölümcül hastalıkların en yıkıcı bulaşma kaynağı, bu hastalıkları Batı Afrika'dan Amerika'ya ve tam tersi yönde Amerika'dan Afrika'ya korunmasız insanlara taşıyan köle ticareti olmuştur.

Ancak 20. yüzyılda, özellikle aşılama ve gelişmiş hijyen koşulları yoluyla, modern tıbba dayalı sağlık programları, sömürge ülkelerinde çok daha önceleri Avrupa'da görülen oranlarla karşılaştırıldığında, ölüm oranlarının düşmesini sağlamıştır. Önceden kaçınılmaz olduğu kabul edilen bazı hastalıklar -kızamık, verem, difteri ve diğerleri- kontrol altına alınmış ya da neredeyse yok edilmiştir. Bunun en temel sonuçlarından birisi, Avrupa'da doğum oranlarının sınırlanmasına yardımcı olan faktörlerin var olmaması nedeniyle, dünya nüfusunun aşırı artışı olmuştur.

Batı hükümetlerince, yüklenilmesi gereken bir "sorumluluk" olarak görülen sömürgecilik, genellikle başlangıçta gönülsüzce üstlenilmiştir. Yukarıda açıklanan kültürel, ekonomik ve siyasî çözülme süreçleri, ekonomik avantajlarını sürdürmeleri için Batılı güçler tarafından doğrudan yönetilme ihtiyacında olan önemli sayıda ülke ortaya çıkarmıştır. Sömürgecilik, sömürge toplumlarında "ikili" bir sistem yaratmıştır: sömürgecilik sonrası ortamlarda bugün hâlâ devam eden toplumsal bir düzen. Yine de, ikiciliğin detayları ile ilgili yorumlar çeşitlidir, fakat genel doğası hakkında bir fikir birliği vardır. İkicilik, söz ettiğim her üç boyutta da vardır; her birinde, sömürge toplumu içerisinde birbirinden ayrı, fakat birbiriyle ilişkili iki kurum grubunun varlığına atıfta bulunur. Ekonomik ikicilik, çeşitli şekiller alabilir. Fakat özünde "gelişmiş" veya "sanayileşmiş" sektörün, ülkenin diğer sektörlerindeki ya da bölgelerindeki daha geleneksel ekonomik faaliyetlerle aynı anda var olduğu anlamına gelir. Bu, genellikle iki sektör arasında aşırı servet ve gelir eşitsizlikleri ile ilişkilendirilir ve birçok ülkede yoksul kırsal alanlardan, göçmenlerle baş edecek ne ekonomik ne de idarî araçlara sahip olan kentlere büyük ölçekli göçlere sebep olmuştur. Kentsel kalkınma, Avrupa'da olduğu gibi sanayileşmeyle paralel gitmez; Üçüncü Dünya'daki kentlerde, nüfusunun çoğu kıt kanaat geçinen gecekondu mahalleleri tarafından kuşatılmış "modern" -Batılılaşmış- merkezler ve belirli bir ticarî ve endüstriyel kalkınma

yönünde bir eğilim vardır. Kültürel ve siyasî ikicilik, genellikle ekonomik ikicilikle oldukça yakından ilişkilidir. İlki, geleneksel yaşam biçimlerinin Batılılaşmış merkezlerle birlikte var olmaya devam ettikleri gerçeği ile, ikincisi ise Batılılaşmış memurların çalıştığı, daha üst kademedeki idarecilerin sömürgeci güç tarafından belirlendiği siyasî bir hükümet düzeninin kurulması ile ilgilidir. Sömürgelere egemenlik hakkı verilmesinin yarattığı sonuç, çoğu kez, sömürgeciliğin ekonomik mahrumiyetlerinin karmakarışık ettiği bir ülkeyi idare eden gelişmiş yönetim kurumlarına sahip "çok ağır" bir toplum olmuştur (bkz. Peter Worsley, *The Three Worlds, Culture and World Development* [*Üç Dünya, Kültür ve Dünya Kalkınması*], Londra, Weidenfeld, 1984).

Sömürge döneminin "az gelişmişliğin derinleşmesini" devam ettirdiğinden ve hızlandırdığından hiç şüphe edilemez. Sömürgecilik, diğer şeylerin yanı sıra Batılı uluslar ile onların sömürge bölgeleri arasındaki örgütlü ekonomik dengesizlik biçimlerini de içeriyordu. Batılı güçler kendi endüstriyel büyümelerini artırmak için, çoğunlukla tarıma elverişli arazinin büyük kısmını "özellikle kârlı bir iki ürüne" ayırarak, sömürgelerde hammaddelerin üretimini ve pazarlamasını doğrudan gerçekleştiriyorlardı. Yerli nüfus böylece kendisini, kendi ihtiyaçlarını karşılayacak çok dar bir üretim alanıyla karşı karşıya buldu. Dahası, Avrupalılar tarafından özel olarak talep edilen bu birkaç üründen -çoğu sömürgeci güç tarafından elde tutulan- sömürülen ülkeye düşebilen kâr da, dünya piyasasındaki dalgalanmalar nedeniyle uçup gidiyordu. Kauçuk, kakao, kahve, şeker ve gelir getiren diğer ürünlerin satışmda patlama olduğu dönemde, kârlar sömürge ülkenin dışına akacak; fiyatlar düştüğünde, o ülkenin ürünlerinin çeşitlilikten yoksun olması nedeniyle kullanabileceği çok az kaynağı olacaktı.

Dünya ekonomisinin kalkınmasının günümüzdeki evresi, sömürgecilik sonrası aşamadır, doğrudan sömürgeci yönetime tâbi olan belli başlı alanların hepsi, "yeni uluslar" olarak bağımsızlıklarını kazanıyorlar. Fakat, bu ülkeler, yukarıda açıklanan durumların sonuçları olan, sömürgeciliğin getirdiği yüklerle hâlâ karşı karşıyadırlar. "Gelişmiş" ülkelerle artık genellikle "az gelişmiş" olarak adlandırılan ülkeler arasındaki büyük ekonomik eşitsizlik, varlıklı

"Kuzey" ile nispeten fakirleştirilmiş "Güney"i karşılaştırarak dünya çapında kolayca belirlenebilir. Sanayileşmiş ülkelerin çoğu ekvatorun kuzeyinde, az gelişmiş ülkeler ise ekvatoral alanlarda veya güneyde yer alır. Böylece, büyük kısmı çok fakir olan kıtalar Afrika, Latin Amerika ve Güney Hindistan dünyanın belli başlı kıta yoğunluklarının güney alanlarında bulunmaktadır. ABD, Avrupa ve Japonya daha kuzeye düşer.

Çağımız Dünyasının Eşitsizlikleri

Şimdiye kadar "İkinci Dünya"ya -Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa, Çin, Küba ve diğer yerlerdeki sosyalist ülkeler- değinmeden "Birinci" ve "Üçüncü Dünya"dan söz ettim. "İkinci Dünya" kategorisi kısmen Güney-Kuzey ayrımıyla kesişir. Açıkça Marksizme bağlı olan sosyalist ülkeler, kendilerini kapitalist dünya ekonomisinin kısmen dışında tutmuşlardır. Diğer bir deyişle, özel mülkiyete dayalı sermayenin bastırılması ve katı bir biçimde sınırlanmasını temel alan planlı ekonomiler kurarak, Batı ile Üçüncü Dünya arasında süregelen sömürgeci ilişkilerden kendilerini bir ölçüde sakınmışlardır. "Bir ölçüde" demeliyiz, çünkü Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa toplumları aslında Batı'yla kayda değer oranda ekonomik ilişki kurmuştur; bu yüzden bu devletler, hiçbir şekilde, Batı ekonomik kalkınmasını etkileyen faktörlerden tamamen uzak değillerdir. Kapitalist "merkezdeki" ekonomik durgunluk, sosyalist ülkeler üzerinde doğrudan sonuçlar doğurmuştur.

Dünya sisteminde üç ana sektörün göreceli ekonomik durumuyla ilgili genel bir tablo sunmak oldukça kolaydır. "Kapitalist" merkez, dünya alanının yaklaşık bir çeyreğini; toplam dünya nüfusunun beşte birini; üretimin beşte üçünü kapsar. Sosyalist ülkelerin toplam üretimi, Batı'nın gelişmiş kapitalist toplumlarının ve Japonya'nın üretiminin yarısından daha azdır. Ancak, yine de Üçüncü Dünya Ülkelerinin üretiminin iki katından fazladır (bkz. Ranjit Sau, *Unequal Exchange, Imperialism and Underdevelopment* [*Eşit Olmayan Mübadele, Emperyalizm ve Az Gelişmişlik*], Calcutta, Oxford University Press, 1978).

Küresel eşitsizliklerin boyutu, Tablo 7.1'de gösterilmiştir. Bu tablo, dünya Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının (GSYİH) sosyalist olmayan sektörleri ile ilgilidir.

TABLO 7.1 *Üretim düzeylerinde küresel karşıtlıklar, 1975 (dünya toplamının yüzdeleri cinsinden)*

	GSYİH	Tarım	Sanayi Faaliyeti	Ulaşım ve İletişim
Gelişmiş Piyasa Ekonomileri	81,5	51,2	81,0	84,3
Gelişmekte olan Piyasa Ekonomileri	18,5	48,8	19,0	15,7
Afrika, Güney Afrika	3,0	10,7	2,5	2,5
ABD ve Kanada	33,9	15,9	30,6	34,6

Kaynak: *United Nations Statistical Yearbook* [*Birleşmiş Milletler İstatistik Yıllığı*], 1981.

GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla veya toplam ekonomik üretim), belli başlı alt birimleri, tarımsal üretim, endüstriyel üretim, ulaşım ve iletişimle birlikte dünya çapında üretim oranları olarak ifade edilmiştir. "Gelişmekte olan piyasa ekonomileri", Üçüncü Dünya Ülkelerinin tümünü oluştururken, "gelişmiş piyasa ekonomileri", benim kapitalist "merkez" veya Birinci Dünya Ülkeleri dediğim şeydir. Tablo 7. 1, Birinci Dünya ülkelerinin küresel üretime -GSYİH'nin sadece yüzde 18,5'i Üçüncü Dünyadaki ülkelerden sağlanırken, yüzde 81,5'i kaynağını bu ülkelerden alır- ne kadar egemen olduğunu açıkça gösterir.

Afrika kıtası, Güney Afrika'nın bu hesaba dahil edilmemesi koşuluyla, toplam GSYİH'nin yüzde 3'ünden fazlasından sorumlu değildir. ABD ve Kanada ise, tam tersine, genel toplamın tam olarak üçte birinden sorumludur. Benzer karşıtlıklar, üretimin alt birimlerinde de görülür. Diğer üretim alanlarına göre, tarımsal sektörleri oldukça küçük olmasına rağmen, Birinci Dünya ülkeleri toplam

tarımsal üretimin yarısından fazlasını; imalat sanayisinin, ulaşım ve iletişimin ise yüzde 80'inden fazlasını kontrol eder.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana meydana gelen, sömürgelerden çekilme dönemine, uluslararası kapitalizmin doğasında çok önemli bir gelişme eşlik etmektedir: "ulus aşırı şirketler"in giderek artan önemli rolü. Kapitalist ekonomilerdeki eğilimleri tartışırken, ekonomik hayatm büyük firmaların ellerinde giderek merkezîleşmesinden söz etmiştim. Bu firmaların iç büyümesi, faaliyetlerinin ve yaptıkları işlerin dünya çapında artması üzerine kurulmuştur. Batı devletlerinde doğrudan sömürgeci yönetimin ortadan kalkmasıyla, ulus aşırı şirketler dünya ekonomisinde özellikle Üçüncü Dünya Ülkelerindeki taahhütleri açısından, çok önemli bir etkiye sahip olma eğilimi göstermişlerdir. Şüphesiz, bu tamamen yeni bir fenomen değildir: kapitalist dünya ekonomisinin ilk aşamalarındaki büyük ticarî tekeller bunların habercisidir. Fakat ulus aşırı kapitalizmin savaş sonrası dönemde büyümesinin oldukça farklı bazı özellikleri vardır. Ulus aşırı şirketler, dünya çapında seleflerinden çok daha geniş bir ekonomik faaliyet yelpazesine dahil olmuşlardır. Bazı sanayileşmiş ülkelerin GSYİH'sine kafa tutan, hatta bunu geçen gelirlere sahiptirler. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'na (OECD) üye olan yirmi dört ülkenin on biri, Exxon'dan daha az GSYİH'ye sahiptir.

Ulus aşırı şirket, değişik ülkelerde merkezleri bulunan, ortak mülkiyetle birleştirilmiş ve bu yüzden eşgüdümlü genel bir stratejiye sahip olan firmaların bir araya gelmesi olarak tanımlanabilir. Tüm ulus aşırı şirketlerin belli ülkelerde yer alan "ana" şirketleri vardır. ABD bu açıdan açıkça egemendir, ABD'yi Britanya ve Batı Almanya izler (bkz. Robert Gilpin, *U.S. Power and the Multinational Corporation* [*ABD Gücü ve Çok Uluslu Şirketler*], Londra, Macmillan, 1976). Küresel kurumlar oldukları için, ulus aşırı şirketler, kaynaklarını, devletin getirmeye çalışabileceği sınırlamaların bazılarından kurtulmalarını sağlayacak şekilde yönlendirebilirler. Örneğin, büyük otomobil üreticilerinin birkaçı, üretimlerini uluslararası bir biçimde entegre etmişlerdir; bu da onların, dünya çapında işgücü ve malzeme maliyetinde çeşitlilik avantajına sahip olmalarını sağlamıştır. Üretimi, düzenlemeleri ulusal sınırlamalar çok da göz

önünde tutulmadan oldukça kolay biçimde değiştirilebilecek şekilde, küresel olarak standart hale getirilen Ford Escort, işte bu yüzden bir "dünya arabasıdır". Yine de, "ana" şirketin yer aldığı ülke önemsiz değildir, çünkü, en üst politika kararları o ülkede alınır ve kârın akışı oraya yönlendirilir. "Ana" şirketlerin ulusal dağılımı, bu yüzden dünya sermaye birikimi modelini güçlü bir biçimde etkiler.

Ulus aşırı şirketlerin Üçüncü Dünya'ya dahil olmasının genel sonuçları -zengin ile fakir uluslar arasındaki ayrımların arttığı mı yoksa daraldığı mı sorusunun muhtemel etkileri gibi- çokça tartışılmıştır. Bazıları, bu şirketlerin faaliyetlerini, az gelişmiş ülkelerin kapitalist merkez lehine sömürülmesinde yalnızca başka bir adım olarak görmektedirler. Ulus aşırı şirketlerin, daha fakir ülkeler için oldukça zararlı olan politikalar izlediklerine dair örnek sıkıntısı yoktur. Örneğin Batılı şirketler son yirmi yıldan fazladır, bebek annelerini toz, kaymağı alınmış süt ve diğer bebek gıdası ürünlerinin kullanımına yöneltmek amacıyla bu tür ülkelerin bazılarında reklam kampanyaları başlatmışlardır. Sonuç olarak, anne sütü yerine biberonla beslemenin yaygın hale gelmesi çocuk ölüm oranındaki önemli artışın doğrudan nedeni olarak gösterilmektedir. Anne sütü, sadece hazır sütten daha düşük bakteri seviyesine sahip değildir; aynı zamanda çeşitli hastalıklara karşı uzun süreli bağışıklık sağladığı kadar, belli kısa süreli bulaşıcı hastalıkları engelleyen özellikleri de geliştirir.

Fakat, önümüzdeki tablo bu örneklerin aydınlatabileceğinden daha karmaşıktır. Ulus aşırı şirketler, yavru şirketlerinin çalışmakta olduğu ülkelerde, büyük sermayelerle yatırım yaparlar ve ucuz hammadde ve işgücü kaynaklarına yakından erişim avantajı elde ederek, bu ülkelerde fabrikalar açmaya yönelirler. Sonuçlardan biri, ikiciliğe katkıda bulunan bir etken olan "ayrılma" olarak adlandırılan kavramdır. Amin'in sözleriyle, "ayrılmalar, ekonominin yan yana sıralanmış, kendi aralarında çok entegre olmayan, ancak her biri, ağırlık merkezleri kapitalist dünyanın merkezlerinde bulunan tüzel kişilerle güçlü bir şekilde entegre olan sektörlerden ve firmalardan oluştuğu yerlerde olur" (S. Amin, *Accumulation on a World Scale* [*Dünya Ölçeğinde Birikim*], New York, Monthly Review Press, 1971, s. 289).

Meksika'da en büyük imalatçı firmalar hakkında yapılan bir araştırma, yabancıların sahip olduğu firmaların, toplam firmaların yüzde 45'ini aştığını göstermiştir. Brezilya'da bu büyük yabancı firmaların aynı zamanda daha küçük şirketler ağını kontrol altında tuttukları bulgusuyla pekiştirilmiş benzer bir araştırma, çok yakın sonuçlar ortaya koymuştur. Ancak, aynı zamanda, doğrudan üretim kapasitesinin dünyanın daha fakir ülkelerinde yer alması, artan malzeme bolluğu için temel olabilecek ekonomik bir zemin oluşturma konusunda, en azından bu ülkelere bir potansiyel sağlar. Söz konusu şirketlerin çoğu, "ev sahibi" ülkedeki özel durumu esas alır: sermayenin girişi ve çıkışı ne kadar kontrol edilebilir ve uluslararası sermayenin egemen olmadığı farklı bir ekonomik sektör, ne kadar süreyle varlığını sürdürebilir.

Gelecek yıllar için en muhtemel manzara, Üçüncü Dünya Ülkelerinin çoğunun hâlâ nispeten fakir olacağı, fakat Batı'nın ekonomik gücünün başka açılardan esaslı bir biçimde aşındığı bir manzara olacakmış gibi görünüyor. Ekonomik kartel oluşturarak, petrol üreten ülkeler (OPEC), esas kapitalist çekirdeğin dışında büyük bir güç merkezi olarak ortaya çıkabilmişlerdir. Fakat bu, diğer madenlerde de benzer bir başarıyla tekrarlanabilecek bir strateji değildir, çünkü petrol kaynakları hem belli alanlarda daha yoğundur, hem de Batı ekonomisi için diğer hammaddelerden daha temel bir öneme sahiptir. Daha da önemlisi, Batı ürünleriyle etkili biçimde rekabet edebilecek, kapitalist "merkez"in dışında, endüstriyel üretim alanlarının oluşturulmasıdır. Bu, Batılı imalat sanayilerinin düşüş yaşadığı veya tümden zayıfladığı Batı'nın "klasik sanayiyi terk etmesine" yönelik süreklilik kazanabilecek bir eğilimi başlatıyor gibi görünmektedir. Kısmen ulus aşırı şirketlerin faaliyetlerinin sonucu, kısmen de yerli girişimlerin artması nedeniyle, Latin Amerika'da Brezilya ve Venezüella, Asya'da da Güney Kore, Hong Kong ve Tayvan gibi ülkeler kapitalist "merkez"e kendi temelinde başarılı bir şekilde meydan okuyabilmişlerdir. İmalat sanayisinin merkezden çevreye doğru taşınmasına yönelik eğilimin devam etmesi halinde, bunun Batı için sonuçları geniş kapsamlı olabilir. Stagflasyon -yüksek enflasyonla birlikte düşük büyüme oranı- önceden Üçüncü

Dünya'ya özgü olduğu düşünülen işsizlik oranlarıyla birlikte, Batı'da da normal bir fenomen haline gelebilir.

Ulus-Devlet, Milliyetçilik, Askerî Güç

Ulus-devlet, milliyetçilik ve askerî güç konularını ele almaya başlamak için sanayi toplumu kuramı ile Marksist kuramları karşılaştırmaktan uzaklaşmalıyız. Çünkü, hiçbir düşünce geleneği, bu fenomene dair yeterli yorumu üretmemiştir. Bunun böyle olması, görüldüğü kadarıyla, gayet olağandışıdır. Çünkü kapitalist dünya ekonomisinin ortaya çıktığı dönem, son üç yüzyıldan fazla bir süredir, ulus-devletin tüm dünyada süregelen siyasî bir birlik biçimi haline geldiği bir dönem olmuştur. Kapitalizmin yayılması, 16. yüzyıldan bu yana, Batı'nın askerî gücüyle, özellikle deniz gücüyle yakından ilgili olmuştur. Faşizmden sağ kanat radikalizmine kadar çeşitlenen hareketlerle birlikte milliyetçilik, çağdaş dünyadaki en önemli etkilerden biri haline gelmiştir. Savaş ve şiddet, iki dünya savaşına ve diğer savaşlarda milyonlarca insanın toplu olarak yok edilmesine şahit olan 20. yüzyılda şimdiye dek benzeri görülmemiş bir yükseliş göstermiştir ve hâlâ bu dehşet veren olaylardan, diğer alanlardaki yazarların çeşitli düşünceleri ne olursa olsun, sosyolojide genellikle söz edilmez.

Böylesi bir durum nasıl ortaya çıkmıştır? Ortaya konabilecek sebeplerden biri Dördüncü Bölümde söz edilen, "sosyolojinin, siyasî bilimlerden" akademik olarak ayrılmış olmasıdır; devlet analizi siyasî bilimlerin imtiyazı olarak görülmüştür. Fakat gerçek, bu kategori altında çalışıldığı şekliyle bile, her şeyin ötesinde demokrasinin iç oluşumuyla veya devletin ekonomik rolü ile ilgili olan devlet analizinin fazlasıyla eksik olduğudur. Önceki bölümde irdelediğim "az gelişmişliğin derinleşmesi" hakkındaki kaynaklar, modern dünya sisteminin oluşumunu anlamaya çalışma açısından çok önemlidir. Ancak, kaynakların büyük bir kısmı, sanki dünya sistemindeki tek önemli etki, üretim ve malların değiş tokuş edilmesiymiş gibi, neredeyse tamamıyla ekonomik düzeyde yazılmıştır. Bu etkilerin nasıl egemen hale geldiğine dair bir açıklama için, 18. yüzyılın sonlarından ve 19. yüzyıldan itibaren sosyolojiye bırakılan entelek-

tüel mirasa dönüp bakmak gerekir. Hem sanayi toplumu kuramı hem de Marksizm, modern sanayinin gelişmesinin, feodalizmin askerî düzeninin yerine, barışçıl karşılıklı ekonomi ilişkilerini koyduğu fikriyle güçlü bir şekilde koşullandırılmıştı. Çatışma esasen ekonomik kaynaklıdır ve bu çatışma her durumda, ilk önce bu tür bir sanayileşmenin olgunlaşmasıyla, sonra soysalist bir devrim süreci yoluyla aşılabilir. Hiçbir düşünce geleneğinde, modern devlet, askerî şiddetin yayılmasıyla veya sınırları belirlenmiş bir toprak alanının idarî kontrolüyle birleştirilerek algılanmaz. Devlet kısaca, diğer ulus-devletlere karşı potansiyel veya fiilî düşmanlık ilişkileri içinde var olan bir ulus-devlet olarak düşünülmez. Marx da, özellikle milliyetçiliğin ideallerinin çağdaş dönemler boyunca sahip olduğu büyük etkiyi öngörme konusunda başarısız olmuştur; ironik bir biçimde, milliyetçi fikirler Marksist hükümetleri başa getiren belli başlı 20. yüzyıl devrimlerinin bazılarının başlamasında önemli rol oynamıştır.

Modern ulus-devletin ortaya çıkışını anlamak için, kapitalizmin kökenlerini Ortaçağ sonrası Avrupa'sının önceden var olan toplumsal şartlarıyla ilişkilendirmeliyiz. 16. yüzyılda Avrupa, küçük bir devletler ağıydı: değişen grupları, ittifakları ve çatışmaları içeren bir devletler sistemi. Kapitalizmin ortaya çıkmasının ister gerekli bir şartı olsun ister olmasın, devlet sisteminin varlığı kapitalizmin yayılmasında bir dekordu. Bu devletler, henüz ulus-devlet değillerdi. Ulus-devlet, bir toplumun yöneticilerinin başarılı bir şekilde, şiddet araçlarının (ordu ve polis) kontrolünü tek elde topladıkları ve bu kontrolün, sınırları kesin bir biçimde belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde yönetimlerini destekleyen başlıca yaptırım olduğu, siyasî yönetim kurumlarını kapsayan bir devlet olarak tanımlanabilir. Avrupa devletleri 16. yüzyılda bu anlamda ulus-devletler değillerdi; büyük bir kısmı gayet değişken sınırlara sahipti ve sonradan kademeli olarak var olan merkezîleşmiş devlet sisteminden yoksundu. Bu bölümün başında söz ettiğimi, ulaşımdaki ve iletişimdeki büyük değişiklikler, bu süreçte önemli bir rol oynamıştır ve aynı zamanda daha önce açıkladığım kentsel kalkınma biçimleriyle ilişkilidirler. Bunlar, daha önceden gerçekleştirilemeyen hükümet yönetimi eşgüdümünü bir ölçüde mümkün kılmıştır. Aynı

zamanda, sanayi üretiminin yayılması, savaş sanatlarıyla birleştirildiğinde, eşi görülmemiş bir askerî gücün oluşmasını sağlamıştır. Eski Avrupa devlet sistemi, bu yüzden ulus-devletlerin sonradan üzerinde birleştiği temel olmuştur. Savaş ve diplomasi bu değişimleri şekillendirmiştir. 16. yüzyılda, Avrupa'da 500 özerk devlet ve prenslik vardı, 20. yüzyılın başında, bunların sayısı yirmi beşe düşmüştür (bkz. Charles Tilly, *The Formation of National States in Europe* [*Avrupa'da Ulusal Devletlerin Ortaya Çıkması*], Princeton, Princeton University Press, 1975).

Modern ulus-devletlerin ortaya çıkması, milliyetçi fikirlerin yükselişi ile yakından ilgilidir. Milliyetçilik, bir nüfusun üyelerinin aynı genel topluluğa ait olduğunu ifade eden simgelere ortak bağlılık duyguları olarak tanımlanabilir. Avrupa'da milliyetçiliğin gelişmesi az ya da çok, ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Avrupa devlet sisteminin gelişiminin ilk aşamalarında var olan dağınık topluluk duygularından daha keskin biçimde tanımlanan milliyetçilik, bu nedenle oldukça yeni bir fenomendir. Avrupa'da milliyetçi duyguların bilenmesinin, yerel topluluk bağlarının, ilişkilerinin, lehçelerin ve benzerinin ulus-devletin ortaya çıkışında var olan merkezîleşme süreçleri tarafından yok edilmesiyle ilgili olduğu açıkça görünüyor. Buna rağmen, ulus-devlet ve milliyetçiliğin sadece bir elmanın iki yarısı olarak düşünülmemesi gerektiği de açıktır. Örneğin, günümüz Afrika'sındaki sömürge sonrası devletler, kesinlikle ulus-devletlerdir, fakat bazıları millî topluluğa bağlılık duygularından daha güçlü bölgesel ayrımlarla kuşatılmışlardır.

Eğer kapitalist dünya ekonomisi, modern dünya sisteminin ayırt edici bir özelliğiyse, ulus-devlet sistemi de öyledir. Wallerstein buna işaret eder, ancak bu gözlemin muhtemel sonuçlarını tam olarak ele alıyormuş gibi görünmemektedir. Çünkü ulus-devletin küresel yayılmasına, ulus-devletlerin ellerindeki savaş araçlarının sürekli birikmesi eşlik etmiştir. Amin'in "dünya çapında birikim" sözü, içinde bulunduğumuz nükleer silahların yaygın hale gelmesi çağında, bizleri bıçak sırtı bir ölüm kalım mücadelesinde bırakan bir çağda, zirveye tırmanan silahlanma artışı için olduğu kadar maddî refahın artması için de geçerlidir.

SONUÇ:
Eleştirel Bir Kuram Olarak Sosyoloji

Bu kitapta, okuyucuları, konu üzerinde uzun zamandır egemen olan düşünce biçimleriyle uyuşmazlık halindeki sosyoloji kavramıyla tanıştırmaya çalıştım. Toplumsal davranışın evrensel kanunlarını keşfetmeyi umarak, sosyolojiyi doğa bilimlerine uydurmak isteyenler, sosyolojiyi tarihten ayırma eğilimi içinde olmuşlardır. Bu görüşlerle ilişkimizi kesmek için sadece sosyolojinin ve tarihin veya daha kesin olarak, sosyal bilimlerin ve tarihin birbirinden ayrılmaz konular olduklarını, böyle bir iddia kışkırtıcı gibi görünse de, ileri sürmekten öteye gitmemiz gerekiyor. Tarihin insanların faal katılımı ve mücadeleleriyle nasıl oluşturulduğunu ve aynı zamanda bunu yaparken nasıl hem insanları şekillendirdiğini hem de onların ne planladığı ne de öngördüğü sonuçları ortaya çıkardığını kavramalıyız. Sosyal bilimlerin kuramsal artalanını oluşturan ve bir tarafta olağanüstü fırsatlar ile diğer tarafta küresel felaket arasında asılı olan bir çağda hiçbir şey bundan daha hayatî değildir.

Yaygın olarak paylaşılan görüşten vazgeçmek, sosyolojinin tanım ve açıklamayla sınırlı olabileceği fikrini de reddetmektir. Genel olarak sosyal bilimlerle birlikte, sosyoloji, özünde ve kaçınılmaz bir şekilde, kavramaya çalıştığı "konu"sunun bir parçasıdır. Eleştirel bir girişim olarak sosyolojik düşünce, sosyolojik imgelemin ayırmış olduğum üç boyutu etrafında yapılandırılmalıdır. Tarihe gömülen

toplum biçimlerini ve hayat tarzları toplumsal değişimin var olan süreçleri tarafından teşvik edilenlerden radikal olarak farklı olan diğer toplumları biraz anlamak için sosyolojinin görevlerini eleştirel bir kuram olarak yerine getirmesine yardımcı olabiliriz. Eleştirel bir kuram olarak sosyoloji, dünyayı sunulduğu gibi almaz; fakat sorular sorar: Ne tür toplumsal değişimler uygulanabilir ve arzulanabilir değişimlerdir ve onları elde etmek için nasıl mücadele etmemiz
gerekir?

Marksizm'in bu sorunlara hazır çözümler sunduğunu iddia edecek ve bu yüzden basitçe Marksizm'i sosyolojinin yerine koymaya çalışacak olanlar vardır. Benim görüşüm iki nedenden dolayı bu şekilde değildir. Birincisi, Marksizm ile sosyoloji arasında bu bakış açısının varsaydığı karşıtlık yoktur. Sosyolojik düşünce, Marksist gelenekten gelen katkıları, onların içinde yok olup gitmeden özümseyecek şekilde hazırlanmalıdır. İkinci gerekçem ise, bu görüşün mantığım ortaya koyar: Marksist düşünce, sosyolojik analiz için genel bir temel sağlamasını engelleyen çok fazla kusur ve yetersizlik içerir.

Marx'ın yazıları, Marksist düşünce ile sanayi toplumu kuramı arasındaki karşıtlıkları tartışırken göstermeye çalıştığım açılardan, sosyoloji için çok önemlidir. Kapitalist girişimin yayılması, sonradan Batı'da sanayi üretiminin gelişimi için itici güç olmuştur. Marx'ın yazdığı dönemden beri ne kadar çok değişmiş olurlarsa olsunlar, Batılı toplumlar karakter olarak hâlâ kapitalisttirler. Sınıf mücadelesi hem doğrudan bu değişimlerle ilgilidir, hem de sanayi ilişkilerinin ve devletin doğasmm merkezi olmaya devam eder. Kapitalist üretimin dinamik karakteri, üretim sisteminin önceki türlerinde bilinenlerin hepsinden çok daha büyük bir teknolojik yeniliği ortaya çıkarır. Marx, "[*Kapitalist girişim*], Mısır piramitlerini, Roma'nın su kemerlerini ve Gotik katedralleri kat be kat aşan şaheserler yarattı; daha önceki bütün tarihsel göçleri ve haçlı seferlerini gölgede bırakan seferler düzenledi . . . Üretimin sürekli altüst oluşu, bütün toplumsal koşullardaki düzenin kesintisiz bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik, burjuva çağını bütün daha öncekilerden ayırt eder." derken kapitalizmi hafif sözlerle anlatmakla

suçlanamazdı. Dahası, Marx'ın sık sık vurguladığı gibi, bu dinamizm kapitalist ekonomi mekanizmalarını tüm dünyaya yayar: kapitalist sanayiler, yani ürünleri sadece yurt içinde değil dünyanın her köşesinde tüketilen sanayiler, artık yerli hammadde yerine en uzak yerlerden çıkarılmış hammaddeyi işlerler (Karl Marx and Friedrich Engels, "Manifesto of the Communist Party"*, *Selected Works in One Volume* [*Tek Ciltte Toplanmış Seçme Eserler*], Londra, Lowrence Wishart, 1968 s. 38 ve 39).

Marksist düşünce, Marx'ın yazdığı dönemden bu yana zengin ve farklı bir biçimde gelişmiştir. Marksizm, şu ya da bu şekilde, doğal olarak dünyanın çok önemli sektörlerine egemen olan hükümetler tarafından izlenen resmî bir düşünce sistemi haline de gelmiştir. Fakat tam da siyasî başarıyı yakaladığı sırada, bir kuram ve uygulama olarak sınırlılığı, gitgide açık hale gelmiştir. Herkesin bildiği gibi, sosyalist devrimler Batı'nm ileri sanayileşmiş merkezlerinden çok, kapitalizmin dışında kalmış ülkelerde meydana gelmiştir. Bunun bir bütün olarak sosyalist programların değerlendirilmesi açısından önemi, ateşli tartışmalara konu olmaya devam etmektedir. Çünkü kendi içlerinde farklılıklar gösterseler de, Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkelerin sosyalist ideal olan insanî ve özgür toplumsal düzenden uzak -en iyi ihtimalle- göründüklerini inkâr etmek zordur. Sovyetler Birliği'nin, düşman kapitalist güçler tarafından çevrelenmiş bir ortamda, çok hızlı bir sanayileşme sürecine girmiş bir toplum olarak geliştiği belirli şartlar, şüphesiz, gösterdiği bazı otoriter özelliklerin yaratılmasına hizmet etmiştir. Sovyetler Birliği'nin, ardından kurulan sosyalist toplumlar üzerindeki etkisi, bu ülkelerde benzer unsurların yeniden meydana gelmesine yardım etmiştir. Sovyet tipi toplumlarla ilgili derin Marksist eleştiriler yapmak mümkündür ve aslında son yıllarda çok sayıda eleştiri ortaya çıkmıştır; bunlar tamamen olmasa da en çok Batı'da yaşayan Marksistler tarafından kaleme alınmıştır. Mevcut sosyalist toplumların totaliter özelliklerinin bazılarındaki sınırlamaların ne derece,

---

* Türkçe'de Manifesto'nun birçok çevirisi vardır. Bunlardan ikisi: *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Muzaffer İlhan Erdost, Ankara Sol Yayınları, 1998: *Komünist Monifesto*, çev. Levent Kavas, İstanbul, İtaki Yayınları, 2003.

kaynak alınan Marx'ın fikirlerinden ileri geldiği hâlâ temel bir sorundur. Benim düşündüğüm gibi, durum buysa, çağdaş siyasî kuram, Marx'ın kendi doktrinlerinin sınırlarından çok uzaklaşmaktan korkanlar için mümkün olduğundan daha sağlam bir yeniden yapılanma ihtiyacı içindedir.

Marx'ı eleştirenlerin çoğu muhafazakâr veya liberal siyasî düşünceye sahiptir. Fakat bu yazarların çalışmalarını ele alırken, eleştirel bir toplumsal kuram için Marx'ı soldan ayırmanın önemli olduğunu düşünüyorum. Totaliter siyasî denetimin kökenleri ile ilgili temel soruna ek olarak, hem Marx'ın metinlerinde hem de ondan sonra gelen çoğu Marksistlerin yazılarında (bunların hepsini bu kitapta tartışmak için yerim yoktu) yeterince analiz edilmeyen insan özgürlüğü ile ilgili dört soru grubu olduğunu düşünüyorum.

Birincisi: İnsanların doğayla ilişkisi sorunu ve insana yaşamını sürdürmesi için doğanın sunduğu kaynaklar. Marx, ara sıra doğa ile ilgili ilginç ve düşündürücü yorumlar yaparken, çalışmasının asıl eğilimi doğayı, sadece insanın toplumsal gelişiminin bir aracı olarak görmektir. Toplumsal ilerleme, diğer bir deyişle, Marx'ın "üretim güçleri" olarak adlandırdığı sanayinin gelişimiyle tanımlanmıştır. Marx, kapitalizmi, hangi uyumsuzluklara neden olursa olsun, özellikle ekonomik açıdan daha hareketsiz olan diğer toplumsal biçimleri erittiği için üretimin ileriye dönük bir biçimi olarak düşünmüştür.

Fakat doğayı maddî refah arayışıyla ilişkilendirmenin diğer biçimlerini önemsememek, Batı'nın çok şey öğrenebileceği diğer yaşam biçimlerini yok etmek olabilir. Çünkü denilebilir ki, doğa, Batı kapitalizminin ortaya çıkışından önceki diğer çoğu kültür için maddî büyümenin basit bir aracı olmanın çok ötesindedir. İnsanlar modern kent ortamlarında yapmayı öğrendikleri gibi, doğadan uzak yaşamazlar. Bizim için "kırsal bölge", (sanayi tarafından tahrip edilmeyen veya ticarî tarım tarafından tek tip hale getirilmeyen) hafta sonları kaçabileceğimiz bir yer, bir "tefekkür" aracıdır. Ancak, çoğu kültürde ve aslında tüm insanlık tarihinde, insanlar kendilerini onun bir parçası görerek, estetik ve dinî yaşantıyı harmanlayarak doğa "içinde" yaşamışlardır. Bizler sadece ara sıra bu tür bir yaşantının derinliğinden bir tutam yakalarız; bölük pörçük ve artık

bir şekilde. T. S. Eliot "Burnt Norton"da "gül bahçesinde bir an, yağmurun dövdüğü çardaktaki an, sisli cereyanlı bir kilisedeki an ..."da meydana gelen kolay bulunmaz, fakat ağıtımsı bir ruh hali hakkında yazdığında, bununla ilgili bir şeyler ortaya koyar.

Modern dünyada ayakta kalabilecek veya kalması gereken, "an"ların sadece bunlar olduğunu mu farz etmeliyiz? Eğer öyleyse, yaptığımız şey, binlerce yıllık insanlık tarihi ve çeşitli insan toplumlarının hayat tarzları hakkında, onları antika yerine koyarak yazmaktan daha fazlası değildir. Bugün kuşkusuz barbarca görünen böyle bir görüşü, tuhaf bir şekilde geriye dönerek benimsediğimizi varsaysak bile, 20. yüzyılda insan sanayisi tarafından doğanın kullanımının ekolojik sınırları olduğu açıkça görülmektedir. Hem kapitalist hem de sosyalist toplumlarda ortak olan ekonomik kalkınmaya bugün verilen önem dünyayı ekolojik bir felakete yatkın hale getiriyor. Üretimden kaynaklanan servetin Üçüncü Dünya Uluslarına yönelik olarak yeniden dağıtımı, acilen yapılması gereken bir şeyken, bugün dünyanın karşı karşıya olduğu sorunların hâlâ sadece daha fazla teknolojik yenilikler yoluyla çözülebileceği fikrine karşı çıkmak, öncelikle önemlidir. O halde, Marksizmin geleneksel endişelerini tamamlamak için ihtiyaç duyulan radikalizm türü, doğaya karşı takınılan salt araçsal bir tavırla mücadele etmeye çalışan ekolojik radikalizmdir.

İkincisi: Irksal veya etnik baskı sorunu. Marx'ın ve ardından gelen Marksistlerin yazıları, kapitalizmin gelişiminde rol oynadıkları ölçüde bu fenomenlerin çeşitli yönlerini kesinlikle aydınlığa kavuşturmuştur. Köle ticaretinin ilk günlerinden bu yana, Üçüncü Dünya'dan insanlar, az ya da çok, zorla "ithal edilmiş" veya daha yüksek yaşam standartları vaadiyle zengin kapitalist ülkelere sürüklenmişlerdir. En son gelişmelerden biri, daha fakir ülkelerden gelen göçmen işçilerin Batı Avrupa'nın varlıklı toplumlarında yaygın bir biçimde istihdam edilmeleridir. Buna bir örnek 1950'lerde ve 1960'larda Türk "misafir işçi"lerin Batı Almanya'ya ithal edilmesidir. Bu işçiler, memleketlerine dönmeyince düşük ücretli, kariyer yapma şansı az olan ve iş güvenliğinden yoksun işlerde toplanmışlardır.

İleri kapitalist toplumlardaki etnik baskı, Batı sömürgeciliğinin tarihi ve altında yatan tavırların kapsamı dışında anlaşılamaz. Bu tavırlar siyahların ve ABD'deki diğer "beyaz olmayan" azınlıkların kaderinin gösterdiği gibi, inatçı bir niteliğe sahiptir. Bu grupların yaşantılarıyla, 19. ve 20. yüzyılda büyük dalgalar halinde Avrupa'dan gelen beyaz göçmenlerinki arasında net ve sistematik farklılıklar vardır. Avrupa'dan gelenlerin çoğu, köklerinin bulunduğu topraklardaki baskılardan kaçmış ve kendilerini katıldıkları ulusta büyük ölçüde yoksulluk içinde bulmuşlardır. Fakat ABD, onların torunlarının çoğu için -kesinlikle hepsi için değil- ev sahibi toplum içinde asimile olabilecekleri bir "erime potası" olduğunu göstermiştir. Diğer yandan "beyaz olmayan" azınlıklar kesinlikle Avrupalı göçmenlerle aynı şekilde asimile olmamışlardır. Kent gettolarındaki kötü istihdam koşulları ve toplumsal ayrım, açıkça yaşam koşullarının sürekli özellikleri haline gelmiştir (bkz. Robert Blauner, *Racial Oppression in America* [*Amerika'da Irksal Baskı*], New York, Harper & Row, 1972).

Fakat etnik baskı hiçbir şekilde kapitalizme özgü olmamıştır ve kapitalizmin dönüşümü tek başına buna son vermeyecektir. Mevcut sosyalist toplumlar kesinlikle etnik ayrımcılıktan uzak değildir. Bunu şaşırtıcı bulmamalıyız; çünkü hangi çeşidi uygulanırsa uygulansın, Marksist düşünce, bu tür bir ayrımı bağımsız -yani, sınıf egemenliği mekanizmalarından bağımsız- bir sömürü kaynağı olarak ele almamıştır. Çünkü etnik baskı, çağdaş kapitalizmdeki sınıf ayrımlarıyla yakından ilişkili hale gelmiş olsa da, birini ötekine indirgemek yanlış olacaktır. Eleştirel toplumsal kuramın hedeflerinden biri, Marksist düşüncenin geleneksel olarak sınıf egemenliğine odaklanmasıyla göz ardı edilebilecek olan etnik ayrımcılığa ve sömürüye ilişkin analizler üretmek olmalıdır.

Üçüncüsü: Cinsiyet baskısı sorunu. Burada sorulması gereken sorular, etnik ayrım konusunda karşımıza çıkan sorularla benzerlik taşır. Marksist yazarlar, kapitalizmin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak kadına yapılan baskı hakkındaki çalışmalara çok katkıda bulunmuşlardır. Bu tür çalışmalardan daha önce söz etmiştim. Haneyi işyerinden ayırma açısından kapitalizmin gelişimi, aile yaşamının belirli özellikleriyle birlikte, toplumda kadının yerini güçlü bir şe-

kilde etkileyen hane yaşamı ideallerini teşvik etmiştir. Etnik azınlıklar gibi -yine böyle azınlıkların da üyesi olan kadınların durumunda daha büyük ölçüde- ücretli kadın işgücü de alt düzeydeki iş koşullarında yoğunlaşmaya eğilim gösterir. Bütün bu söylenenlerden sonra, Marksist düşünce, esaslı bir biçimde yeniden yapılandırılmadıkça, cinsel sömürünün kökenleri ve doğasıyla yeterli biçimde baş edemez.

Marx'ın kendisi, bu konuda çok az yazmıştır. Ne var ki, arkadaşı ve meslektaşı Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*[*] (1884) adlı eserinde kadınların boyun eğmeye zorlanmasının sistematik bir açıklamasını yapmaya çalışmıştır. Marx'ın, Engels'in analizlerinin ayrıntılarına ne ölçüde katıldığını söyleyemeyiz, fakat Engels'in görüşünün genel temalarına karşı çıktığını düşünmek için bir gerekçe varmış gibi görünmüyor. Engels, bazı 19. yüzyıl antropologlarının eserlerini izleyerek, insan toplumunun ilk biçimlerinin anaerkil -kadın egemen- olduğunu ileri sürmüştür. Erkek egemenliği ve ataerkil aile kurumları tarihin ürünleridir. Ataerkilliğin gelişimi, sınıfların ve devletin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Ataerkillik yeni sahip olunan çıkarların korunması için erkeğe ihtiyaç duyulmasından doğmuştur (gerçi Engels'in bunun nasıl olduğunu açıkça ortaya koymadığı belirtilmelidir). Bu yüzden, Engels'in kuramında, erkek egemenliği doğrudan sınıf bağlamında açıklanır. Ataerkillik sınıf üstünlüğünün bir sonucu olduğu için, Engels, bunun kapitalizmin yerini sosyalizmin almasıyla -sınıfsız bir toplumun gelişiyle- ortadan kalkacağını ileri sürmüştür.

Engels'in yazılarının çoğu, onun yaşadığı zamandan bu yana sosyal bilimlerde elde edilen bulguların ışığında geçerliliğini koruyamamıştır. Antropolojik kanıtlar toplumun gelişiminde anaerkil bir aşamanın var olmadığını gösterir. Altıncı Bölümde belirttiğim gibi, değişik toplumsal sistemlerde önemli farklılıklar olmasına rağmen, bilinen bütün kültürler belli açılardan ataerkildir; burada mevcut sosyalist toplumların da buna dâhil olduğuna işaret edilme-

---

[*] Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev: Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları, (tarihsiz).

lidir. Ataerkillik, sınıf egemenliğinin bir ifadesi şeklinde "tanımlanıp geçilemez"; etnik baskı gibi, kendi içinde incelenmelidir ve kadın özgürlüğü ile ilgili uygulamalı toplumsal değişim programları, böyle yapılmadığı takdirde, muhtemelen çok ileri gidemez. Feminizm toplumsal yaşamdaki etkileri bakımından Marksizm'den çok daha radikal olabilir.

Dördüncüsü: Şiddetin yayılmasıyla ilişkisi dahil, devlet iktidarı sorunu. Bu metinde daha önce göstermeye çalıştığım gibi, Marksist kurumda sınıf üstünlüğüne verilen önem bu bağlamda çifte başarısızlığa sebep olur. Kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu kadar kapitalist toplumlarda da, devletin sadece egemen sınıfın yönetimini sürdürme aracı olarak yorumlanması nedeniyle, devleti bağımsız bir güç kaynağı olarak görmek için bir sebep yoktur. Kısmen bu durumun sonucu olarak, Marksizm, modern ulus-devletin ve dünya devlet sisteminin askerî güçle ilişkili bir açıklamasından yoksundur.

Bu noktaları izleyen sonuçlar karmaşıktır, fakat bunların önemi, o kadar da abartılmamalıdır. Modern devletin iç oluşumu işin içine girdiği ölçüde, bunlar, totaliterlik kuramı için duyulan ihtiyaçla bağlantılıdır. Marx, sosyalist toplumda devletin üstünlüğünü önceden kestirmiştir, fakat, önceki bölümde açıklığa kavuşturmaya çalıştığım nedenlerden dolayı devlet, Marksist düşüncede sanıldığından çok daha fazla baş edilmesi güç bir fenomen haline gelmiştir. Sosyalist toplumlarda ortadan kalkmanın çok uzağında olan devletin, vatandaşlar üzerinde kapitalist-liberal toplumlarda olduğundan daha fazla iktidar sahibi olduğunu görmek için büyük bir sosyolojik kültür gerekmez: bunlar *devlet sosyalizmi* toplumlarıdır. Sovyetler Birliği'nin gelişimini ve sonraki sosyalist hareketleri şekillendiren belirli koşullar, kesinlikle durumun nasıl bu hale geldiğini açıklamaya yeterlidir. Fakat konuyla ilgili her şeyin bundan ibaret olduğunu sanmak aslında dar görüşlülük olacaktır.

Bu "iç" siyasî sorunlar önemli olmakla birlikte, ulus-devlet ve şiddetle ilgili olanlarla karşılaştırıldığında, daha az önemli görünürler. Marx'ın kapitalizm eleştirisinin ana unsurlarından birisi, kapitalist üretimin "anarşisi" olarak adlandırdığı kavrama karşı yöneltilmişti. Kapitalist girişimin yönlendirici gücü piyasada malların sa-

tılması yoluyla kâr elde etmektir. Piyasa mekanizmaları üreticiyi ve tüketiciyi ilişkilendirir; üretimi insan ihtiyaçlarına bağlayan yönlendirici bir kurum yoktur. Modern ekonomik ilişkilerde de durum budur, ancak bu "anarşik" unsurlardan bazıları belli ülkelerin ekonomilerinden çok, dünya ekonomisinin içinde yer alır. Fakat artık bu gezegendeki herkesin hayatını tehdit eden başka bir "anarşi" vardır: ulus-devletler arasındaki ilişkiler. Günümüzde büyük imha potansiyeli olan silahların kontrolünü elinde bulunduran dünya ulus-devlet sistemi, genel bir eşgüdüm sağlayan siyasî bir düzenden yoksundur. AET gibi uluslararası toplulukların ortaya çıkışı ve Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve benzeri kuruluşların varlığı nedeniyle ulus-devlet çağının sona erdiğini iddia edenler tamamen boş konuşuyorlar. Dünyayı imha etme kapasitesini elinde tutan "iki süper güç" de, sayıları yıldan yıla artan diğer nükleer güçler gibi ulus-devletlerdir. Sosyalizm, en azından şimdiye dek varsayılan biçimleriyle, uluslar arasında barışçı bir birlik oluşturulmasına öncülük etme konusunda yardımcı olmamıştır. Sovyetler Birliği için, bu, dünyanın geleceğini tehdit eden düşmanlıkların tam kalbinde kilitlenmiştir ve Sovyetler Birliği ile Çin arasındaki ya da Vietnam ile sosyalist komşuları arasındaki acı veren ilişkilerin gösterdiği gibi, çağdaş sosyalist devlet, ulus-devlettir ve yöneticilerinin, çıkarlarının tehlikeye gireceğini anladıklarında askerî şiddet kullanmaya olan düşkünlükleri ve toprakları konusundaki kıskançlıkları bakımından diğer ulus-devletlerden farksızdır.

Radikal bir toplumsal kuram, dünya ulus-devlet sistemini, yeniden yapılandırılmamış Marksist bir gelenek içinde çalışanlar için mümkün olandan daha yeterli bir şekilde kavramaya çalışmalıdır ve asıl pratik ilgi alanı, ulus-devlet sistemindeki "anarşi" ile baş etmenin tek yolu olarak görülen "caydırıcılığı" kontrol altına almaya ve nihayetinde tümden ortadan kaldırmaya çalışan toplumsal hareketleri desteklemek olmalıdır. Dünya tarihinin bu noktasında, aslında Marx'ın 19. yüzyılın ortalarına yakın bir zamanda yazdığı senaryodan oldukça uzak görünüyoruz. Marx, "insanlar sadece çözebilecekleri sorunları önlerine koyarlar" ünlü sözüyle özetlediği, insanoğlunun ileriye dönük gelişimine güvenmişti. Şüphesiz, bu güveni

artık paylaşamayız ama umutsuzluğa da teslim olmamalıyız. Çünkü insanlar kendi tarihlerini kendileri *yaparlar*; bizler o tarihi anlamanın, onu değiştirmemize -ya da en azından onun süregelen bir şey olduğundan emin olmamıza- imkân vereceğine olan umudumuzu hâlâ muhafaza edebiliriz.

Dizin

A. A. Berle, 37
ABD, 46, 56, 61, 64, 65, 69, 71, 92, 104, 105, 107, 118, 119, 124, 126, 127, 128, 129, 133, 138, 139, 140, 152
adalet, 84
AET, 155
Afrika, 133, 136, 138, 139, 145
aile, 73, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 128, 152, 153
aile sosyolojisi, 115
Alman işçi hareketi, 56
Almanya, 65, 71
alternatif gelecekler, 29
André Gorz, 66
Ankara, 2
arkeoloji, 96
askerî güç, 26, 80, 143, 154
Asya, 133, 142
avcı-toplayıcı toplumlar, 25
Avrupa, 13, 16, 22, 25, 32, 41, 45, 50, 69, 81, 86, 87, 96, 105, 106, 120, 121, 129, 133, 134, 135, 136, 138, 144, 145, 152
ayrımcılık, 105
Baltimore, 129
baskı, 75, 88, 152
Batı, 13, 14, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 36, 37, 43, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 75, 100, 106, 107, 108, 112, 122, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 142, 143, 148, 149, 150, 151, 152
Batı Afrika, 136
Batı Almanya, 140, 151
Batı Avrupa, 13, 14, 23, 26, 31, 34, 37, 51, 112, 151
Batı kapitalizmi, 22, 26, 131, 134, 135, 150
Batılılaşma, 36
beyaz yakalılar, 61, 66, 70
bilim, 11, 12, 16, 18, 19, 20, 28, 64
bilişim, 63, 64, 66, 68, 69, 71
birey, 71
Birinci Dünya Ülkeleri, 139
Birleşik Krallık, 65, 71
birleşik toplum, 97
Birleşmiş Milletler, 9, 124, 131, 139, 155
Birmingham, 101
Boston, 92
boş zaman, 23, 69
boşanma, 122, 124, 125
Brezilya, 43, 134, 142

Britanya, 14, 22, 51, 56, 99, 101, 105, 116, 117, 120, 122, 124, 140
burjuva sosyolojisi, 33
Burnt Norton, 151
bürokrasi, 80, 81, 82, 95
büyük ölçekli örgütlenme, 35, 80
büyüklük, 94
Charles Tilly, 88, 145
Chicago Okulu, 6, 93, 101
cinsel özgürlük, 125
cinsellik, 125
cinsiyet, 110, 118, 121, 127
cinsiyet eşitliği, 119
Clark Kerr, 35
Class and Class Conflict in Industrial Society, 36
Claude Levi-Strauss, 28
çağdaş dünya sistemi, 29, 130, 132
çekirdek aile, 111, 112, 115, 122
Çekoslovakya, 44
çıkar çevreleri, 46
Çin, 17, 25, 45, 89, 96, 132, 138, 155
çoklu egemenlik, 88
çoklu iktidar, 88
dağıtım, 2
demografik geçiş, 120
demokrasi, 14, 34, 70, 83, 86, 87
Demokratik Alman Cumhuriyeti, 44
demokratik seçkincilik, 83
devlet, 14, 26, 35, 44, 45, 46, 49, 58, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 92, 96, 101, 103, 106, 113, 118, 133, 143, 144, 145, 154, 155
devlet iktidarı, 154
devrim, 14, 16, 17, 24, 31, 46, 84, 87, 88, 144
devrimci hareketler, 88, 89, 90
dış eşitsizlikler, 39
doğa bilimleri, 11, 13, 18, 19, 20, 147
Doğu Avrupa, 17, 45, 69, 106, 107, 108, 138
doğum, 16, 121, 136
Dünya Bankası, 131, 155
Dünya Sistemi, 6, 129, 132
Edinburgh, 130
egemen sınıf, 77
ekolojik radikalizm, 151
ekonomik ikicilik, 137
ekonomik ilişkiler, 25, 155
eleştiri, 36, 149
Emile Durkheim, 19
endüstriyel üretim, 139, 142
erime potası, 152
erkek egemenliği, 116, 153
Eski Yunan, 14
eşitlik, 14, 87, 117
eşitsizlik, 138
etkili bireycilik, 115
etnik ayrımcılık, 152
etnik baskı, 151, 152, 154
evlilik, 114, 120, 121, 124, 125, 128
evrim, 26
Exxon, 140
F. Kennedy, 129
faal işgücü, 67, 73
Ferdinand Tönnies, 97
fırsat eşitliği, 34, 39, 40, 44
Floransa, 15
Fransa, 56, 70, 71, 116, 120, 122, 124
Fransız Devrimi, 13, 42
Friedrich Engels, 149, 153
Galler, 15
geçiş bölgeleri, 104, 108
gelenek, 35, 155
geleneksel toplum, 34, 97, 108, 130

gelişmemiş toplumlar, 130
gelişmiş toplumlar, 17
Gemeinschaft, 97
geniş aile, 111, 112
genişleyen işçi sınıfı, 70, 71
George Washington, 129
Gesellshaft, 97
getto, 104
girişimci kapitalizm, 44, 51
güç, 14, 39, 63, 67, 70, 76, 77, 78, 82, 85, 130, 132, 137, 142, 148, 154, 155
Güney Amerika, 133, 134, 135
Güney Hindistan, 138
Güney Kore, 65, 142
hak, 33, 43, 81, 93, 101
hakemlik, 49
hareket, 14, 56, 78, 86, 99, 102, 106, 120, 129
Henri Lefebvre, 109
Himmelstrand, 69, 70, 71, 72
Hindistan, 43, 96, 134
hizmet sektörü, 62
Hollanda, 65
Hong Kong, 65, 142
hukuk sistemi, 57, 81
I. Dünya Savaşı, 88, 104
IBM, 52
iç eşitsizlikler, 40
ideoloji, 47, 116
ikicilik, 136
İkinci Dünya, 118, 138, 140
imalat sanayi, 63, 64, 116, 140, 142
imparatorluklar, 25, 77, 132
İncil, 87
İngiltere, 15, 113, 117, 134
İsa, 16
İspanya, 134
istihdam, 70, 71, 73, 112, 116, 117, 151, 152
İsveç, 55, 69, 70
İsviçre, 65
işbölümü, 24
işçi, 32, 39, 41, 42, 44, 46, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 78, 79, 84, 94, 102, 103, 105, 116, 121, 151
işçi hareketi, 56, 69, 103
işçi hareketleri, 32, 55, 56, 59
İşçi sınıfı, 57
işgücü, 41, 46, 65, 99, 102, 118, 125, 140, 141
işsizlik düzeyi, 70, 72
İtalya, 56, 88
Japonya, 17, 51, 64, 65, 132, 138
Jean-Jacques Rousseau, 27
kadın, 62, 116, 117, 118, 153, 154
kadın işgücü, 153
kamu konutları, 103, 105
Kanada, 93, 139
kapitalist, 22, 31, 32, 37, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 91, 99, 100, 101, 105, 106, 112, 114, 117, 118, 131, 133, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 149, 151, 152, 154
kapitalist devlet, 42, 49, 75, 84, 85, 99
kapitalist dünya ekonomisi, 132, 133, 135, 138, 140, 143, 145
kapitalist girişim, 22, 41, 58, 76, 78, 81, 99, 112
kapitalist işçi akdi, 43, 59
Kapitalist toplum, 38, 43, 47, 59, 107
Kapitalist üretim, 148
kapitalizm, 38, 41, 59, 63, 81, 83, 95, 100, 118, 120, 132, 154
kapitalizmin gelişimi, 119, 151, 152

kapitalizmin yayılması, 80, 81, 132, 144
kâr, 42, 52, 59, 70, 72, 81, 99, 134, 137, 155
Karl Kautsky, 77
Karl Marx, 32, 61, 149
kârlılık, 52, 53
katılım, 42, 43, 59, 83, 85, 88, 94, 118
katılım hakkı, 43, 59, 85
katılımcı demokrasi, 83, 86
kent, 15, 23, 25, 41, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 114, 130, 150
kent sosyolojisi, 93, 101
kentleşme, 15
kentsel planlama, 105
konut, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108
konut hakkı, 107
Konut kredisi, 102, 103
köle ticareti, 136
Kuzey Amerika, 14, 134, 136
Küba, 138
kültür, 25, 26, 150, 154
küresel sistem, 132
Lancashire, 99
Latin Amerika, 135, 138, 142
Lawrence Stone, 113
liberal demokrasi, 82, 83
Londra, 14, 33, 40, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 75, 84, 86, 100, 109, 111, 113, 116, 119, 125, 130, 131, 137, 140, 149
Louis Althusser, 77
Louis Wirth, 94
Macaristan, 106, 107
mahalle örgütlenmesi, 101
mal, 23, 64, 73, 100, 107
Manchester, 99
Marksizm, 32, 33, 56, 59, 66, 74, 80, 87, 97, 101, 144, 148, 149, 154
masa başı işler, 62
Max Weber, 36, 80, 81, 83, 86
mega şirketler, 51, 52, 53, 84, 92
Meksika, 134, 142
merkezî hükümet, 24
meta olmaktan çıkarma, 106
metalaştırma, 99
Michel Foucault, 125
modern devlet, 35, 74, 80, 87, 144
modern ekonomi, 52
modern teknoloji, 23
modernizm öncesi toplumlar, 97, 109
modernleşme, 36, 130, 131
modernleşme kuramı, 36, 130, 131
Morse, 129
muhafazakârlık, 80
mübadele, 24, 133
Nicos Poulantzas, 75, 77
Nijerya, 43
Norman Cohn, 86
nüfus, 15, 16, 62, 63, 93, 121, 126, 134, 137
nüfus artışı, 16, 121
OECD, 140
OPEC, 142
orta sınıf toplumu, 61
orta sınıflar, 79
Osmanlı İmparatorluğu, 133
oy kullanma hakkı, 24, 43, 45, 57, 59, 83
Ögedey, 133
ölüm oranı, 141
örgütlenme, 37, 41, 44, 106
özel mülkiyet, 38, 43, 50, 79, 82, 138
özgürlük, 14, 58, 66, 84, 124
para sistemi, 82

Paris, 129
parlamenter demokrasi, 58
parlamenter sosyalizm, 46
Peru, 134
Philippe Ariès, 114
piyasa, 83, 107, 139
planlı ekonomi, 138
Polonya Dayanışma Sendikası, 86
Portekiz, 134
R. E. Park, 93
Ralf Dahrendorf, 36
refah, 40, 57, 58, 59, 69, 73, 79, 80, 150
refah devleti, 57, 59, 80
refah hakkı, 58
rekabet, 53, 89, 93, 104, 142
rıza, 119
rızanın yönlendirilmesi, 47
Robert Michels, 84
Roma, 14, 17, 129, 133, 148
Roma İmparatorluğu, 17, 133
romantik aşk, 114
Rus Devrimi, 88
rutin, 61, 62, 66, 70, 108, 117, 125
Saint-Simon, 31, 33
sanayi, 14, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 55, 58, 59, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 85, 86, 91, 93, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 111, 117, 130, 131, 135, 143, 144, 145, 148, 150
sanayi devrimi, 14, 22, 41, 42, 64
sanayi düzeni, 34, 35, 59, 80, 131
sanayi kapitalizmi, 21, 24, 26, 27, 31, 49, 50, 55, 66, 78, 91, 93, 95, 99, 117, 131
sanayi sonrası toplum, 65
sanayi toplumu, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 47, 49, 59, 80, 111
sanayi toplumu kuramı, 32, 33, 35, 47, 49, 59, 80, 111
sanayileşme, 16, 35, 36, 37, 41, 149
sanayileşmiş toplumlar, 21, 22, 23, 29, 31, 36, 43, 106
sefalet kültürleri, 102
sendika, 70, 78
sermaye, 37, 41, 42, 44, 45, 52, 53, 59, 63, 78, 134, 141
sermaye birikimi, 41, 141
servet dağılımı, 54
Sezar, 23, 129
sınıf, 34, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 66, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 89, 94, 101, 102, 103, 105, 113, 116, 118, 152, 153, 154
sınıf çatışması, 34, 38, 42, 43, 46, 55, 57, 58, 59, 80, 101
sınıf çıkarları, 39, 49
sınıf mücadelesi, 148
sınıf sistemi, 54
sınıfsal bölünmeler, 57
sivil toplum, 73
siyaset kuramı, 49
sosyalist partiler, 46, 47, 78, 79, 103
sosyalist toplumlar, 49, 86, 149, 151, 152, 153
sosyalizm, 45, 69, 83
sosyoloji, 7, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 31, 32, 74, 76, 93, 147, 148
sosyolojik imgelem, 21, 22, 26, 27, 28, 91, 147
Sovyetler Birliği, 35, 44, 45, 133, 138, 149, 154, 155
sömürgecilik, 135, 136, 137
şirketler, 51, 53, 140, 141, 142
T. H. Marshall, 56
T. S. Eliot, 151

tahkim hakları, 45
tam istihdam, 66, 72
tarım, 18, 25, 77, 89, 102, 150
tarım devletleri, 18, 77
tarımsal düzen, 34
tarih, 8, 12, 15, 18, 20, 22
Tayvan, 65, 142
tek ebeveynli aile, 126
tekel, 53, 133
teknoloji, 20, 23, 64
teknolojik belirlenimcilik, 35
Theda Skocpol, 88
ticaret kapitalizm, 133
Tokyo, 130
toplu sözleşme, 34, 57
toplum, 13, 17, 18, 20, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 41, 64, 66, 68, 69, 73, 82, 87, 92, 97, 101, 108, 109, 137, 148, 149, 152
toplumsal değişim, 13, 35, 46, 47, 48, 74, 88, 90, 97, 123, 128, 148, 154
toplumsal hareketler, 86, 87, 88, 89, 90, 155
toplumsal kuramlar, 20
toplumsal örgütlenme, 13, 29, 108
toplumsal sistemler, 18, 20, 153
ulus, 22, 23, 25, 26, 80, 132, 140, 142, 143, 144, 145, 154, 155
ulus aşırı şirketler, 140, 142
ulus-devlet, 22, 23, 25, 26, 80, 132, 143, 144, 145, 154, 155
Uluslararası Para Fonu (IMF), 155
ücretli istihdam, 58, 116
Üçüncü Dünya, 15, 116, 119, 130, 131, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 151
Üçüncü Dünya Ülkeleri, 119, 138, 139, 140, 142
üretim araçları, 41, 47, 82
üretim güçleri, 150
üvey ebeveyn, 128
vasallık, 42
vatandaşlık, 24, 34, 57, 58, 78, 80, 82, 86, 87
Venezüella, 142
vergilendirme, 79
Vietnam, 155
Viyana, 133
Wright Mills, 21
yapısalcı Marksizm, 77
yaşamın şiirselliği, 108
yeni sınıflar, 63
yeni teknolojiler, 64
yeniden metalaştırma, 80
yerel yönetim, 24
yetki hiyerarşisi piramidi, 81
yoğunluk, 94
yöneşme kuramı, 35
Yugoslavya, 86

Sosyoloji

Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş

Anthony Giddens

Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş, günümüz sosyoloji literatürünün belki de en önemli giriş kitabı. Giddens bu yapıtında, hem toplumsal kuram hem de görgül araştırma alanında, kendisinin de doğrudan katkıda bulunduğu gelişmeler konusundaki tartışmaları, belli bir çerçeve içinde birleştiriyor. Modernleşmeden sanayi toplumuna, sınıfların dönüşümünden modern devlete, kentleşmeden aileye, küreselleşmeden ulus-devletin geleceğine dek uzanan toplumsal kuramdaki var olan sorunlarla ilgili esin kaynağı olabilecek yaklaşımları canlı, çok boyutlu ve eleştirel bir bakış açısıyla ele alıyor. Üniversite öğrencilerinin yanı sıra konu hakkında uzman olmayan okuyucular için de önemli bir başvuru kaynağı.

219824
ARB

http://www.siyasalkitap.com

ISBN 978-605-5782-46-7

Siyasal Kitabevi
Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1 Kızılay-Ankara
Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx Faks: 0 (312) 419 16 11
e-posta: info@siyasalkitap.com